
Önsöz

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının lideri, görkəmli siyasi xadim, böyük demokrat Əbülfəz Elçibəy eyni zamanda ensiklopedik biliyə malik olan elm adamı, böyük mütəfəkkir və ciddi tədqiqatçı olub.

Elçibəy Azərbaycanın və ümumiyyətlə, türk dünyasının tarixi, fəlsəfəsi və digər ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı xeyli elmi əsərlər və məqalələr yazmışdır. Bu kitabda onun indiyədək çap olunmamış bir sıra böyük və kiçik həcmli məqalələri oxuculara təqdim edilir. 50-dən artıq sanballı elmi əsəri nəşr edilib. Bunların içərisində Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərlər" toplusunda, Elmlər Akademiyasının "Xəbərler" və "Əlyazmalar xəzinəsində" məcmuələrində və başqa nəşrlərdə çıxan "Əhməd İbn Tulun vəTulunilər dövlətinin yaranması", "Abbasilər xilafətinin tənəzzülü və parçalanmasına dair", "IX-X əsrlər ərəb-Misir ədəbiyyatı haqqında", "Tulunilər dövləti və qərmətilər", "Abbasilər xilafətinin parçalanması və feodal dövlətlərinin yaranmasına dair", "IX yüzilliyin ikinci yarısında Misirdə sənətkarlıq və ticarət", "Vafəyət əl-əyan"nın əlyazması", "Suhrəverdiyyə sufi təriqəti haqqında", "Əhməd Tantarani Marağai və onun "Tantaraniyyə" qəsidəsi", "Azərbaycan tarixindən səhifələr", "Azərbaycandan başlayan tarix", "Bəzi sufi cərəyanları haqqında", "İslam və siyasət" yox, "uydurma təriqət", "Hənəfəlik və onun əsas yönələri", "Azərbaycan kitab mədəniyyəti tarixindən", "Farabi və ibn Sina" (Şərqi elminin sütunları silsiləsindən), "Elmlərin təsnifi tarixi", "Azərbaycan elminin tarixindən" və başqa bir çox monumental tədqiqatlarını göstərmək olar.

Elçibəyin şah əsəri olan Bütöv Azərbaycan Birliyinə həsr olunmuş "Bütöv Azərbaycan yolunda" əsəri tamamilə başqa çəkiyə və başqa ölçüyə məxsusdur. Mən bir tarixçi kimi qeyd edərdim ki, bu əsər Azərbaycanın tarix elmində bir çevrilişdir. İnanıram ki, bu əsərin təsiri və köməyi ilə gələcəkdə Azərbaycanın tarixinə aid yüzlərlə elmi işlər yazılacaqdır. Başdan-başa nəzəri fikirlərlə dolu olan bu akademik əsər Azərbaycan tarixinə işıq saçıyan bir mayakdır. Son 15 il ərzində Azərbaycanın ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətinə dair Elçibəyin saysız-hesabsız publisist məqalələri, müsahibələri və çıxışları davamlı surətdə Azərbaycanın, Türkiyənin və Avropa ölkələrinin bir sıra qəzet və jurnallarında dərc olunmuşdur. Onun mənəviyyət, saflıq və əxlaqla bağlı fikir və düşüncələri, eyni zamanda demokratiya, azadlıq və insan haqlarına dair yazıları bütün mətbuat səhifələrinin leytmotivinə çevrilmişdir. Vəfatından 3 il keçməsinə baxmayaraq Elçibəy mövzusu indi də cəmiyyətdə və mətbuatda daim gündəmdədir.

Azərbaycanın tanınmış milli ziyalılarının fikrinə görə Elçibəy əxlaq, mənəviyyət və bütövlük təcəssümü idi. Təmənnəsizlik, mətanət, saflıq nümunəsi idi.

Azərbaycan xalqı və bütün Türk dünyası Elçibəy dühasının əbədi yaşamasına inanır və buna əmindir.

"Yüksək amallarla yaşayan görkəmli şəxslər kimi Elçibəy də nəyi vardaısa hamısını, hətta öz cansağlığını da xalqının azadlığı uğrunda mübarizəyə qurban verdi. O, hamının qayğısına qalırdı, özündən başqa". (Hüseyn Abbaszadə, xalq yazıçısı).

“Vətəninə, Millətini Elçibəy qədər sevə bilən ikinci bir adam tanımıram. Mənə görə Vətəni və Milləti fanatikcəsinə sevmədən o Millətə lazımı səviyyədə xidmət etmək mümkün deyil!” (Bəxtiyar Vahabzadə, xalq şairi).

Hörmətli ağısaqqal ziyalılarımızın Elçibəy haqqında söylədikləri bu fikirlər Elçibəy şəxsiyyətinin dahiliyini və ülviliyini tərənnüm edən danılmaz həqiqətdir.

Elçibəy hələ tələbək illərindən sovet rejiminin müstəmləkə siyasətinə qarşı mübarizə aparıb, gizli tələbə dərnəkləri yaradıb və azadlıq ideyalarını yayıb. Eyni zamanda o, Bütöv Azərbaycan ideyasını da dönmədən təbliğ edib. 1975-ci ildə Universitetdə müəllim işləyərkən tələbələr arasında antisovet təbliğatı apardığı üçün həbs edilməsi də onu yolundan döndərə bilmədi. 1988-ci ildə Azərbaycan Xalq Hərəkatı başlayanda məhz Elçibəy onun rəhbərlərindən biri oldu. O, hərəkatın təşkilatlanma forması olan Azərbaycan Xalq Cəbhəsini yaradanlardan (iyul 1989-cu il) biri və ömrünün sonunadək onun dəyişməz sədri olub. Məhz AXC-nin gərgin mübarizəsi sayəsində 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında tarixi AKT qəbul edildi.

Elçibəy Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının və Bütün Türk dünyasının lideri səviyyəsinə yüksələn bir şəxs kimi, həm də XX əsr dünya demokratik hərəkatının ən öncüllərindən biri olub. Şərqi Avropanın Demokratiya İnstitutunun prezidenti İrina xanım Lasotanın təbiri ilə desək Avropanın bir sıra görkəmli demokratları Elçibəydən çox şey öyrənməlidir. Demokratiya və azadlıq carçısı olan Elçibəyin təkcəTürk dünyasında deyil, bütün dünyada “Böyük Demokrat” imicinə layiq görülməsi və onun Avropanın ən qabaqcıl demokratları ilə müqayisə edilməsi təbiidir ki, Azərbaycan xalqının nəaliyyəti sayılmalıdır.

Fikrimizcə çağdaş Azərbaycan ictimaiyyətinin ən ümdə vəzifələrindən biri də dünya demokratiya tarixində “Böyük Demokrat Elçibəy” ifadəsini əbədləşdirmək yolunda var qüvvə ilə çalışmaqdan ibarətdir.

XX əsrin sonu Azərbaycanın müstəqilliyinin gərcəkləşməsində milli azadlıq hərəkatının lideri Elçibəyin danılmaz xidmətləri olmuşdur. Böyük demokrat Elçibəyin xidmətləri sayəsində Azərbaycanda demokratiyanın və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının və demokratik institutların formalaşmasının əsasları qoyulub. Azərbaycanda ilk dəfə siyasi partiyaların və ictimai birliklərin yaranmasında Elçibəy böyük səylər göstərmişdir. O, istər xalq hərəkatına qədərki fəaliyyətində, istərsə də demokratik milli-azadlıq hərəkatında, eləcə də prezident olduğu müddətdə bütün əməli, siyasi və nəzəri fəaliyyətində demokratiya və insan haqları uğrunda mübarizə aparmış və bu mübarizə yolunda bu gün də müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən böyük bir siyasi məktəb yaratmışdır. Həmin məktəbin əsası, özülü demokratiya və insan haqlarının müdafiəsi prinsipləridir.

Mübaligəsiz demək olar ki, Şərq dillərində yazılan qaynaqlarla dərinədən tanış olan Elçibəy Yaxın və Orta Şərqin tarix, coğrafiya, ədəbiyyat, mədəniyyət, məntiq, din və fəlsəfi irsini hərtərəfli, yüksək səviyyədə bilirdi. O, Farabi, İbn Sina, Biruni və Tusi kimi klassik türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfə, məntiq, dövlətçilik və dövləti idarəetmə qanun və qaydaları haqqında yazdıqları əsərləri dərinədən mənimsəməklə yanaşı orada irəli sürülən şərtlərə əməl etmək iradəsinə qabil olan bir şəxsiyyət idi. Məhz Elçibəyi başqalarından fərqləndirən

xüsusiyyətlərdən biri də bu sayılır. Bu məsələ ilə bağlı Elçibəyin özü belə deyir: "Mən Azərbaycan türklərinə dünyanın bir neçə böyük şəxsiyyətlərini öyrənməyi məsləhət bilirəm. Onlardan birincisi bütün zəmanələrin ən böyük dahisi olan Məhəmməd peyğəmbərdir. Onun həyatını, peyğəmbərlik tarixini, ideyalarını, hədislərini, ümumiyyətlə dövrünü yaxşı bilmək lazımdır. İkincisi Farabidir; onun dini və fəlsəfi baxışları ilə tanışlıq elmimiz üçün olduqca faydalı olar. Üçüncüsü və dördüncüsü Məmmədəmin Rəsulzadə ilə Mustafa Kamal Atatürkdir ki, onları bütövlükdə incəliklə mənimsəməyi hər bir Azərbaycan ziyalisinə gərəkli, siyasətçilərimiz üçün isə həyati zərurət sayıram. Yeni çağdaş dünyanın qapılarını necə açmaqla onların irsi ən dəyərli yardımçımız olacaq. Şəxsən mənim dünyabaxışım onların nəzəri irsinə dayanıb və indi də fəaliyyətimdə onların göstərişlərini əsas götürürəm". Elçibəy keçirilən tədbirlərdə dəfələrlə bildirmişdir: "Mən Məmmədəmin Rəsulzadəni peyğəmbər sayıram - türkün peyğəmbərlərindən biri də Məmmədəmin Rəsulzadədir. Bunu Məhəmməd peyğəmbərin özü deyib ki, məndən sonra elə adamlar gələcəklər ki, onlar keçmiş peyğəmbərlərin çoxundan üstün olacaq. Mən Məmmədəmin Rəsulzadəni, İsmayıl bəy Qasıralını, Mustafa Kamal Atatürkü, Əli bəy Hüseynzadəni o cür şəxslərdən sayıram. Çünki bu adamların dediyi sözləri 50, 100 il sonra həyata keçib və keçməkdədir. Nə fikir ortaya qoyublarsa hamısı gerçəkləşməkdədir. Ona görə onları peyğəmbər qismində sayıram".

Həmin meyarla yanaşıldıqda Elçibəyin özü də qutsal elçilərdən, peyğəmbərlərdəndir, çünki onun keçdiyi həyat yolu və fəaliyyəti onlarınkına çox yaxındır. Bəllidir ki, Elçibəydə insanlara qarşı olan sevginin hüdudu yox idi. O, həmişə deyirdi ki, Tanrıya olan sevgi millətdən keçir. Millətini sevdikcə Allaha daha yaxınlaşırsan. Elçibəyin insanlara olan münasibəti - onlara şəriəti, təriqəti, mərifəti və həqiqəti aşılamaq prinsipindən irəli gəlirdi.

Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, ömrünü Azərbaycanın azadlıq mübarizəsinə həsr edən Elçibəyin fəaliyyəti, zəhmət və xidmətləri xoşbəxtlikdən hədəf getmədi. Bu mübarizə öz bəhrəsini verdi; 200 il rus imperiyasının basqısı, zülmü və təzyiqi altında çabalayan Azərbaycanın Şimalı öz azadlığına qovuşdu. Təməlini qoyduğu ideologiya sayəsində isə Azərbaycanın Güneyinin də yaxın zamanlarda öz azadlığına qovuşmasına artıq heç kimdə şübhə yoxdur. Yazını hörmətli ziyalımız Vaqif bəy Sultanlının sözləri ilə bitirirəm:

"Bir zaman gələcək ki, ikiye bölünmüş Azərbaycan birləşəcək, bütövləşəcək və Elçibəy birləşmiş, bütövləşmiş Azərbaycanın ən böyük qəhrəmanı olacaq".

Mircəlal Yusifli,
Elçibəy İrsini Araşdırma Mərkəzinin direktoru

Azərbaycandan başlayan tarix

Yəqin ki, qədim dünya tarixi ilə az–çox tanışlığı olan hər bir oxucu bu başlığı oxuyan andaca görkəmli tarixçi S.N.Kramerin “[Tarix Şumerdə başlayır](#)”¹ əsərini yada salacaqdır.

Sözsüz ki burada bir uyğunluq vardır. Ancaq bəlli olduğu kimi son on illərdə dünya tarixçiləri içərisində bir sıra görkəmli mütəxəssislər Şumer mədəniyyətindən qabaq Ön Asiyada başqa mədəniyyətlərin olduğu ehtimalını doğruldan araşdırmalar aparmış və müəyyən uğurlu dəlillər əldə etmişlər.

Bəşərin öz mədəniyyətinin inkişafında Şumer dühasına borclu olması artıq tarix elmi tərəfindən qəbul edilmişdir. Ancaq Şumer dühasının hansı qaynaqlardan su içib qidalandığını öyrənmək bu gün tarix elminin qarşısında duran ən maraqlı, müasir və gərəkli məsələdir.

Şumer mədəniyyətinin köklərini, daha doğrusu Şumerdən qabaqkı (protoşumer) mədəniyyəti və tarixi araşdıran elmlərin əldə etdiyi nəticələrə diqqətlə yanaşdıqda burada Azərbaycanın gərəkli yer tutduğu açıq-aydın görünür. Çox-çox təəssüflər olsun ki, arxeoloqlarımızın bəzi uğurlu tapıntıları, tariximiz üçün kəşflərini, o cümlədən Qobustan, Azıx mağarası, Gəmiqaya və sairələrini çıxmaq şərti ilə bizdə bu gərəkli sahə ilə heç bir mütəxəssis alim məşğul olmur və yaxın bir neçə ilə də bu cür mütəxəssislərin yetişəcəyi nə gözlənilir, nə də yetişdirilməsinə cəhd göstərilir!. Bu dözülməz halın qarşısını almaq üçün ilk öncə yalnız və yalnız Şumer abidələrini oxuyub araşdırma biləcək bir deyil, bir neçə mütəxəssisin yetişdirilməsi ən vacib məsələdir. Bu kiçik yazıda Şumerdən qabaqkı və Şumerlə bağlı Azərbaycan tarixini araşdırmaq iddiamız yoxdur. Ancaq mənbə və ədəbiyyatlarda az şox rast gəldiyimiz məlumatlar əsasında həmin məsələnin qoyuluşunu göstərməyə çalışmışıq. Ən qədim Azərbaycan tarixinə aid olan onlarca məsələdən biz burada yalnız dördündən danışacağıq.

1. Azərbaycanın Yaxın Şərqdə Şumerəqədərki mövqeyi.
2. Eramızdan qabaq III minillikdə Azərbaycan-Şumer əlaqələri.
3. Azərbaycan və bəzi xalqların mənşə və məskənləri.
4. Qədim tarixə aid müasir ədəbiyyatlarda “Azərbaycan” coğrafi anlayışına münasibət.

Qabaqcadan deyək ki, “Şumerəqərki”, “Şumerqabağı”, “Şumerdənöncə” (“protoşumer”) anlayışı hələlik tarix elminin bugünkü səviyyəsinə görə müvəqqəti qəbul edilmiş sözdür, eramızdan qabaq III minilliyədək olan Yaxın Şərq tarixi, xüsusən orta daş, yeni daş və mis daş dövrü hərtərəfli öyrənilənədək bu termindən istifadə edilməsinə ehtiyac olacaqdır. Azərbaycanın tunc dövrünədək tarixinə aid çox böyük dəyəri olan tapıntılar bizə öz sözüümüzü deməyə imkan verir. Eyni zamanda yadda saxlamalıyıq ki, dünyanın bir çox ölkələrinə nisbətən, xüsusilə Azərbaycanın cənubunda arxeoloji qazıntılar, axtarışlar çox az aparılmışdır.

Bəhs etdiyimiz dövrə, yeni eradan qabaq X-III minilliyə aid materiallar verən Azıx, Kültəpə, Qaraköpəktəpə, Baba-Dərviştəpə, Qobustan, Gəmiqaya ilə yanaşı, Azərbaycanın cənubunda Yanıqtəpə, Sarabtəpə, Firuztəpə, Gəncədəre və Dolmatəpə xüsusilə göz önünə alınmalıdır. Bu kiçik siyahıdan göründüyü kimi Azərbaycanın ən qədim tarixi haqda hələlik ən çox məlumat

verən təpələrdir. Tarix elmində artıq çoxdan bərkimiş ifadə və ölçülərlə yanaşı, "təpələrdə yazılmış tarix" ifadəsini də işlətmək olar. Təkcə tarixçilərə deyil həm də Azərbaycan tarixini bir qədər yaxından öyrənən oxuculara da bəllidir ki, Kültəpə, Baba-Dərviş, Azix və Azərbaycanın cənubundakı Dolmatəpə, Firuztəpə (Urmiya gölünün cənubunda), Yanıqtəpə və Gəncədən tapılmış arxeoloji materialların böyük bir bölməsi arasında yaxınlıq və bir sıra hallarda eynilik vardır. Məsələnin qoyuluşunda da bizi maraqlandıran budur ki, Azərbaycanın cənub-qərbində bayaboy uzanıb gedən Zaqros (Pataq) dağlarının şərq və qərb ətəklərində, həmin ərəzilərə yaxın yerlərdə dünyada ən böyük yaşayış yerləri üzə çıxarılmışdır. Bunların böyük bir bölümü eyni, bir-birinə yaxın dövrlərin məhsuludur və Yaxın Şərqlin bir sıra qədim xalq və tayfalarının toplu mərkəzinin yaranmasında əsas rol oynamışdılar ki, bundan da Azərbaycana xeyli pay düşmüşdür. Məhz bu tarixi dövrdə Azərbaycan öz əhatəsindən ümumi bəşər tarixi üçün əhəmiyyətli bir əhatəyə qədəm qoymuşdur. Bildiyimiz kimi, bəşər tarixində öyrənilməsi çox gərəkli olan əkinçiliyin, maldarlığın, müxtəlif sənət növlərinin yaranma dövrünü tədqiq etmək, müəyyənləşdirmək həmişə ön sırada durur. Görkəmli Alman alimi marksist Bürhard Brentes əsərində göstərir: *"Gəncədən tapılan tikintinin qalıqları yerin dərin qatlarına gedib çıxır və daha dərin qazıntı aparılsa, bu ilkin yaşayış yerinin quruluşunu üzə çıxarmaq mümkün olacaqdır. Gələcək araşdırmalar heyvandarlığın və əkinçiliyin yaranma vaxtını dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək edəcəkdir"*². Müəllif həmin əsərin 21-ci səhifəsində bizim eradan qabaq X minillikdəki sıx yaşayış yerlərinin xəritəsini vermişdir. Onların demək olar çoxu və həm də əsasları Urmiya gölü - Həmədan - Kərkük arasında və onların qonşuluğunda, bir neçəsi isə Türkmənistanda yerləşir. Bu cür böyük elmi ümumiləşdirmələrə və tapıntılara aid müxtəlif əsərlərdən çoxlu misallar gətirmək olar. Bütün bunlar bəşər tarixinin ən böyük ana köklərindən birinin Azərbaycanda yarandığını deməyə tam haqq verir, yalnız onun necə yarandığını və təsir dairəsini öyrənmək qalır.

Qoyduğumuz birinci məsələnin ikinci sahəsinə nəzər salaq. Bu sahə öz elmi əhəmiyyətinə və müasirliyinə görə o birindən aşağıda durmur, əksinə, tarixşünaslıq üçün ən aktual sahədir. Bu, sinifli cəmiyyətin yaranma vaxtını və hansı əsaslar üzərində yarandığını öyrənməkdir.

Qədim dünya tarixinə aid dərsliklərdən tutmuş iri həcmli tədqiqatlaradək bütün əsərlərdə göstərilir ki, Ön Asiyada ilkin dövlətlər eramızdan qabaq III minillikdə yaranmış, ibtidai-icma cəmiyyətində təbəqələşmə eradan qabaq IV minilliyin ortalarına düşür. Bürhard Brentes bu məsələyə toxunaraq yazır: *"Bu prosesin ilkin müjdəçiləri bəzəkli dulusçuluğu bilən Dolmatəpə vilayətinin əhalisi olmuşdur... Onların saxsı əşyaları Kilikiya, Anadolu, hətta Balkana yayılmışdır"*^B.

Ən qədim Azərbaycan tarixinin ümumbəşəri dəyəri bir də orasındadır ki, dünyanın siyasi, mədəni tarixinin özülü sayılan Şumerin yaranma və inkişafında böyük rol oynamışdır. Bunu yaxından görmək üçün bir neçə elmi məlumatı və ehtimalı ümumiləşdirmək kifayətdir.

Tarix elmində şumerlilər haqqında iki əsas ehtimal vardır.

- Şumerlər ən əski çağlardan Mesopotamiyada yaşamışlar.
- Şumerlər Mesopotamiyaya başqa yerdən gəlmişlər.

Bu sonuncu daha çox iddia edilir və daha çox həqiqətə uyğun sayılır. Bunu iddia edənlər göstərilər ki, şumerlər Mesopotamiyaya şimal-şərqdən girmiş, ona qədər uzun müddət Zaqrosun şimal-şərqində yaşamışlar. Hər hansı adi bir oxucu xəritəyə baxsa Zaqrosun şimal-şərqində Azərbaycanın yerləşdiyini görə bilər. Dediymiz kimi ikinci ehtimala əsaslanaraq (çünki onu təsdiqləyici məlumatlar olduğu halda, inkaredici dəlillər yoxdur) hesab etmək olar ki, şumerlər əvvəl Azərbaycanda yaşamış, oradan Mesopotamiyaya axışmış, yeni məskəni dövlətlərinin mərkəzinə çevirmişlər.

Başqa məlumatlara baxaq: Şumerdə bizim eradan qabaq III minillikdə sənətkarlığın və sənətkarlıq mədəniyyətinin inkişafında əsas rol oynayan və geniş tətbiq olunan obsidian (vulkan şüşəsi), qalay, mis, dəmir, gəc, firuzə və bir neçə növ qiymətli daşlar (yəşəm daşı, ametist, lacivərd, əqiq və s.) dağbilluru, kvarsit, çöl şpatı və s. orada əldə edilmir, başqa ölkələrdən gətirilirdi. Şumerə aid bütün əsərlərdə göstərilir ki, bunların çoxu Mesopotamiyaya qonşu olan şimal, şimal-şərq və şərq ölkələrindən gətirilirdi, həmin qonşular metallurgiyanı yaxşı bilirdi. Elə buradaca Azərbaycan-Şumer əlaqələrini görmək üçün Azərbaycan arxeoloqlarının eramızdan qabaqki X-II minilliyə aid tədqiqatları ilə Şumerə aid edilən arxeoloji qazıntıların materiallarını tutuşdurmaq gərəkdir, başqa bir yandan isə bütün Azərbaycanın faydalı qazıntıları göz önünə gətirilib geniş araşdırmalar və tutuşdurmalar aparılmalıdır.

Əsas məsələnin burada qoyulan 3. bəndi – Azərbaycan və bəzi xalqların, tayfaların məskəni məsələsi V.İ. Avdiyevin "Qədim Şərq tarixi" dərsliyindən (bəlli olduğu kimi bu dərslik sovet tarixşünaslığının artıq qəbul etdiyi təsdiqlənmiş məlumatlar əsasında yazılmışdır) bir iqtibas göstərək: *"Xalqların, xüsusən qədim xalqların mənşəyi (etnogenezi) məsələsi çox mürəkkəbdir. Onu həll etmək üçün Ön Asiyanın geniş ərazisində məskən salmış müxtəlif xalqların mədəniyyəti və daha çox dillərinin inkişafı haqqında hələ də az olan məlumatların öyrənilməsi zəruridir. Bunu deməyə əsaslarımız vardır ki, Qafqaz və Tavrda tutmuş Cənubi Elamədək olan ölkələrdə yaşayan dağ xalqları burada ən qədim xalqlar olmuşlar"*⁴. Bir azca yaxından baxsaq müəllifin göstərdiyi ərazinin üçdə birindən çoxunun Azərbaycana aid olduğunu görürük. Bir sıra başqa tarixi məlumatlar da göstərir ki, Şumer mədəniyyətini yaradan xalqların özəyini Azərbaycanda yaşayan və ya oradan axışaraq Mesopotamiyanın mərkəzi əyalətlərində yerləşən xalqlar və tayfalar təşkil etmişdir. Təkcə onu göstərək ki, son günlərdə, dünyada ən qədim qamış qayıqların eradan qabaq üçüncü minillikdə Mesopotamiyada yaradıldığı bəlli idi. Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu İshaq Cəfərzadə həmin qayıqların daha qədim təsvirini Qobustanda tapmış və onların eradan qabaq VII-VI minilliyə aid olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Bu kəşflə dünyada gəmi-qayıq tarixinin ən tanınmış mütəxəssisi olan Tur Heyerdal tanış olmuş və onu təsdiqləmişdir. "Yunost" jurnalı Tur Heyerdalla görüşdən sonra belə yazır: *"O, Azərbaycandan heyətlə qayıtmışdır: bəli, doğrudan da bunlar qamış qayıqların (təsviridi), stratiqafiya bu təsvirlərin dəqiq tarixini - ən azı bizim eradan qabaq VI minilliyə aid olduğunu göstərir... Bəs, həmin dövrdə Xəzərdə qamış qayıqlarda kimlər dolayırdı?"* Heç şübhə etmədən hələlik bu sözü deyə bilərik: şumerlərin ulu babaları, özü də Mesopotamiyaya getməzdən ən azı üç-dörd min il qabaq! Tur Heyerdal da bəşəriyyətin beşiyini buradan axtarmağı düzgün sayır və tövsiyə edir.⁵ Biz qəti əminik ki, Şumer dövlətinin və mədəniyyətinin yaradılmasında və inkişafında qədim Azərbaycan türklərinin əvəzsiz xidməti xə iştirakı vardır. Bəlkə də onların özülünü qədim azərbaycanlılar qoymuşlar.

Eradan qabaq III minilliyin başlanğıcında yaranan Şumer dövləti təqribən 700 ildən sonra Akkad dövləti ilə əvəz edilir. Eradan qabaq 2200-cü ildə isə onun yerini Qut dövləti tutur.⁷ Bu dövlətin yaradıcıları qutlar olmuşdur. Bəs, bu qutlar kim idi? şumerlərə nisbətən qutlara aid fikirlərdə tarixçilər arasında elə bir mübahisə yoxdur. Onlar haqda yazan bütün tarixçilər göstərilər ki, qutlar Mesopotamiyaya yürüş edib, orada yeni dövlət yaratmazdan qabaq Azərbaycanda yaşamışlar.⁸ Onlar hələ Akkad dövlətini məhv etməzdən çox qabaq Mesopotamiyada tanınırdılar və bir hissəsi də dinc yolla yayılaraq orada məskən salmışdı.

Sözsüz ki, qutların Azərbaycanda dövlətləri vardı, onlar Mesopotamiyanı tutandan sonra da imperiyalarının mərkəzi Azərbaycan idi. Qutlar bütün Mesopotamiyanı tutub, "onların allahlarını (*Azərbaycana – Ə.Ə.*) əsr gətirmişdilər".⁹

Mesopotamiyada 125 ildən artıq ağalığ edən qutların patesiləri (vassalları) gücsüzləri, yetimləri və dul qadınları güclülərin təzyiqindən qorumalı idilər. Bunun da nəticəsində yerli əhalinin içərisində tam hüquqluların sayı əvvəlkindən qat-qat artmış¹⁰ və Şumer mədəniyyəti inkişaf etmiş, Şumer ədəbiyyatı yenidən çikəklənməyə başlamış, iri məbədlər tikilmişdi.

Yaxın Şərqi qədim tarixində, onun ictimai-siyasi həyatında müxtəlif dövrlərdə, görkəmli rol oynayan və Luluba, Kas, Kaspi, Hurri (Subar) və s. adlarla çıxış edən xalqlar, tayfa ittifaqları da qədim azərbaycanlılar olmuşlar. Kaslarla kaspilərin eyni mənşəli olmasını yazan tarixçilərlə biz tam razıyıq və bunun əksini iddia edənlərlə heç mübahisə etməyə də dəyməz, yalnız onlara demək gərəkdir ki, tarixi bir də yaxşı-yaxşı vərəqləsinlər.

Kaslar da dünya tarixi meydanına şumerlər və qutlar kimi Azərbaycanda çıxmış və təqribən 1300 il Yaxın Şərqi tarixi taleyində aparıcı rol oynamışlar. Yeri gəlmişkən bunu da qeyd edək ki, qədim mənbələrdə kas, kassi, kaspi, kaş (kaşş) adı ilə tanınan bu qədim azərbaycanlılar IX-XII əsr ərəbdilli tarix kitablarında eramızdan qabaqkı tarixdən bəhs edəndə "xəzər" adı ilə xatırlanır. Dilçilik baxımından da bu sözlərinin hamısının eyni kökdən olması özünü doğruldur. Kas, Kaspi, Xəzər, Quz, Qəzvin və s. kimi coğtafi adlar da bu kökdəndir.

Kaslar eradan qabaq II minilliyin başlanğıcında Azərbaycanda üstün mövqə qazanmış, həmin minilliyin 750-ci ilində başçuları Qandaşın rəhbərliyi altında Mesopotamiyanı fəth edərək tez bir zamanda Yaxın Şərqdə böyük bir imperiya yaratmışlar. Kasların ən görkəmli hökmdarlarında biri olan II Ağun kitabələrdə özünü "Kaşşın (Azərbaycanın şimal əyalətlərindən başlayaraq Həmədəna, Xəzərdən Zaqrosa (Patağa) qədər uzanan torpaqları birləşdirərək orada kasların "Kaşş" dövləti yaradılmışdı) və Akkadın, geniş Balistan "olkəsinin hökmdarı" adlandırılmışdır. Başqa bir kas hökmdarı Qaraindaş bunlara "Şumerin hökmdarı"sözünü də əlavə etmişdir. Çox ötərgi və həddən artıq yığcam danışdığımız bu məsələlər Azərbaycanın eramızdan qabaqkı 6 minillik tarixinin ən güclü xətlərindən bir bölümüdür. Ancaq bunlar, tarix kitablarında düzgün yöndə qoyulmur, onlar kökündən araşdırılmaq əvəzinə, budağından - daha doğrusu Mesopotamiyaya uzanan bir budağından yapışılıb tərpedilir. Ana yolun başlanğıcı bəllidirsə, onun hər hansı bir ciğirində dolaşmaq nəyə və kimə lazımdır?

Bir neçə söz də Azərbaycan adının qədim tarixə aid əsərlərdə işlədilməsinə dair. Belə əsərlərdə Azərbaycan adı çox nadir hallarda çəkilir, bir sırasında isə heç xatırlanmır da. Onun

yerinə isə müxtəlif dolaşq coğrafi, həm də təsviri adlardan istifadə edilir. Bu nə üçündür? Niyə hər bir varlıq öz adı ilə adlanmasın?

Bəlli olduğu kimi Şumerlə bağlı aparılan bütün tədqiqatlarda Azərbaycanın cənub-qərb ərazisindən xüsusən Zaqqos dağları boyu və Urmiya gölü ətrafından bəhs edilir və həmin ərazilərin oynadığı iqtisadi, ictimai və siyasi roldan danışılır. Ancaq o yerləri həmişə "Şimali İran", "Qərbi İran", "Şimal-Qərbi İran", "müasir(?) Cənubi Azərbaycan", "Mesopotamiyanın Şimal-Şərqi", "şumerlərin Şimal-Şərq qonşuları" və s. adlandırırlar¹¹.

"Ümumdünya tarixi"nin I cildində Zaqqafqaziyanın qədim tarixinə 20 səhifə (s.513-533) həsr edilmişdir. Orada Azərbaycan adı 4-5 yerdə çəkilir. Hamısında da "Müasir Azərbaycan" və yaxud "indiki Cənubi Azərbaycan" şəklində işlədilir. Birincisi, bu "müasir", "indiki" nə deməkdir? Nə üçün müasir Mesopotamiya, indiki İran, müasir İraq və s. deyilmədiyi halda Azərbaycan qondarma və yanlışlıq yaradan ifadə ilə yazılmalıdır? İkincisi də, həmin səhifələrdə elə yerlər vardır ki, orada "Azərbaycan" yazılmalı halda niyə təsviri adlardan istifadə edilir? Bu məsələdə İqrar Əliyev daha yüksək göstərici əldə etmişdir. O, Azərbaycan sözü yerinə "Cənubi Zaqqafqaziya", "Şimali-Qərbi İran", "Xəzərin qərb sahilləri" və s. təsvirlərdən daha çox yararlanmağa çalışmışdır.¹²

M.N.Poqrebova 16 səhifəlik bir məqaləsində, bəhs etdiyi mövzunun əsas materialları Azərbaycanla bağlı olsa da, cəmi iki yerdə özü də "müasir" ifadəsilə "Azərbaycan" sözü işlədir. Mil düzündən, Arazdan, Mingəçevir, Saqqız, Urmiya gölü və sair yerlərdən danışa-danışa onların "Cənubi-Şərqi Zaqqafqaziya", "Zaqqafqaziya", "mərkəzi Zaqqafqaziya", "Şimali-Qərbi İran" və s. yerləşdiyini göstərir. Başa düşmək olmur ki, müəllif "Şimali-Qərbi İranın Mil düzündən cənuba doğru ərazisi", "Cənubi-Şərqi Zaqqafqaziyadan Urmiya gölüne qədərki ərazi" kimi qondarma ifadələriynən nə demək istəyir.¹³

Həm də maraqlıdır ki, müəllif başqa dövlətlərin adı ilə belə davranmır. Biz onlarla bu cür əsərdən misal gətirə bilərik, ancaq misalları çoxaltmağa ehtiyac duymuruq. Son olaraq onu deyə bilərik ki, Azərbaycan tarixçiləri bu qoyulan məsələni kökündən və tarixşünaslığın ən yüksək tələbləri səviyyəsində həll etməyincə bu kobud yanlışlıqlar baş alıb gedəcək, tarix elminə və elmi şüurun düzgün formalaşmasına böyük zərər verəcəkdir.

¹ С.И.Крамер. История начинается в Шумере.,

² Б.Брентес. От Шанидара до Аккада, М., 1976, səh.31

³ Б.Брентес. От Шанидара до Аккада, М., 1976, səh.163

⁴ В.И.Авдиев. История древнего Востока, М., 1970, səh.38

⁵ "Юность" журналі, 1981, №11, səh.92-94

⁷ Всемирная история, М., 1956, I cild, səh.214

⁸ Azərbaycan tarixi, В., 1961, I cild, səh.40

В.И.Авдиев. История древнего Востока, М., 1970, сәһ.5

⁹ В.И.Авдиев. История древнего Востока, М., 1970, сәһ.60-61

¹⁰ Всемирная история, М., 1956, I cild, сәһ.214

¹¹ Всемирная история, М., 1956, I cild, сәһ.591

В.И.Авдиев. История древнего Востока, М., 1970, сәһ.37,40

Б.Брентес. От Шанидара до Аккада, М., 1976, сәһ.14, 21, 31, 126, 139 вә с.

¹² Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности, "Об этнических процессах в областях Восточного Закавказия и Западного Ирана в конце II, в начале I тысячелетия до н.э." мәqaləsi, М., 1981

¹³ Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, М., 1981, сәһ.42-58

Azərbaycan tarixindən səhifələr

(*İbn Əl-Əsir Xəzərlər haqqında*)

Öncə, məsələnin qoyuluşu haqqında bir neçə söz söylənməsi qaçılmazdır.

Min illərlə Yaxın Şərq və Cənubi Avropanın tarixində çox önəmli bir yer tutan xəzərlər haqqında söz deməyə çox çalışılsa da, ancaq gərəyincə iş görülməmişdir. Bunu bütün tarixçilər, xüsusən xəzərləri araşdıranlar, həmişə etiraf etmişlər. Xəzərlər yüz illərlə Xəzər dənizi və Qara dəniz yönlərində yürümüş, öz adlarını əbədi olaraq "Xəzər" dənizinə yazmış, Şərqi Avropa xalqlarına dövlət qurmaqda, dövlətçilik qaydalarına yiyələnməkdə, dövlətçilik tərbiyəsi almaqda ilk müəllim olmuşlar.

Artamanovun dili ilə desək, xəzərlər heç də pis dövlət nümunəsi yaratmamışlar. Kononovun türk dillərinin təsnifatı cədvəlində göstərilir ki, Azərbaycan və Xəzər dillərinin kökü qərbi hun dilində birləşir. Qərbi Hunlar isə eramızın II yüzilliyinə qədər təşəkkül tapmış və geniş əraziləri öz hakimiyyətləri altında birləşdirmişdilər. Bizcə bu görkəmli alimin təsnifatı tarixilik prinsiplərindən daha çox, bu dillərin müasir vəziyyəti nəzərə alınmaq şərti əsasında, ən çoxu isə V-VII əsrlərdən sonra olan abidələr əsasında yaradılmışdır. Daha doğrusu, müasir türkologyanın yalnız dilçilik baxımından nailiyyətləri əsasında məsələyə yanaşılmışdır. Ancaq, xəzərlərin başqa yöndə elə bir tarixi var dır ki, bu tarix araşdırıldıqdan sonra, yəqin ki, bu məsələyə yenidən baxmaq lazım olacaq. Biz məsələni elə bu yöndən də qoymaq istəyir və bunu daha düzgün sayırıq.

Məsələnin birinci yönü orasındadır ki, türklər Qərbi Asiyada və Şərqi Avropada ilk öncə hun adı ilə yox, "tukar", "sabir", "xəzər", "azər", "kas", "biçənək", "skif" və s. adlarla tanınmışlar. İbn əl-Əsirin "əl-Kamil fi-t-tarix" əsərində qədim xəzərlər haqqındakı yazılara keçməzdən qabaq, bu yuxarıda dediyimizi çox yığcam da olsa göstərməyi gərəkli sayırıq. Aydındır ki, dünya tarixçiliyi hələlik şumerləri tarixin başlanğıcı sayır, Şumerdən öncəni isə "protoşumer" adlandırır yeni araşdırmalar aparırlar.

Xəzərlərin tarixi Azərbaycan tarixinin ayrılmaz bir bölməsini təşkil edir. Ona görə də Azərbaycanın ən qədim tarixinin bəzi işğilərini göstərmək qaçılmazdır.

Azərbaycan ən əski çağlardan dünya mədəniyyətinin və bəşəriyyətin beşiklərindən biri olub. Azərbaycan qədim Şumer-Akkad, Babil, Urartu, İran və hətta Yəhudi, Yunan və Roma-Bizans dövlətlərinin və xalqlarının müxtəlif hərbi, siyasi, mədəni münasibətlərində ortağ bir yer tutmuş, Orta Asiya və Avro-Asiya düzənliklərində yaşayan xalqların Ön Asiya və Aralıq dənizinə keçidində körpü rolunu oynamışdır.

V.İ.Avdıyev yazır: "Zaqafqaziya, Orta Asiya tayfalarını Qara dəniz və Aralıq dənizi rayonlarının xalqları, ölkələri və mədəniyyət mərkəzləri ilə bağladığı kimi, tarixi eramızdan qabaq III minilliyə gedib çatan bu ölkə də (*Elam-Ə.Ə*) qədim İran xalqlarını Ön Asiyanın mədəni mərkəzləri ilə birləşdirən həlqələrdən biri idi"¹.

Ən qədim dünya tarixini araşdıran müasir dünya tarixçilərinin çoxu Şumer və ondan öncə (protoşumer) dövründə Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən xalqların, dövlətlərin,

mədəniyyətin tarixini öyrənərkən qeyd edirlər ki, bu ərazi bəşər tarixi və mədəniyyətinin beşiyidir. Bu haqda heç bir mübahisəyə artıq yer qalmamışdır və Mesopotamiyanın tarixi demək olar ki, böyük bir çəşğunluqla, bəlkə də böyük bir bəhsə-bəhslə öyrənilir.

Görkəmli polşa alimi Zenon Kasidovski haqlı olaraq şumerləri bəşər mədəniyyətinin ilk yaradıcılarından sayır və yazır: "Son vaxtlara kimi biz hesab edirdik ki, Avropa mədəniyyəti hər nəyi varsa Yunanıstana borcludur. Ancaq ən yeni araşdırmalar göstərdi ki, bir çox münasibətlərdə biz beş min il bundan qabaq Şumer xalqının dühası ilə yaradılan varlıqların varisiyik"².

Şumerlərin yaratdığı nəhəng mədəniyyətə söz ola bilməz. Ancaq, bir sıra tarixçilər haqlı olaraq belə bir sorğu ortaya qoyurlar ki, bəs bu mədəniyyətin kökləri haralara gedib çıxır və onun ilkin özəkləri necə imiş?

Marksist alman alimi Bürhard Brentes çoxlu arxeoloji qazıntılara və şumerçilərin geniş araşdırmalarına əsaslanaraq belə bir ehtimala gəlir: "Görünür ki, Şumerlər bu əraziyə (Mesopotamiyaya -Ə.Ə) yalnız e.q. 4 minilliyin ortalarında, ya da başlanğıcında şimal-şərqdən girmiş və Dəclə-Fəratın aşağı axınının da ilkin şəhər dövlətləri yaratmışlar"³.

Müəlifin bu əsərində Azərbaycanın ən qədim tarixinə aid çox maraqlı dəlillər vardır. Əgər müəllifin bu yuxarıda göstərdiyimiz ehtimalını doğru götürsək belə bir nəticə çıxara bilərik: Şumerlər Mesopotamiyaya "şimali-şərqdən girmişlərsə" deməli Azərbaycandan oraya getmişlər. Çünki Mesopotamiyanın şimali-şərqi boyhaboy Azərbaycanla həmsərhəddir.

Bəlli olduğu kimi dünyada ilk yazı mədəniyyətinin əsasını şumerlər qoymuşlar. B.Brentes şumer yazılarından 21 söz çıxarıb göstərir ki, bunlar şumerlərin deyil, şumerlərə qədər orada yaşayan xalqlardan götürülmüşdür. Bu sözlər arasında, müəllif "əkər"(equer), "utul", "tibira" sözlərini də göstərir. "əkər"ın tərcüməsini "paxar" - əkinçi - əkər, "utul"un tərcüməsini "pastux" - çoban (ot+ul) = otaran; "tibira"nın tərcüməsini "jestyansik" - tənəkəçi = dəmirçi kimi vermişdir. İstər "əkər", istərsə də "ot+ol"="ot-ul" və "tibira-timir" sözləri bugünkü Azərbaycan türkcəsi dilindəki mənalarına çox yaxındır. Şumer dilində geniş ölçüdə tez-tez işlədilən "Ata" = azər. "ata", "Ama" = azər. "ana", "ər" = azər. "ər" - kişi, döyüşçü və "ər", "ar" şəkilçiləri "su" - azər. "su", Dumu-su=oğul-su, və s. göstərir ki, şumerlər Azərbaycanla sıx-sıx bağlı olmuşdur. Bu bağlılıq ya genetik, ya da mədəniyyət yolu ilə baş vermişdir.

Şumerlərin ilkin vaxtlarında "Dumu-su" (Dumu-zi) bütün heyvan və bitkilərin həyatvericisi, onun o dünyadan qayıtması isə hər il baharın başlanmasına səbəb sayılmışdır. Daha sonralar Dumu-su yalnız heyvandarlığın himayəçisi sayılmışdır.

Azərbaycanın şumerlərdən qabaq da Mesopotamiya ilə əlaqəsinə aid tarixi dəlillər var. Yəni həməni müəllif göstərir ki, "Dumu-zi" inamı Şimali İrandan - yəni Cənubi Azərbaycandan gəlmişdir. Bundan başqa Azərbaycanın cənubunda "Dalma-Təpə"də aparılan qazıntılar Azərbaycan və Mesopotamiyanın qədim əlaqələrini göstərir. "Dolmatəpə"də tapılan və eramızdan əvvəl V minilliyin ortalarına aid edilən gil qablar, Şumerlərin gil qablarına çox yaxındır. T.Yohanın Dalmatəpə qazıntıları haqda verdiyi məlumatlarına əsaslanan Burhard

Brentes yazır: "Müxtəlif qablar (şumerlərin - Ə.Ə) naxış motivlərinə görə, indiyə qədər az tanınmış və Azərbaycandakı (Azərbaycanın cənubi-qərbində) Dolmatəpə saxsılarının naxışlarına çox yaxındır"⁴. Bütün bunlardan belə nəticə çıxır ki, e.q. V minilliyin ortalarında Azərbaycanın cənub-qərbində yaşayan şumerlər orada protoşumer mədəniyyətinin ilkin köklərini yaratmış, e.q. IV minilliyin başlanğıcında Mesopotamiyaya yiyələnəndən sonra, onu orada inkişaf etdirmişlər. Azərbaycanın qədim tarixini Mesopotamiya ilə bağlayan başqa bir qüvvə qutlar olmuşdur.

Bəlli olduğu kimi, e.q. III minilliyin sonlarında qutlar hücum edərək Mesopotamiyaya girmiş və Akkad dövlətinə son qoymuşlar. Bütün tarixçilər göstərir ki, qutlar Zaqros dağlarında yaşayırdılar. Azərbaycanın cənub və cənub- qərbində yerləşən Zaqros dağları neçə min illərlə elat-maldar tayfalarının məskəni olmuşdur. Qutlar Mesopotamiyada 125 ildən çox hakimiyyət sürmüşdür. Kitabələrə görə "dağlar əjdəri" allahların düşməni Şumer hökmranlığını dağlara aparan son Qut başçısı Tirikan (Türkan, Dirkaan, Dirikaan - Ə.Ə) e.q. 2109 ildə qiyam etmiş şumerlərin başçısı Utukaqal tərəfindən öldürülmüşdür⁵. Qutlar Şumerdən öz qədim məskənlərinə çəkilməmişlər.

Azərbaycanın qədim tarixində görkəmli yer tutan xalqlardan biri də Kaslardır. Kas, yaxud kass-kazlar kimdir?

İlk öncə bu sözün mənə və ədəbiyyatda rast gələn müxtəlif şəkillərini göstərək. Bir yerdə "Kas" kimi yazılan bu söz başqa bir yerdə "Kass", o birisində "Kaşş" və "Kaş", başqa birisində "Kassi" və ya "Kaspi" kimi də yazılır.

Mütəxəssislər göstərir ki, "Kaspi" - "Xəzər" dənizinin adı da bu tayfa ittifaqının adı ilə bağlıdır.

Buradan belə nəticə çıxır ki, "kas"lar qabaqcadan Xəzər dənizi yönlərində yaşamış, sonradan Azərbaycanın cənubun da və cənub - qərbində daha çox bir yerə toplaşmışlar.

Deməli, kaslar Azərbaycanın ən qədim əhalisindən olan bir tayfa ittifaqı imiş. Kaslar və yaxud Kassilər eramızdan öncə III minilliyin başlanğıclarında Azərbaycanın cənub-qərbindən, Urmiya gölü ətrafı və Zaqros dağlarından Mesopotamiyaya da yayılmış, dinc yolla həmin ərazidəki dövlətlərin içərisinə girmiş, orada müxtəlif peşə və sənət sahələrində, xüsusən hərbi işlərdə xidmət etmişlər. Belə bir ardıcıl tarixi proses özünü hər anda açıq şəkildə göstərir ki, əkinçi oturaq əhalinin yaratdığı dövlətlər, bir qədər keçəndən sonra güclü, döyüşkən elat tayfalarından öz ordusuna gənc döyüşçülər toplamışdır. Bu heç də hər hansı bir hökmdar və ya əyanın istəyi ilə deyil, ictimai-siyasi şəraitin tələbindən doğmuşdur. Sözsüz ki, oturaq həyat şəraiti fərdin hərbi və döyüşkənlik qabiliyyətini zəiflədir, o, burada təbii seçki, yəni güc və qabiliyyətə, yaşamaq bacarığına görə öz yerini itirib, ictimaiyyətin istək və marağına uyğun mövqe tutur. Buna görə oturaq təsərrüfata əsaslanan yüzlərlə dövlət elatların ani bir hücumuna dözməyib, tezliklə darmadağın olmuşdur. Çox qəribə bir ardıcıl tarixi proses də özünü həmşə göstərməkdədir. Belə ki, hər hansı bir elat tayfa və yaxud tayfa ittifaqı, oturaq təsərrüfata əsaslanan dövləti yıxdıqdan sonra, əgər həmə yeni şəraitin tələbinə uyğunlaşıb, yaratdıqları yeni dövləti də oturaq təsərrüfat üstünə keçirirsə bir neçə ildən sonra yeni bir elat tayfanın hücumuna tab gətirməyib məğlub olur. Belə bir gedişat Mesopotamiyanın tarixində

özünü həmişə göstərmişdir. Mesopotamiyada lap uzaq keçmişdən yurd salan tayfalar təbii şəraitin əkinçilik üçün daha yararlı olduğunu görüb, oturaq həyat tərzinə keçmişlər. Sonradan elat şumerlər bir həmlə ilə oradakı oturaqları məğlub edib, öz dövlətlərini qurmuşlar. Bir neçə yüzilliklər içərisində şumerlər də oturaq həyata keçmiş, getdikcə döyüşkənlik və çevikliyi itirmişlər. Siyasətdə daha uzaqqörən və ayıq olan oturaqlar hərbi cəhətdən həmişə elatlardan geri qalırdılar.

Bütün bunları sadalamaqda məqsədimiz oturaq cəmiyyətlə elat tayfalar arasında ictimai-siyasi münasibətlərin necə olmasını oxucu və ya dinləyiciyə çatdırmaqdır. İstər qutların və istərsə də Kas (Kaspi-Kassi) tayfalarının da taleyi belə olmuşdur. Dəclədən şimal-şərqdəki dağlarda bugünkü Kərkük və Urmiya boylarından Araza qədərki ərazilərdə yurd salan kaslar eramızdan qabaq III minilliyin sonlarında Mesopotamiyaya dinc yolla yayıldılar halda, e.q. II minilliyin başlanğıcında, təqribən e.q. 1741-ci ildə güclü bir hücumla oradakı Babil dövlətini dağıtmış, öz hakimiyyətlərini bütün Mesopotamiyaya yaymışlar.

Kasların başçısı Qandaş yeni dövlətin yaradıcısı oldu. Ondan sonra hakimiyyət sürən II Ağum (Akküm) e.q. 1595-1571 kasların, Akkadın və "yer üzünün rəmzi dörd ölkənin" hökmdarı sayılırdı. Dəclədən şərqdə hələ də öz varlığını qoruyub saxlayan Qut dövləti də ona tabe idi. Kaslar öz sələfləri və xələfləri kimi yerli idarəçilik quruluşuna və iqtisadi-ictimai, dini münasibətlərə toxunmayıb, onları saxlayırdılar.

Kasların başqa bir hökmdarı Qarayındaş (Kara-ındaş) Babilistan, Şumer, Akkad və Kaşşu (Kassi) ölkəsinin hakimi sayılırdı. Onun varisləri isə nədənsə, "Kaşşu hökmdarı" adını qeyb etmişlər. Görünür ki, bir neçə yüzil keçdikdən sonra, onların doğma yurdları artıq Babilistan hökmdarı sayılan bu padşahlara tabeçilikdən çıxmış, onlara bağlı olmaq istəməmişlər⁶.

Belə bir ehtimal tam həqiqətə uyğundur ki, bizim eradan qabaq I minilliyin ilk yüz illərində Azərbaycanın cənubunda Xəzərdən qərbə, ta Zaqros dağları da daxil olmaqla, orada yaşayan elat və yarımoturaq tayfalar Midiya dövlətini yaratmış və bizcə kaslar buna görə də mərkəzi Mesopotamiyada yerləşən Kas dövlətindən qopub, Midiya dövlətinin tərkibində birləşmişlər. Çox maraqlıdır ki, Zərdüşt də elə bu vaxtlarda meydana çıxmış, Urmiyada yeni dinini yaymağa başlamışdır. Qədim Azərbaycan türkləri artıq yeni bir dövlətin - Midiyanın əsas nüvəsini təşkil etməyə başlamış, qonşu dövlətlərə qarşı dayanmaq üçün həm də yeni ideologiya yaratmışlar. Elə buna görə də bir müddət sonra, Mesopotamiyada kasların hakimiyyəti zəifləmiş, orada sami babillilərin, assurların yeni - IV sülaləsi hakimiyyətə gəlmişdir.

Midiya tayfalarından birinin başçısı Dayok (Tayok), (e.q. 712 - 675), Ekbatan (Həmədan) şəhərini gücləndirərək, başqa tayfaların torpaqlarını onun ətrafında birləşdirmişdir. Çox qəribədir ki, paytaxtı Ekbatan olan bu Midiya dövləti Azərbaycan tayfalarının könüllü hərbi-demokratik ittifaqı nəticəsində yaradılmışdır. Midiya hökmdarları az bir zaman içərisində farsları (pars), babilliləri, assurları məğlub edərək, Aralıq dənizindən Xəzər dənizinədək böyük bir ərazini öz hakimiyyətləri altında birləşdirmişlər. Bunu da əlavə edək ki, bəhs etdiyimiz kaslar min ildən çox (e.q. III minilliyin sonlarından e.q. VIII əsrə qədər) Azərbaycanda yaşayan əsas tayfalardan olmuş, həmin dövrlərdə Xəzər dənizin ən Dəclə çayına qədər ərazi "Kaspiana" da adlanmışdır.

Bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, kaslarla (Kassilərlə) xəzərlər çox ehtimal ki, eyni kökdəndir, daha doğrusu eyni xalqdır. Burada bir ad uyğunluğu da vardır. Xəzərlərdən danışan tarixi mənbə və ədəbiyyatda bəzi yerlərdə "Xəz-ər" sözü "Kas-ər" sözü ilə eyni götürülür. Bu türk dilləri üçün çox səciyyəvidir. "k", "q", "x", "ğ" səslərinin və **s - ş - ss - z - ts - ç** səslərinin bir-birini əvəz etməsi xarakterikdir. Məs: Qara - kara - xara, doqquz - toqquz, ğuz - quz: oğuz - oquz, yaxşı - yaxçı, almaz - alması; açmaq - aşmaq, qoç - koç - qoş; yastı - yassı və s. hətta "Xəzər" sözündə "x" səsinin düşümünə də rast gəlirik: "Xəzər" qalasına "Azər" qalası da deyirdilər.⁷

Kas - kaz - xaz etnonimlərinə eyni mənada, bir xalqın müxtəlif səslənən adı kimi tez-tez rast gəlinir. Bəzən də Kas-ər, Kes-ar, Xəz-ər, Ak-kas, Ak-xaz sözlərində də eyni söz kökü özünü açıq göstərir.

Bizcə kaslar sonra da skiflərə qarışmış və bir qədər arxa plana keçmiş, sonradan xəzər adı ilə tanınmışlar. Daha doğrusu bir mənbədə **kas-ər** kimi yazılan etnonim, başqa bir mənbədə **xəzər** kimi yazılmışdır ki, bu da o mənbələrin müxtəlif dillərdə, müxtəlif dövrlərdə yazılması ilə bağlı olmalıdır.

Fikrimizi açıq çatdırmaq üçün bir neçə iqtibasa müraciət edək. Kasların bizim eradan qabaq VII yüzilliyin başlanğıcınadək olan tarixini az da olsa ardıcıl izləmək mümkündür. E.ç. 702-ci ildə Assuriya hökmdarı Sinaharib öz hərbi səfəri haqda belə yazmışdır: "[Mən geri qayıdanda atam-babamın hökmdarlığı vaxtlarında adlarını kimsə eşitməmiş, uzaq midiyalılardan ağır torpaq vergisi aldım. Onlar mənim hakimiyyətimi tanıdılar](#)". Tarixçilər göstərir ki, onun Şərqdə döyüşdüyü tayfa Kaşşlar (kaslar - kassiti) olmuşdur⁸.

Qədim yunan mənbələri skiflərdən bəhs edərkən, onların "Akasarus" - "Ağasurus" tayfasını da xatırladırlar ki, bunlar "Ak-kasar" - "Ağ-xəzər"lər olmuşdur.⁹

Bizcə, ərəbdilli mənbələrdə "xəzərlərin" adlarına eramızdan qabaqkı tarixi hadisələrdə rast gəlməyimiz də yersiz deyil, bu məhz "kasər"lərin xəzərlərlə eyni olmasından meydana gəlmişdir.

Bu ada bəzi mənbələrdə "içkaz", "işkaz", "əşkənaz" adı ilə də rast gəlmək olur. Tövratda göstərilir: Cumər (Sumər), Macuc, Maday, Yavan, Tubal, Maşak və Tiras Yafəsin oğulları idi. Əşkənaz, Rifas və Tuxarma (Tuqarma) isə Cumərin oğulları idilər.¹⁰ Sözsüz ki, burada Cumər (Şumer), Məcuc, Maday (Midiya tayfası), Yavan, Tubal, Maşak (Başaq) və Tiras qardaş kimi götürülməklə, onların birlikdə türkdilli xalqlara aid olduğu bildirilir. Cumərin Əşkənaz, Rifas və Tuxarmə (Tuqarma) adlı oğulları olduğu qeyd edilir.

Bizim eranın X əsrinin ortalarında Xəzər xaqanı İspaniyada xəlifə III Əbdürrəhmanın saray adamlarından olan yəhudi Xazdaya (Kasdaya) cavab məktubunda bildirir ki, onun xalqının mənşəyi Toqarma (Toqarom) gedib çıxır. Həm də çox maraqlıdır ki, qədim yəhudi mənbələri, bütün türk xalqlarını Toqarm (Toxarm) adlandırır.¹¹ Xaqan bildirir ki, Toqarmın 10 oğlu var idi. Onların içərisində Uyğur, Uğuz (Oğuz), Xəzər, Bolqar, Savir (Sabir), Aqiyur (Ağ-uyğur) və s. göstərilir.

Bir əlyazmada Musa peyğəmbərlə bağlı bir hədisdə göstərilir ki, "Musa peyğəmbərin gəmissi deşiləndə onun yanındakı Xəzər adlı qulamı (döyüşçü, xidmətçi, yavər və s.) həlak oldu"¹². Əlimizdə olan Tövrətin ərəbcə tərcüməsində Musa peyğəmbərlə bağlı bütün yazıları çox diqqətlə araşdırsaq da, belə bir hadisəyə və "Xəzər" adına rast gəlinmədi. Ancaq, bu rəvayət sözsüz ki, bir tarixi həqiqətlə də bağlıdır, Musa peyğəmbərin bizim eradan qabaq XIII əsrdə yaşadığını nəzərə alsaq, həmən dövrdə kazların (xəzərlərin) bütün Ön Asiyada nüfuzlu yer tutduğunu da göz önünə gətirsək, burada bir tarixi yaxınlıq görürük. Bəlkə də, hələlik bizə bəlli olmayan mənbələr də buna aid qiymətli məlumatlar vardır.

Ərəb dilli mənbələrdə göstərilir ki, Türk və Xəzər Cumərin (Camir) oğlu yox, Tirəşin oğulları idi.¹³

Tövrət, hədis və ərəb dilli mənbələrdən gətirilən bu misallar sırf tarixi məlumat olmasa da, onlarda bir həqiqət var ki, Türk, Xəzər (Kasar), Bulqar, Cumər (Şumer) və s. bir-biri ilə eyniyyət təşkil edir, biri o birindən törəmədir. Bu minillərlə özünü tarix boyu göstərmişdir. Bir yerdə bütün türk tayfaları adından xəzərlər çıxış etmişsə, başqa bir vaxt, başqa yerdə oğuzlar, başqa bir tarixi şəraitdə hunlar, qıpçaqlar, hətta son orta əsrlərdə səlcuqlar, qaraqoyunlu, aqqoyunlu və qızılbaşlar adı altında onlarca, yüzlərcə türk tayfaları birləşmişdir. Başqa bir məsələ də çox maraqlıdır və istər-istəməz diqqəti cəlb edir. Bu haqda qəti bir fikir söyləyə bilməsək də onu nəzərə çatdırmağı gərəkli sayırıq. Musa peyğəmbərlə bağlı tarixi rəvayətləri verən İbn-əl-Əsir, onunla Xızırın yaxın olduğunu söyləyir.¹⁴

Xızır - Xəzərlə eyni səsləşir. Burada da bir tarixi həqiqət olmalıdır. Bizim eradan qabaq XVI-X əsrlər də Mesopotamiya həm yəhudilərə, həm də kaslara (xəzərlərə) düşmən idi və bu dövrlər də yəhudilərlə xəzərlərin hərbi-siyasi ittifaqı, yaxınlığı və ya hər hansı bir münasibəti tam real tarixi şəraitin tələbindən doğula bələrdi.

Eramızdan qabaq təqribən II-I minilliklərdəki İran və Mesopotamiya tarixindən bəhs edərkən, İbn əl-Əsir türklərin də tarixinə tez-tez toxunur, onların Babilistanı tutduqlarını qeyd edir.¹⁵ Müəllif bir yerdə yazır: "Yəmən məliki əl-Hirəs ər-Raiş Azərbaycan torpağında türklərə hücum edib tələfat verdi və başına gələn hadisəni iki daşın üzərinə yazdı. Həmin iki daş Azərbaycanda məşhurdur... Yəmən məlikləri fars hökmdarlarının canişini idilər".¹⁶ Başqa bir yerdə türklər ilə farsların yeni bir müharibəsindən yazan müəllif qeyd edir ki, türklərin ölkəsinə dörd yandan hücumə keçdilər: bir qoşun da "Xəzər" tərəfdən göndərdilər.¹⁷ Əfrasyabın (Əfrasyab - türklərin başçıları "Əfrasyab" adlandırılır. Bu ümumiləşdirilmiş türk hökmdarı kimi verilir) tarxanlarından (sərkərdə) da öldürüldü.¹⁸ Bunu eşidən Əfrasyab qoşun toplayıb hücumə keçir. Əvvəl qalib gəlir, sonra uduzaraq geri - Azərbaycana çəkilir. Fars hökmdarı orada Əfrasiyabla döyüşür, sonra Azərbaycandan uzaqlaşır.¹⁹ Bunlar göz önünə alınarsa, belə bir nəticə çıxara bilərik ki, böyük türk xaqanlığının əsas yönlərindən biri də Xəzər və Azərbaycan olmuş, böyük dövlətlərlə münaqişədə, müharibədə ön yer tutmuşdu. Xaqanın ordusu xəzərlərdən və Azərbaycanın başqa tayfalarından toplanan qoşunlardan ibarət olmuşdur. Xəzər tarxanları da, göründüyü kimi bu döyüşdə görkəmli rol oynamışlar.

İbn əl-Əsirin verdiyi bir tarixi fakt da diqqəti özünə cəlb edir. Bu dəlil başqa qədim mənbələrdə verilən məlumatlarla uzlaşır və bizim bəzi ehtimallarımızı doğruldur. Başqa bir yandan isə, Assur hökmdarlarından adı indiyədək bəlli olmayan birisini təqdim edir. Tarix

ədəbiyyatında II Sarqondan (e.q. 722-ci ildə hakimiyyətə gəlmişdir) sonra Sinaharibin adı çəkilir. Ancaq İbn əl-Əsir göstərir ki, Sinnaharibdən qabaq Kifru adlı birisi hökmdar olmuş, onu Buxtunnəsr öldürmüşdür.²⁰ Ondan sonra Sinnaharib hakimiyyətə keçmiş, Ninəvanın hökmdarı olmuşdur. Sinnaharib Azərbaycan hökmdarı ilə birlikdə Bəni İsrailə hücum etmiş, onlarla döyüşmüşdür. Sonra Sinnahariblə Azərbaycan hökmdarı arasında ixtilaf yaranmış, hər ikisinin əsgərləri bir-birini məhv edənə kimi müharibə aparmışlar. Bunu gören Bəni İsrail əks-hücuma keçmiş, onların qənimətlərini ələ keçirmişdi.²¹ Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Assur mənbələrində deyilir ki, Sinnaharib uzaq midiyalılardan - kaşşılardan torpaq vergisi almış, onları da özündən asılı vəziyyətə salmışdı. Bu uzaq midiyalılar Xəzər dənizi sahilində yaşayan kaslar idi. Çünki yaxın midiyalılar Azərbaycanın cənubunda və cənub-şərqində yerləşirdilər. Bununla da müəyyənləşdirə bilərik ki, Xəzər sahillərində - daha doğrusu Azərbaycanın içərilərində yaşayan kasların (xəzərlərin) hökmdarı Midiyadan ayrı dövlətlərini saxlamış, Sinnaharibin müttəfiqi kimi bir yerdə Aralıq dənizinə qədər gedib çıxmış, keçmiş düşmənlərini orada əzmışlər.

Başqa tarixi mənbələrlə yanaşı Təbəri və İbn əl-Əsirin əsərlərindəki məlumatlara əsaslanıb deyə bilərik ki, eramızdan qabaq I minilliyin I yarısında Azərbaycanda iki dövlət, Midiya və Kas dövləti olmuş, Azərbaycan, başqa türk dövlətləri ilə yanaşı Yaxın Şərqin bütün ölkə və dövlətləri ilə ictimai-siyasi və mədəni münasibətlərdə fəal rol oynamışdır. Zərdüştün özü də bu dövrün yetişdirməsidir. İbn əl-Əsir göstərir ki, Zəradust bin Suqayman əvvəllər yəhudilərin peyğəmbəri İrmiyanın şagirdi olmuşdur. Sonra o, bir kitab yazdı və o kitabla dünyanı dolaşdı. Onun mənasını bir kimsə başa düşmürdü. Zərdüşt deyirdi ki, o, səmavi dildir (və zaama ənnəhə luğatun səmaviyyətun).

Bu cümlə xüsusilə maraqlıdır. Təbərinin "Tarixi"ndə və İbn əl-Əsirin əsərinin başqa əlyazmasında sonuncu söz səmaviyyə yox, suməriyyə yazılmışdır. Sözsüz ki, (**ra**)nın (**va**) kimi yazılması çox adi haldır. Əgər o birisini götürsək, onda "o suməriyyə dilidir" alınar. Doğrudan ehtimal etmək olar ki, Avesta ilk dəfə şumer (sumər) dilində yazılmışdır. İbn-əl-Əsir yazır ki, Zərdüşt o dildə danışdı.²²

İbn əl-Əsirin Zərdüşt haqqında verdiyi məlumatlar tamamilə özünü doğruldur. O, yazır ki, deyirlər Zərdüşt Fələstindədir. Ancaq, məcuslar (Atəşpərəstlər) deyir ki, onun əslisi Azərbaycandır. (*İnnə əsləhu min Azərbaycan - Ə.Ə.*)

Müəllif davam edərək göstərir ki, Avesta 12 min inək dərisində yazılıb və qızılı naxışa tutulubdur. Zərdüştə qədər yerli əhali "əs-Səbiə" dininə - yəni göy cisimlərinə inanc dininə itaət edirdilər.²³

Başqa bir səhifədə oxuyuruq ki, Zərdüşt İsraildən gəlmiş, özünü yəhudi peyğəmbərinin elçisi kimi tanıdan bir adamla fikir mübadiləsi edir, qonaq ibranicə danışır. Camasb adlı alim isə tərcümə edirdi.²⁴ Buradan aydın olur ki, Zərdüşt fələstinli və həm də yəhudi peyğəmbərinin şagirdi olmamış, ancaq yəhudi dini ilə dərindən maraqlanıb, mübahisələrdə öz təlimini daha da təkmilləşdirmişdir.

İbn əl-Əsirin bəzi məsələləri dolaşmaq verməsinə baxmayaraq, onun əsəri doğrudan-doğruya gərəqli bir mənbə və yaxud istiqamətverici bir əsər sayılmalıdır. Müəllifin Makedoniyalı

İsgəndər və onun işğalçılıq müharibələri haqda verdiyi məlumatları, başqa mənbə və ədəbiyyat üzrə tutuşdurduq da onların düzgünlüyünə heç bir şübhə qalmır. Belə olan halda, onun mənbələrlə tutuşdura bilmədiyimiz (xüsusən Azərbaycana aid şumer, akkad, babil, assur mənbələrinin qıtlığına görə) məlumatlarının da əksəriyyətinə inanmamağa heç bir haqqımız yoxdur.

Bütün Asiya tarixində türklər çox böyük rol oynamış, iti yürüşləri ilə bəlkə də yüzlərlə oturuşmuş xalqlar üçün bir işgəncə yuvasına çevrilən imperiya və dövlətləri dağıdaraq, ictimai-iqtisadi, mədəni münasibətlərin inkişafına ardıcıl yol açmışlar. Elatların, maldarların bəşər tarixinin inkişafındakı əvəzedilməz yerini, rolunu bir sıra tədqiqatçılar dönə-dönə göstərmişlər. İctimai-iqtisadi inkişafın qarşısını alan bir sıra dövlətlər bir üstqurum kimi cəmiyyətin tələblərinə cavab verə bilməyərək, bazisin inkişafı üçün amansız çərçivəyə çevrilirlər. Cəmiyyət belə halda amansız işgəncələr içərisində çürüməyə başlayır. Belə olduqda, həmin üstqurumlar da haçansa dağılmalıdır. Ancaq, elatlar bu üstqurumları tam çürüyüb dağılanadək yaşamağa qoymayıb, onu aradan tez qaldırıb, cəmiyyəti-bazisi bu başibələ üstqurumlardan xilas edirdilər.

Elatların hücumu əkinçilərin mədəniyyətinə ağır zərbələr vursa da, çox zaman cəmiyyətin inkişafında əsas amilə çevrilirdi.

Başqa bir cəhət də xüsusilə maraqlıdır. Tarixən ən böyük tikintilərdən olan Böyük Çin səddi, Orta Asiyada - Baktiriyada İsgəndər səddi, Azərbaycanda Dərbənd səddi eramızdan çox-çox əvvəl türk xalqlarını parçalamaq üçün binası qoyulan sədlər olduğu halda, nədənsə türk xalqlarının tarixi bizim eramın III-IV əsrindən başlayır. XVIII-XIX əsr Avropa burjua tarixşünaslığının (tarixpozanlığının) qoyduğu bu yol hələ də öz gücünü saxlamaqdadır. XIX əsrdə Le Kok türklərin mədəniyyət yaratdığını həzm edə bilməmiş, onları ari türklər, qeyri-ari türklər deyə iki yerə bölməyə çalışmışdır. Müasir ərəb tarixçiləri Əməd Əmin, Zəki Məhəmməd Həsən və başqaları da nə yazıq ki, bu acınacaqlı düşüncədədirlər. Marksizm öyrədir ki, köçərilər quldarlıq dünyasına son qoydular və yeni bir cəmiyyətin feodalizm cəmiyyətinin yaranmasına tez yol açdılar.

Mövzumuzə görə İşxanlar (işkanlar) tarixi də xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Makedoniyalı İsgəndərdən sonra, onun dövləti dağılmağa başlayır, Azərbaycan, İraq və İran da müxtəlif tayfaların başçıları yeni dövlətlərin əsasını qoyurlar. Belə dövlətlərdən biri də İşxanlar dövlətidir. Bu dövlətin tarixinin öyrənilməsi, şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixinin bir sıra qaranlıq yerlərini işıqlandırmağa imkan verəcəkdir.

İbn əl-Əsir göstərir ki, işxanlar Cibəl (Azərbaycanın lap cənub əyalətləri) və İraqa yiyələnib öz dövlətlərini yaratdılar. Müəllif işxanların İçək, Cuzərəz - Quzərəz ibn Sabur, Bulaş, Ərduvan ibn Bulaş, Bulaş Ərduvan əl-Əkbər (Böyük) və s. nümayəndələrinin hakimiyyətindən qısa danışaraq qeyd edir ki, onların sayı çoxdur və farslar onların hakimiyyət dövrünü özlərinin əzablı tarixi kimi etiraf edirlər.²⁵

İşxan - (İşkan) hökmdarlarının bəzisi yürüşlər edərək Aralıq dənizi sahillərində gedib çıxmışlar.

İşxanların tarixində əsas bir cəhət də budur ki, burada hakimiyyət irsən (nəsli) deyil, oğuzlarda, çərkəz-məmlük bəylərində və s. olduğu kimi, bacarıqlı başçılara, sülalənin daha qabil üzvünə keçirdi.

Burada biz müxtəlif vaxtlarda hakim olan Bulaş - yaxud Bulac adlı bir neçə tarixi şəxsiyyətə rast gəlirik. Maraqlı burasıdır ki, kassilərin də Bulac və Buqaş adlı başçıları olmuşdur. Çox ehtimal ki, Dədə - Qorquddakı "Buğaç" adının da bunlar ilə bir yaxınlığı vardır.

Digər bir tərəfdən isə, bəlli olduğu kimi, xəzərlərdə "işxan" - "işkan" dövlətdə xüsusi vəzifə sahibləri, tarxanların köməkçiləri, hərbi başçılar olmuşdur.

İbn əl-Əsir İşkanların Sasani hökmdarı Ərdəşirlə (224-240) müharibələrindən, Ərdəşirin oğlu Şapurun anasının işkanlardan olmasından, Ərduvanla Ərdəşirin məktublaşmasından bəhs edərək, eyni zamanda göstərir ki, işkanlar uzun sürən müharibələr nəticəsində Ərdəşir tərəfindən məğlubiyyətə uğradılar və onların müstəqilliyinə son qoyuldu.²⁶

Bizcə işkan (işxan) dövləti müxtəlif adda - kas, kass, kasar, Əşkinaz, Əşkan (skif) və Xəzər adı ilə çıxış edən eyni xalqın ən qədimi ilə orta əsrləri arasında bir böyük qovuşağı təşkil edir. Bu dövlətdən sonra sasanilərlə türk xaqanları arasında gedən müharibələrdən danışan müəllif göstərir ki, Sasani hökmdarları türk Xaqanı ilə müharibəyə Azərbaycanda başlayır və qalib gələndə Dərbənd, Alan keçidlərinə gedib çıxır. Yəni Xəzər ölkəsilə müharibə aparır. Ancaq müəllif bir-iki səhifədə "türk xaqanı" yazırsa, başqa bir səhifədə onu "Xəzər xaqanı" adlandırır. Pletnyeva çox maraqlı bir iqtibas gətirərək göstərir ki, Bizans imperatoru Mavrikinin (582-602) vaxtında iç skifdən üç qardaş çıxdı. Birinin adı Bulqar, ikincisinin adı "Xazarik" idi. O birisinin adı mənbədə göstərilmir.²⁷ Burada biz Skif, Xəzər, Bulqar və s. eyni olduğunu görürük.

Eramızın III əsrindən - VIII əsrinədək, yəni ilkin feodalizm dövründə xəzərlərin siyasi fəaliyyətinə aid məlumatlar İbn əl-Əsirdə geniş yer tutduğundan bu haqda ayrıca bəhs edilməlidir.

Əbülfəz Əliyev

2 aprel 1982, Bakı

¹ V.İ.Avdıyev. İstoriya Drevneqo Vostoka, M., 1970, səh. 468

² Bibleyskiye skazaniya. M., 1969, səh. 25-26

³ B.Brentes. Ot Şanidara do Akkada. M., 1976, səh. 132

⁴ B.Brentes. Ot Şanidara do Akkada. M., 1976, səh. 109

⁵ E.Bikerman. Xronoloqiya drevneqo mira. M., 1975, səh. 181

- ⁶ V.İ.Avdıyev. İstoriya Drevnego Vostoka, M., 1970, səh. 80-81
- ⁷ S.A.Pletnyeva. Xazarı, M., 1976, səh. 29
- ⁸ İstoriya İrana s drevnix vremyon, L., 1958, səh. 11
- ⁹ Şəmsəddin Sami bəy. Qamus, "Xəzər" sözü
- ¹⁰ Tövrat. Əl-ışah əl-aşar. Qahirə, 1963, səh. 16
- ¹¹ S.A.Pletnyeva. Xazarı, M., 1976, səh. 7
- ¹² B-3220, vərəq 3a
- ¹³ Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 70-76; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 79-80
- ¹⁴ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 160-163; Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 512-530
- ¹⁵ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 165-167, 207
- ¹⁶ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 168
- ¹⁷ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 248
- ¹⁸ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 249
- ¹⁹ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 249
- ²⁰ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 256
- ²¹ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 256
- ²² İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 258-259; Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 780-781, 813-814
- ²³ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 258-259
- ²⁴ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 258-259
- ²⁵ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 220; Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 845-848
- ²⁶ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 1 c. səh. 220-223; Təbəri. Tarix. 1 c., səh. 964-969
- ²⁷ S.A.Pletnyeva. Xazarı, M., 1976, səh. 15

IX əsrdə Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi və Abbasilər xilafətinin tənəzzülündə onun rolu

VII yüzilliyin ortalarında Ərəbistan yarımadasında meydana gəlmiş ərəb xilafəti çox çəkmədi ki, İranda Sasaniləri, Suriya və Misirdə Bizans ordularını məğlub edib, həmin ölkələri öz tərkibinə qatdı. Böyük bir ərazini hakimiyyət altına almış xilafət öz ordularını bir tərəfdən, Orta Asiya, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstana, digər bir tərəfdən isə Şimali Afrikaya hücum etməyə göndərirdi.

Təqribən 638-ci ildən başlayaraq VIII əsrin II rübünə qədər xilafət ordularının Azərbaycana etdikləri hücumlar xilafət üçün əsaslı bir nəticə verə bilmədi. Bütün bu hücumlar quldur basqınlarını xatırladırdı ki, nəticədə Azərbaycanın şəhər və kəndləri talan edilir, dağıdılır və yandırılırdı. Azərbaycanlılar tez-tez üsyan edir xilafət alaylarını dağıdır, tabe olurdular. Yalnız özünün möhkəmliyini hiss edən və artıq Orta Asiyanın bir hissəsini, Şimali Afrikanı və İspaniyanı zəbt etmiş Əməvilər xilafəti VIII əsrin 30-cu illərində, böyük iqtisadi və hərbi əhəmiyyəti olan Azərbaycanı tam işğal etmək üçün 150 minlik bir ordu göndərdi. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycan Əməvilər xilafətinin tərkibinə daxil oldu. Lakin Azərbaycanda yadelli işğalçılara qarşı tez-tez qalxan ixtişaş və üsyanlar bir-birini əvəz edirdi.

IX əsrin əvvəllərində Abbasilər xilafətinə qarşı baş qaldıran üsyanlar getdikcə qüvvətlənirdi. Bunların içərisində xürrəmilər üsyanı daha da yüksəlməyə, böyüməyə başladı. Onların qüvvətli dəstələrindən birinin başçısı Cavidan öldükdən (815-ci il) sonra onun yerinə Babək keçdi. XIX əsr alman şərqşünası A.Müller bu haqda göstərir: "Qüvvətli və xilafətə qarşı qiyama həmişə hazır olan dağlılar /*Azərbaycanlılar-Ə.Ə.*/ arasında Babək özünə tezliklə çoxlu tərəfdar tapdı".

Xürrəmilərin üsyanı get-gedə böyüyərək, daha da genişlənib, Azərbaycan xalqının yadelli işğalçılara qarşı azadlıq müharibəsinə çevrildi.

815/816-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanda yenidən əzəmətli bir şəkildə özünü göstərən xürrəmilər hərəkatı xilafət üçün hər şeydən qorxulu idi. 21 il davam edən bu azadlıq mübarizəsi Abbasilər xilafətinin dayaqlarını sarsıdıb, onun tənəzzülünü, sürətləndirdi və süqutunu yaxınlaşdırdı. Belə ki, xilafət əvvəlki qüdrətini itirib, bir daha özünü düzəldə bilmədi.

Azərbaycana səyahət etmiş və xürrəmilərin müharibə apardığı yerlərdə olmuş X əsr ərəb tarixçisi Məsudi "ət-Tənbih və əl-əşraf" əsərində qeyd edir ki, Abbasilər xilafəti xürrəmilərə qarşı müharibələrdə 500 mindən artıq əsgər itirmişdi.

Demək olar ki, istər Əməvilər /661-750/ və istərsə də Abbasilər /750-1258/ xilafəti hər hansı bir dövlətlə apardığı müharibədə bir bu qədər itki verməmişdi. Orta əsr tarixçilərinin dili ilə desək, Abbasilər xilafətində silah götürəcək əsgər qalmamışdı. Odur ki, Xəlifə Mutəsim /833-842/ sonuncu dəfə xürrəmilərə qarşı göndərilmiş xilafət ordusunun əsasını, Orta Asiyanın dağlıq yerlərindən olan türklərin hesabına düzəldə bildi. Pulla tutulmuş bu seçmə türk alayları onun ordusunun özəyini təşkil edirdi və xürrəmilərin məğlub edilməsində bu alaylar əsas rol oynadılar.

Əksər tarixçilər göstərir ki, dağlıq yerlərdə yaşamış bu türklər, xürrəmilərin yerləşdiyi dağlıq təpəliklərdə müharibə aparmaq üçün ərəblərə, farslara nisbətən daha üstün keyfiyyətlərə malik idilər və öz yüksək döyüş bacarıqları ilə onlardan fərqlənirdilər. Onlar da bu yerlərdə xürrəmilər kimi hərəkət etməyi bacarırdılar.

Xürrəmilərlə son müharibədə qalib çıxan həmin türk hərbi qüvvələri xilafətdə özlərini müstəqil aparmağa başladılar. Onlar getdikcə özlərini möhkəmlədir, xilafətin zəifliyindən istifadə edərək siyasi hakimiyyəti öz əllərinə aldılar və xəlifələri bir oyuncağa çevirdilər.

Azərbaycan xalqı ilə uzun müddət müharibə aparan xilafətin, demək olar ki, bütün iqtisadiyyatı pozuldu. Belə ki:

- Abbasilər xilafəti Azərbaycandan yığdığı xəracdan uzun müddət məhrum oldu ki, bu da təqribən 15 milyondan çox qızıl dinar demək idi.

- Azərbaycanla həmsərhəd olan Ermənistan, Gürcüstan və İranın bir sıra əmirlikləri, Azərbaycan xalqının azadlıq müharibəsindən istifadə edərək, xilafətə tabe olmaqdan və vergi verməkdən boyun qaçırırdılar.

- Xilafət ağır bir müharibə apardığı üçün ona tabe ölkə və vilayətlərdən çoxlu ordu yığmağa məcbur olmuşdu ki, bu da həmin yerlərin təsərrüfatını tamam dağınıq vəziyyətə salmış və pozmuşdu. Şəhər sənətkarlarının əksəriyyəti ordu üçün silah-yaraq hazırlamağa cəlb edilmişdi. Çoxlu insan qüvvəsi xilafət orduları üçün səngərlər qurmağa, bərələr tikməyə, xəndəklər qazmağa yönəldilmişdi.

- Mühüm ticarət qovuşaqları yerləşən Azərbaycan Abbasilər xilafətindən tamamilə aralanmaqla yanaşı onu, Şimal-Şərqi İrandan tutmuş Bizans sərhədlərinə qədər bir alov halqası içərisinə aldığından ticarətdə böyük tənəzzül keçirirdi.

- Müharibə aparılan və onunla qonşu bir çox yerlər dağıdılmış /bu müharibənin tələbatından doğmuşdu/, uzun müddət xilafət üçün yararsız, gəlişsiz bir hala düşmüşdü.

Ordunu ərzaq və pulla təchiz etməkdən ötrü Abbasilər xilafəti çoxlu xərc qoymuş, onun xəzinəsi tamamilə boşalacaq bir vəziyyətə gəlib çıxmışdı.

Ordu üçün nə qədər pul xərcləndiyini aşağıdakı misaldan görmək olar. Ərəb dilində yazmış orta əsr müsəlman tarixçisi Məhəmməd Təbəri /838-923/ "Tarix ər-Rusul və əl-Muluk" əsərində yazır ki, xəlifə Mutəsim təkəcə Afşinin /xürrəmilərlə müharibə aparan xilafət ordularının 835-ci il 3 iyunda təyin edilmiş başçısı/ vuruşla keçən hər bir gününə 10 min dirhəm, vuruşsuz keçən hər bir gününə isə 5 min dirhəm verirdi.

Azərbaycan xalqı yalnız öz azadlığı üçün deyil, qonşu İran, Ermənistan və Gürcüstan xalqlarının da azad olması uğrunda vuruşurdu. Həmin adları çəkilən ölkələrin, hələ zəif olan əmirlikləri babəkilərə sığınır, çətin vaxtlarda onlara pənah aparırdılar.

Xürrəmilər - babəkilər hərəkəti 837-ci ildə məğlub olsa da, onun təsiri özünü göstərməkdə idi. Məhz bunun təsiri nəticəsində sonradan Azərbaycan, Deyləm, Təbəristan, Ermənistan, Gürcüstan və xilafətin başqa yerlərində Abbasilərə qarşı yeni-yeni üsyanlar, çıxışlar baş qaldırmışdı.

Azərbaycanlılarla müharibə aparmağın çətin olduğunu xürrəmilər hərəkatının nəticələrindən başa düşən xəlifə Mütəvəkkil /847-861/, Məhəmməd Təbərinin yazdığına görə, Azərbaycanda baş qaldırmış yeni üsyanları yatırmaq üçün 852-ci ildə türklərdən ibarət 200 minlik bir ordu göndərmişdi.

Babəkin başçılığı altında Azərbaycan xalqının apardığı bu azadlıq müharibəsi Abbasilər xilafətinə tabe olan bütün ölkə və xalqların həyatında öz siyasi nüfuzunu göstərmişdi. Ziya Bünyadov "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" /rus dilində/ adlı əsərində bu haqda belə yazır: "Babəkilər hərəkatı nəinki Azərbaycan tarixində böyük yer tutur, o həmçinin qüdrətli Abbasilər dövlətinin ayrı-ayrı dövlətlərə parçalanmasını müəyyənləşdirən əsas siyasi qüvvələrdən biridir".

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq A.Müller göstərir ki, hələ 822-ci ildə xəlifə Məmun (818-833) Babək hərəkatından və Misir üsyanından çəkinərək, yeni bir qatışıqlığa yol verməmək üçün, Xorasanın idarəsinin oranın canişinini Tahir öləndən sonra onun oğlanları Təlhaya, daha sonra isə Abdullaya tapşırılmışdı.

Başqa canişinlərə nisbətən özünü müstəqil aparan Tahiri tam itaətə gətirmək üçün xəlifə Məmun fürsət axtarırdı. Elə bu vaxt, yəni 822-ci ildə Tahir öldü. Deməli, Məmunun gözlədiyi dəqiqələr gəlib çatmışdı. Lakin belə aydın olur ki, Xorasana yaxın bir yerdə - Azərbaycanda get-gedə qüvvətlənməkdə olan azadlıq müharibəsi buna imkan vermədi və beləliklə Xorasanın nisbi müstəqilliyi saxlandı. Bundan sonra Xorasan getdikcə xilafətin tərkibindən uzaqlaşmağa başladı. Tahirilər sülaləsi süqut edəndən sonra Xorasana yiyələnmiş Səffarilər (867-903) xilafətin böyük bir parçasını Abbasilərin əlindən alıb, müstəqil dövlət yaratdılar, onların yerini isə sonradan Səmanilər (874-999) tutdu.

Digər bir tərəfdən X əsrdə xilafətdə Büveyhilər və Həmdanilər dövlətləri meydana çıxdı. 800-cü ildə Şimali Afrikada yaranmış Əğləbilər dövləti sonralar xilafətdən uzaqlaşdı.

Beləliklə Azərbaycan xalqının azadlıq müharibəsi Abbasilər xilafətində feodalizm mərhələsinin inkişafına böyük təkan verdi və xəlifələrin siyasi hakimiyyətini bir heçə endirdi. Bundan istifadə edən bir çox iri feodallar hər hansı kiçik bir fürsəti əldən verməyərək, Abbasilərə tabe olmaqdan boyun qaçırırdılar.

Xilafətin zəifliyindən istifadə edən yüksək rütbəli türk əmirləri isə xəlifələrlə istədikləri kimi rəftar etməyə başladılar. Bunlardan Böyük Buğa, Kiçik Buğa, Böyük Buğanın oğlu Musa, Vasif və onun oğlu Salih, Bayıkbak və başqaları Abbasilər sülaləsinin bu və ya digər nümayəndələrini bir-birinə qarşı qoyub, xəlifələri tez-tez taxtdan salır, onların yerinə isə daha itaətkarını seçirdilər. Beləki, onlar 861-ci ildən 871-ci ilə qədərki on il müddətində 6 xəlifə dəyişdirdilər. Onlar 861-ci ildə Mütəvəkkili, 862-ci ildə Müntəsiri, 866-cı ildə Müstəini, 869-cu ildə Mütəzzi, 870-ci ildə Mühtədinə öldürdülər. Türklərin nüfuzu özünü xilafətin bütün idarə işlərində göstərirdi. Xilafətin yüksək rütbəli sərkərdə, əmir və məmurları türklərdən ibarət idi. Hələ 868-ci ildə Xəlifə Mütəzz Misri pay torpağı olaraq, öz himayədarı sərkərdə Bayıkbakə vermişdi. Bayıkbak isə Misrin idarəsini oğulluğu Əhməd ibn Tuluna tapşırır. Əhməd ibn Tulun Misirdə müstəqil Tulunilər dövlətinin (868-905) əsasını qoyub, xilafət xəzinəsinə xərac verməkdən imtina etdi və çox çəkmədi ki, Şamı (Suriya və Livan), Urdunu, Fələstini,

Mesopotamiyanın bir hissəsini, Antakiya və Tarsusu xilafətdən qoparıb öz dövlətinə qatdı. O, bütün islam tarixində öz adına sikkə kəsdirən ilk canişin idi ki, bu da o zamanlar tam müstəqilliyin ilkin və qabarıq nişanələrindən biri hesab edilirdi.

Tulunilər sülaləsinin süqutundan 30 il sonra İxşidilər (935-969) həmin torpaqlara hakim olub Tulunilərin təcrübəsindən istifadə edərək müstəqil dövlət yaratdılar. Bundan əlavə İxşidilər Hicazı da Məkkə və Mədinə daxil olmaqla öz torpaqlarına qatdılar.

Abbasilər xilafəti artıq İxşidiləri itaətə gətirmək iqtidarında deyildi. Belə ki, İxşidilərin 300 minlik bir ordusu olduğu halda, Abbasilər başqa dövlətlərin nüfuzu altında özlərini zorla qoruyub saxlayırdılar və onların xilafəti kiçik bir oyuncaq dövlətini xatırladırdı.

X əsrin birinci on ilində Şimali Afrikada yeni bir dövlət - Fatimilər xilafəti meydana gəldi. Fatimilər sonradan qüvvələnərək 969-cu ildə İxşidiləri məğlub edib, Misri tutdular.

IX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Sacilər dövləti yarandı ki, bu dövlət də Abbasilər xilafətinə ancaq vergi verir, qalan işlərdə isə müstəqil hərəkət edirdi. 940-cı ildən sonra onun yerini paytaxtı Ərdəbil olan Salarilər dövləti tutdu.

Yuxarıda adları çəkilən Tulunilər, Sacilər və İxşidilər dövlətlərinin əsasını qoyanlar vaxtı ilə Abbasilər xilafətində qulluq etmiş türk sərkərdələri idilər.

Qeyd edildiyi kimi Abbasilər xilafətinin parçalanması, bir sıra yarımüstəqil və müstəqil dövlətlərin yaranması xilafətdə feodalizmin inkişafı və mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi nəticəsində olmuşdu ki, bunda da Azərbaycan xalqının Babəkin başçılığı altında 815-837-ci illərdə apardığı azadlıq müharibəsinin çox böyük rolu vardır. Əlbəttə, bunu kiçik bir məqalədə hərtərəfli göstərmək mümkün deyil və böyük bir əsər yazmaq olar ki, bu da tarixçilərimizin qarşısında duran, geniş və dərin araşdırmalar tələb edən vacib bir məsələdir.

Dəyərli araşdırma

Qeyd: Burada bir haşiyyə çıxaraq bu məqalənin yazılması ilə bağlı hörmətli şərqşünas alim Rafiq İsmayılın açıqlamasını da olduğu kimi təqdim edirik: ["Rəhmətlik Ziya Bünyadova qarşı erməni və ermənipərəst tarixçilərin \(onlar Azərbaycanda da vardı - R.İ.\) hücumunun gücləndiyi bir zamanda onun "Azərbaycan Atabəylər dövləti" \(əsər 1978-ci ildə Bakıda rus dilində çap olunmuşdu - R.İ.\) adlı kitabı Azərbaycanın mütərəqqi elmi qüvvələri tərəfindən respublika dövlət mükafatı laureatı müsabiqəsinə təqdim olunmuşdu. Qaydaya görə müsabiqəyə təqdim olunan əsərlərə elmi rəylər yazılırdı. Bu baxımdan da Ziya müəllimin həmin kitabına rəy yazılması işini biz öz üzərimizə götürdük. Əbülfəz bəylə mənim şifahi müzakirəmizdən və razılaşmağımızdan sonra rəyi Əbülfəz bəy yazdı. Orada yazılanlar onun düşüncəsinin məhsuludur və onun qələmindən çıxmışdır. Rəy o dövrdə professor C.Qəhrəmanov, professor S.Əliyarov və mənim imzamlı "Kommunist" qəzetində çap olunmuşdu. Fəqət Əbülfəz bəyin adı məqalənin müəllifləri sırasında olmamışdı. Bu da o səbəbdən idi ki, həmin dövrdə Əbülfəz bəy millətçi və antisovet bir şəxs kimi tanınırdı. \(həmin](#)

vaxt onun həbsdən çıxmasından çox az keçmişdi - R.İ.) və məqalənin müəllifləri sırasında onun adının getməsi cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmayacaqdı. Bundan Ziya müəllimin əleyhinə istifadə ediləcəyi qənaətində olan Əbülfəz bəy məqalənin müəllifləri sırasından öz adını çıxardı. Təkrar edirəm ki, məqalə tamamilə Əbülfəz bəy tərəfindən yazılmışdı, onun düşüncəsinin və qələminin məhsuludu. Adının qəzetdə getməməsinin təşəbbüscüsü də özü olmuşdu”.

Rafiq bəy İsmayıl

25.07.2002

Azərbaycanın uzaq keçmişdən başlayan bir tarixi vardır. Ön Asiyanın ən qədim dövlətləri ilə onun siyasi və mədəni əlaqələrinin izi tarixin çox dərin qatlarına gedib çıxır. Təkcə bunu demək kifayət olar ki, marksist alman alimi Bürhard Brentes dünyanın ən qədim mədəniyyəti sayılan Şumer mədəniyyətinin qidalandığı köklərdən danışarkən, Gəncədərdə və Dolmatəpədə tapılan, eramızdan qabaq VI-V minilliklərə aid edilən maddi mədəniyyət abidələrindən də söz açır, onları Şumerdən qabaqkı (protoşumer) mədəniyyətə aid edir.¹

Müasir inkişafımızın əsas tələblərindən biri də qədim və orta əsr Azərbaycan tarixinin hərtərəfli araşdırılması, Azərbaycan elm və mədəniyyətinin keçdiyi yolları, onun şərq xalqlarının tarixində tutduğu yeri öyrənməkdir. “Dünənsiz - bugün, bugünsüz - sabah yoxdur” fikri tarixin qüdrətli idrakı vasitəsi olmasından irəli gəlir.

Bugünkü elmi bəşəriyyətin yaratdığı bütün mütərəqqi mədəniyyətləri dərinləndirən və ondan geniş ölçüdə bəhrələnir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixini, xüsusilə VII-XII əsrlər tarixini araşdırmaq, müasir dünya tarixşünaslığı səviyyəsində öyrənmək sahəsində görkəmli Azərbaycan alimi, akademik Ziya Bünyadovun xidmətləri hamımıza bəllidir. Z.Bünyadovun “Azərbaycan Atabəylər dövləti” (Bakı, 1978, rus dilində) əsəri Azərbaycanda feodalizmin yüksək inkişaf etdiyi, orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəkləndiyi bir dövrü işıqlandırır. Sözsüzdür ki, Azərbaycanın siyasi-ictimai və iqtisadi tarixini dərinləndirən, onun mədəniyyət və elm tarixini də öyrənmək mümkün deyil. Xüsusən ictimai fikir tarixini öyrənərkən siyasi, iqtisadi münasibətlərin təsirediciliyini gözdən qaçıрмаq olmaz. Dünya ədəbiyyatının nəhəng korifeylərindən biri olan Nizami Gəncəvinin, görkəmli şairlərdən Mücirəddin Beyləqani, Xəqani Şirvani, Fələki Şirvani və Məhsəti Gəncəvinin, çoxlu Azərbaycanlı alim, təbib və siyasi xadimlərin həyat və yaradıcılığını öyrənmək, onların yaratdığı böyük mədəni irsi tədqiq edib, qiymətləndirmək üçün ilk növbədə onların yaşadığı tarixi şəraiti dərinləndirən bilmək gərəkdir. Həmən sahələrdə çalışan, axtarış aparən bütün tədqiqatçıların ilkin ehtiyacını ödəmək üçün Z.Bünyadovun əsəri tutarlı vasitədir.

“Azərbaycan Atabəylər dövləti” əsəri əslində tariximizin təqribən 150 illik bütöv bir dövrünü, bu dövrün mədəni həyatının başlıca sahələrini öz səhifələrində əks etdirir.

Bəlli olduğu kimi, IX yüzillikdən Azərbaycan inkişaf etmiş feodalizm mərhələsinə keçmiş, XII yüzillikdə onun yüksək zirvəsinə qalxmışdı. Atabəylər - İldənizlər dövləti o vaxta qədər

Azərbaycanda yaranan bütün feodal dövlətlərindən hərbi-siyasi və iqtisadi baxımdan ən güclüsü olmuşdur. Bu dövlət Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı və onun davamı olan feodal istehsal üsulunun tam hakim mövqeyə keçməsinin nəticəsi idi.

Marksın ifadəsi ilə desək, "Səlcuqların zühuru Ön Asiyada bütün münasibətləri dəyişdirdiyi" kimi, Azərbaycanda da eyni ictimai və iqtisadi münasibətlər yaratmışdı. Azərbaycan Orta Asiyadan tutmuş Aralıq dənizi sahillərindəkə uzanın Səlcuq imperiyasının mərkəzində dayanır, bütün münasibətlərdə fəal rol oynayırdı. Hələ, XI yüzilliyin birinci yarısında Səlcuqlar Sır-Dərya önlərində öz qüvvələrini sahmana salarkən, Qəznəvi Sultanı Məsud (1030-1041-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur) öz ordusunu gücləndirmək üçün Azərbaycana məktub yazıb, oğuzlardan kömək istəmiş, onlarla müqavilə bağlayıb hərbi ittifaqda Hindistana yürüş etmişdi.² Buradan aydındır ki, Azərbaycanda mövcud olan hərbi-feodal qüvvələrin potensial çəkisi bütün regionda tanınmışdı.

Səlcuqların yürüşlərindən sonra, bu qüvvələrin münasibəti yeni bir şəkil almış, onların mərkəzəqaçma meyli güclənmişdi. Belə ki, Səlcuqların tənəzzülü dövründə həmin qüvvələr ön sıraya çıxaraq, Yaxın və Orta Şərqdə demək olar bütün XII əsr boyu ən mühüm siyasi və hərbi məsələlərə istiqamət verməyə başlamışdılar.

Səlcuq sultanı Məlik şahın oğlu Məhəmməd Təpərin hakimiyyətindən (1104-1118-ci illər) sonra Səlcuq imperiyası iki yerə bölünür ki, bunlardan biri İraq Səlcuq sultanlığı adlanır. İraq Səlcuq sultanlığının paytaxtı Həmədan şəhəri, əsas dayanacağı isə Azərbaycan olmuşdur. Azərbaycan İraq Səlcuq sultanlığını təşkil edən ölkələrdən ən böyüyü və eyni zamanda onun hərbi, siyasi və iqtisadi özülü idi. Bu silsilədən olan məsələlər əsərin "Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaranması ərəfəsində Səlcuq imperiyasında siyasi durum" adlanan I fəslində araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, müəllif burada Böyük Səlcuqların son nümayəndələrinin siyasi fəaliyyətini, dövlətin parçalanması ilə bağlı olan səbəb və amilləri, o cümlədən Gəncə və Təbriz hakimlərinin imperiyanın siyasi həyatında rolunu izləmiş, bunu indiyədək hər hansı bir tarixçinin görmədiyini, bəlkə də görə bilmədiyini, bir səviyyədə həll etmişdir. Həm də qeyd etməliyik ki, əsəri yazmamışdın qabaq, müəllifin bir neçə iri həcmli ərəbdilli mənbəni ilk dəfə rus dilinə çevirib, nəşr etdirməsi, həmin mənbələr üzərində sənətsünaslıq və mətnsünaslıq istiqamətində xüsusi araşdırmalar aparması, onun buradakı nailiyyətini müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaradıcısı Şəmsəddin İldəniz hələ Aranın əmiri olanda, Naxçıvanı özünə iqamətgah seçmişdi; 1153-cü ildə oradan sultan Məhəmmədə yazdığı məktubda o, bildirmişdi ki, əgər sultan onun yanına xidmətə gəlməyi gərəkli sayırsa, onun qulluğuna böyük bir el, saysız-sırasız qoşun ilə gəlməyə hazırdır. Beləliklə, Şəmsəddin İldənizin məktubu Aranın hərbi potensialını sənədləşdirən bir göstərici sayıla bilər. Həqiqətən belə də oldu. İldəniz, atabəylik etdiyi Səlcuqların nümayəndəsi və oğulluğu Arslan şahı İraq sultanlığının taxtına çıxarmaq üçün hərbi, siyasi, diplomatik baxımdan həlledici rol oynamışdır. Əsərin "Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaranması və çiçəklənməsi" adlanan fəslində müəllif Şəmsəddin İldənizin 1160-cı ildə Arslanşahı sultanlıq taxtına çıxarmasını izləyərək göstərir ki, həmin ildən atabəy İldəniz İraq Səlcuq sultanlığının taleyini həll edən siyasi xadim olmuşdu (səh. 47-52).

Yeri gəlmişkən göstərməliyik ki, Məhəmməd Təpərin və xüsusilə Sultan Səncərin hakimiyyətdən sonra Səlcuq imperiyasında ali hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşir. Bu mübarizədə yüzlərlə şahzadə, əmir, canişin və hakimlərin arasından üç böyük dövlət xadimi - Azərbaycanda Şəmsəddin İldəniz, Misirdə əslən Azərbaycandan olan Səlahəddin Əyyubi, orta Asiyada Xarəzmşah Təkiş ön yerə çıxıb, üç böyük dövlətin əsasını qoydular ki, bunlar da monqolların hücumuna qədər Yaxın və Orta Şərqi taleyində həlledici rol oynayırdılar.

Bütün müsəlman dünyasında dini nüfuz Abbasi xəlifələrinin əlində idi. Onlar Bağdadda oturdular. Bağdad isə İraq sultanlığının, yəni Azərbaycan atabəylərinin hakimiyyəti altında idi. Yaxın və Orta Şərqdə az-çox nüfuzlu sayılan bütün dövlətlər Bağdad xəlifələrini öz əllərinə almaq, onların fitvalarından istifadə etmək üçün çarpışırdılar. Buna görə də Azərbaycan Atabəylər dövləti Bağdad xəlifələrini əldən verməmək üçün, aramsız olaraq müharibələrə qoşulmaq məcburiyyətində qalır, rəqibi dəf etməmiş, o birisinin hücumuna qarşı ordu göndərməli olurdu. Başqa bir yandan isə, Şirvanşahlarla mürəkkəb münasibətləri həll etmək, Gürcüstan çarlarının aramsız müdaxiləsinə son qoymaq üçün İldənizlər Azərbaycanın şimal sərhədlərində geniş ölçüdə siyasi və hərbi fəaliyyət göstərməli olurdular.

1175-ci ildən İldənizlər "Tiflis qapılarından tutmuş Məkranadək"³ Azərbaycan, İraq, Gilan, İsfahan, Mazandaran və Reyi bir dövlət içərisində birləşdirmiş, Xilat, Fars, Xuzistan, Mosul və Kirmani asılı vəziyyətə salmış, Həmədan, Təbriz, Naxçıvan və Gəncəni bu böyük dövlətin əsas mərkəzlərinə çevirməklə cənubda, qərbdə və şimalda xarici basqınlara qarşı istinadgahlar yaratmışdılar.

1175-ci ilin noyabrında böyük Atabəy (Atabəy əl-azəm) Şəmsəddin İldəniz öləndən sonra onun yerinə oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan keçdi. (1175-1186-cı illər). Artıq Azərbaycan Atabəylər dövləti elə bir qüdrətə çatmışdı ki, bundan sonra on il onun sərhədlərinə hər hansı bir müdaxiləyə kimsə cəsarət etməmişdir. Atabəy Cahan Pəhləvan gürcü çarları ilə sülh bağlamış, Xarəzm şah Təkişlə dostluq münasibətləri yaratmış, Bağdad xəlifələrini dövlətin işinə qarışmaqdan uzaqlaşdırmışdı. O, xəlifəyə yazdığı bir məktubda belə göstəriş vermişdi: "Əgər xəlifə imam-başçıdırsa, onda namaz qılmaq onun daimi məşğuliyyəti olmalıdır, çünki namaz qılmaq imanın əsası və işlərin ən yaxşısıdır... Bu daimi hakimiyyətdir. Xəlifənin müvəqqəti hakimiyyətin işlərinə qarışmasının mənası yoxdur, onu sultana tapşırmaq gərəkdir" (səh.73).

Cahan Pəhləvanın dövründə Azərbaycan atabəylər dövləti öz ətrafında olan uc(sərhəd) əmirlikləri Səlahəddin Əyyubinin hücumundan qurtarmış, onu sülh bağlamağa məcbur etmişdir.

Cahan Pəhləvandan sonra, onun yerinə keçən qardaşı Qızıl Arslan (1186-1191) yalnız atabəy deyil, həm də sultan titulu daşımağa başladı.

Qısa şəkildə xatırladığımız bu məsələlər, habelə İldənizlərin iqtisadi siyasəti, diplomatik münasibətləri, dövlətçilik və idarəçilik institutları Ziya Bünyadovun əsərində geniş planda tədqiq edilmişdir. Müəllif Atabəylər dövlətinin süqutunu doğuran səbəbləri, Cəlaləddin

Xarəzmşahın və monqolların Azərbaycana yürüşlərini də əhatə etməklə tarixi dövrün son mühüm hadisələrinə diqqət yetirmişdir.

Şirvanşahlar dövlətinin XII əsr və XIII əsrin birinci yarsında ictimai-siyasi vəziyyətinə ayrıca fəsil verilməsi əsərin üstünlüyü kimi qeyd edilməlidir. Bunsuz Azərbaycan tarixinin ümumi kökdən olan problem və məsələlərinin dərk olunması, əlbəttə çətinləşmiş olardı.

Müasir tarixşünaslıq dövrün poeziya nümunələrini haqlı olaraq əsas mənbələrdən biri sayır. Ziya Bünyadov həmin bölməni işləyərkən, Məsud İbn Namdar, Xaqani Şirvani, Əbülülə Gəncəvi, Fələki Şirvani kimi müəlliflərin poeziya nümunələrini, müxtəlif kitabələri və o zaman kəsilmiş pulları Şirvan tarixi üzrə mühüm mənbələr kimi istifadə etmişdir.

Atabəylər dövlətində inzibati idarəçilik sistemi ilə yanaşı müəllif Azərbaycan şəhərləri haqqında həddən artıq dağınıq məlumatları müxtəlif qaynaqlardan böyük zəhmətlə toplayaraq, onları ümumiləşdirmişdir. Bu dövr ölkənin şəhər həyatında xüsusilə şəhər təsərrüfatında və mədəniyyətində çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Gəncə, Bərdə, Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Bakı, Urmiya, Marağa, Surmari, Beyləqan, Xoy və başqa Azərbaycan şəhərləri bütün Yaxın və Orta Şərqi ticarət təsərrüfat həyatında, ictimai-iqtisadi münasibətlərində görkəmli yer tuturdular. Azərbaycanda iri şəhərlər əyalətləri öz ətrafında birləşdirib elə güclü inzibati vahidlər yaratmışdılar ki, hətta dövlət ordusu olmadan belə özlərini hər hansı bir müdaxilə və ya basqıdan qoruya bilirdilər. Əmirilər və valilər bir çox məsələlərdə şəhər əhalisinin ümumi tələb və istəyi ilə hesablaşmalı olur, hətta bir sıra hərbi və siyasi məsələlərdə şəhər əhalisinin rəyi həlledici rol oynayırdı. Hərbi yürüşlərə, basqınlara məruz qalan kənd əhalisi yaxın şəhərlərə çəkilir, bir şəhər böyük bir və ya bir neçə əyalətin müdafiəçisi, başçısı kimi çıxış edirdi. Z.Bünyadov şəhərlərin bu cür aparıcı mövqe tutmasını, şəhərlərin təsərrüfat həyatını, onlardakı sənətkarlıq və ticarətin, pul dövriyyəsinin vəziyyəti, hətta faydalı qazıntılar, müalicə suları, dərman bitkiləri haqda ayrıca danışaraq, indiyədək müxtəlif dilli qaynaqların, əlyazma, kitabə və sənədlərin "dərinliklərində", "ucunda-bucağında" qalmış qiymətli məlumatları üzə çıxarıb, bugünkü oxucusuna təqdim edir.

Orta əsr Şərqi tarixini araşdıran tarixçilərin qarşısında duran əsas problemlərdən biri də Şərqdə torpaq və mülkiyyət münasibətlərinin tədqiqidir. Bunun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dövrün istehsal üsulunun öyrənilməsi feodal istehsal üsulunun forma və xüsusiyyətlərini üzə çıxarır, bu sahədə uzun müddət gedən elmi mübahisənin həllərini yaxınlaşdırır.

Bəlli olduğu kimi, K.Marks iqtisadi-ictimai formasiyalar haqda öz təlimini yaradarkən Şərqdəki torpaq mülkiyyətinə xüsusi diqqət yetirmiş, onun öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs etmişdir.

Z.Bünyadov Azərbaycan Atabəylər dövlətində torpaq mülkiyyət formalarından bəhs edərək, göstərir ki, sultana, atabəyə və onların ailələrinə, yaxın qohum və sülaləsinə aid torpaqlar "əmlak əl-xass" - xüsusi mülklər adlanırdı. Naxçıvan vilayəti, Rey və ətrafları, Həmədan vilayətləri, Gəncə və ətrafları, Beyləqan, Şəmkir, Salmas, Urmiya və Xoy Atabəy Şəmsəddin İldənizə xas olan torpaqlar sayılırdı. Müəllif hakim sülalədən olan müxtəlif adamlara hansı torpaqların verildiyini, onların hansı şərtlərlə bağlandığını mənbələr əsasında işıqlandırmışdır.

Atabəylər dövlətində ən geniş yayılmış torpaq mülkiyyət forması iqta (kəsik pay) torpaqları olmuşdur. İqta torpaqları ümumiyyətlə bütün Şərqdə geniş yayılmışdır. Ziya Bünyadov hələ ilk tədqiqatlarında bu barədə yeni fikir söyləmiş, iqta institutunun xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-808) dövründə yarandığını müəyyən etmişdir.⁴

“Azərbaycan Atabəylər dövləti” əsərində iqta institutunun tarixinin araşdırılması davam etdirilmişdir. Müəllifə görə, iqta institutu dövlətin iqtisadi əsasında çox böyük yer tuturdu. Atabəylər dövləti sistemində iqta mülkiyyət forması daha çox hərbi-len (bəxşiş) şəklini almışdı.

K.Marks Osmanlı imperiyasından bəhs edərkən göstərirdi ki, onun hərbi qüdrətinin sirri hərbi-len sistemində idi. Marksın bu mülahizəsi Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yaranma və yüksəliş dövrünə də aid edilə bilər. Bununla yanaşı, həmin torpaq institutu hərbi başçıların iqtisadi cəhətdən qüvvətlənməsi və mərkəzi hakimiyyətə qarşı müxalifətə qoşulması, bir sözlə, mərkəzdənqaçma hərəkəti güclü feodal separatizmi üçün şərait yaratdı. Belə bir vəziyyət Qızıl Arslanın dövründən başlayır və bir qədər keçməmiş özünü tam açıq göstərir.

Müəllif bu əsərində şəxsi mülkiyyət, vəqf torpaqları haqqında gərəkli məlumatlar verərək, vergi sisteminin təhlilinə xüsusi yer verir. Dövlət daxilində əhalidən yığılan on beş verginin hər birinin səciyyəsinə müəyyən etməklə, müəllif feodal istismarının konkret formalarını və mahiyyətini dövrün təmsalında öyrənmək sahəsində mühüm iş görmüşdür. İndi respublikamızda Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı, Nizami dövrünün Azərbaycan elm və mədəniyyətinin tarixi böyük maraqla öyrənilir. Bu baxımdan Ziya Bünyadovun əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kitabın sonuncu fəslə bilavasitə dövrün mədəni həyatından bəhs edir.

Oxuculara və tədqiqatçı mütəxəssislərə ümumən bəllidir ki, XII-XVI əsrlərdə bəzi fasilələrə baxmayaraq, Azərbaycan elmi ədəbiyyatı və sənəti yüksək inkişaf yolu keçmiş, Yaxın və Orta Şərqlin mədəni həyatında layiqli yer tutmuşdur. Müxtəlif dillərdə yazan və müxtəlif yerlərdə yaradan azərbaycanlı alim, şair, musiqiçi, rəssam, xəttat, bədii sənət ustaları, memar, nəqqas, fəqih (hüquqşünas) və müxtəlif ictimai fikir sahibləri Misirdən Hindistana, Orta Asiya və şimali Qafqazadək böyük bir ərazidə fəaliyyət göstərmiş, yazıb-yaratmışlar. Etiraf etməliyə ki, Orta əsr elm və mədəniyyət, ictimai fikir tariximiz hələ indiyədək gərəkli səviyyədə öyrənilməmişdir.

Ziya Bünyadov Nizami dövründən bəhs edərkən haqlı olaraq göstərir ki, bu dövrdə fars dili öz inkişaf və təkmilləşməsinə görə Azərbaycan poeziya məktəbinə çox borcludur.

Ulu Nizaminin yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan şəhər mədəni mühitinin və poeziyasının, inkişafından doğan bir hadisə idi. Onun yaradıcılığı sənət və poeziya dünyasında öz mühiti ilə həmahəng olan ayrıca bir dünya, Şərq poeziyasının içərisində ayrıca bir poeziya idi.

Z.Bünyadov Nizami Gəncəvinin həyatına aid bir sıra məlumatları üzə çıxarıb, dəqiqləşdirmələr aparmış, bununla yanaşı o dövrdə yaşayan bir sıra Azərbaycanlı şair, alim, həkim, müəllim və mədəniyyət xadimləri haqqında məlumat vermişdir ki, bunların bir çoxu ilə oxucular ilk dəfə tanış olurlar.

Akademik Ziya Bünyadovun monumental monoqrafiyası haqqında, onun əhəmiyyəti haqqında çox söz demək olardı. Ancaq, biz oxucuda əsərin məzmununa aid təsəvvür yaratmaq üçün deyilənlər ilə kifayətlənmək istəyirik.

Müxtəlif - türk, ərəb, fars, siryani, gürcü, erməni, alman, rus, ingilis və fransız dillərində olan mənbə və ədəbiyyat əsasında, böyük zəhmət hesabına təcrübəli bir tarixçi qələmi ilə yazılmış bu əsər yalnız Azərbaycan tarixşünaslığının deyil, həm də dünya şərqşünaslığının uğuru kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

¹ B.Brentes. Ot Şanidara do Akkada. M., 1976, səh. 14, 139, 163

² B.Brentes. Ot Şanidara do Akkada. M., 1976, səh. 14, 139, 163

³ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. 9 c. səh. 119, 367

⁴ Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1965, səh. 134 (rus dilində)

Azərbaycan elminin tarixindən

Elmi münasibətlərdə xəsislik cinayət və günahdan da pisdir.

Biruni

"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin üçüncü nömrəsində (16 yanvar, 1987-ci il) prof. A.Rzayevin "Elmin tarixi - xalqın tarixidir" adlı məqaləsi çap edilmişdir. Elə bu başdan deyək ki, müəllifin dediklərinə, arzu və təkliflərə heç bir söz ola bilməz.

Sözsüzdür ki, Azərbaycan elminin tarixi məsələsi adi məsələlərdən deyil?! Bəs necə olmuşdur ki, bu cür çox görkəmli məsələ alimlərimizin, elmi ictimaiyyətimizin gözündən "yayınmışdır", bu məsələyə münasibət necə olmuşdur? İlk öncə elm tarixindən başlayaq: belə ki, respublikamızda nəinki Azərbaycan elminin, hətta dünya elminin tarixi ilə ayrıca məşğul olan bir müəssisə və təşkilat son aylaradək yox idi. Ümumiyyətlə elmi araşdırmalarda, əsərlərdə, mətbuatda, elmi jurnallarda, radio və televiziya verilişlərində "elm tarixi" sözünə rast gəlmək olmur. Bəlkə elə bunun nəticəsidir ki, (bəraət qazandıрмаq olmaz) Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına da "elm tarixi" anlayışı düşməyib, Azərbaycan elmi anlayışına, ya da deyək sözün özünə, yalnız sovet dövrü elmimizdən danışılarda tuş gəlirik. Ara-sıra belə sorğular da olur ki, ayrıca Azərbaycan elmi olubmu, bunu necə başa düşək?

Açıq-aydındır ki, elm mədəniyyətin ayrılmaz bir bölməsidir. Ancaq elm mədəniyyətin o biri bölmələrindən başdan-başa seçilir. Elmsiz mədəniyyət, mədəniyyətsiz elm ağla sığışmır. Mədəniyyət milli olduğu kimi, elm də milli olur. Çin elmi, hind elmi, ərəb elmi, türk elmi olduğu kimi, Azərbaycan elmi də olmuş və vardır. Ancaq çox əfsus ki, bugünkü Azərbaycan elmi dünya elminin tarixinə qayğısız, etinasız yanaşdığı kimi, öz tarixinə də yabanc kimi baxır. Deyə bilərlər ki, bəlkə düz deyil, heç də yox. Elmin öz tarixini öyrənməsi onun ana vəzifəsidir, bu günü ilə ayrılmazdır.

Elm insanın təbiətdən aldığı bütöv bir ideyadır, bu ideya birgə varlıqdır. Heç də yersiz deyil ki, yeni dünyanın ən nəhəng alimləri, o cümlədən Hegel, Kant, Eynşteyn, Max, Puankare, C.Bernal və başqaları elmin tarixi ilə ciddi məşğul olmuş, onu öyrənməyin qaçılmaz olduğunu söyləmişlər.

Bəs elmin tarixini öyrənərkən əsas nə göz önünə alınır?

1) Elmin yarandığı ictimai, iqtisadi və mədəni mühit; 2) Elmin yaradıcılarının həyat və fəaliyyəti; 3) Elmi əks etdirən bütün əsərlər və tarixi sənədlər; 4) Elmin fəlsəfi, məntiqi bağlılığı, ardıcılığı və vərəsəliyi; 5) Elmi idrakın və ideyaların tarixi. Bunlar nə üçün öyrənilir? Bu suala XX yüzilin görkəmli elm tarixçilərindən Con Bernalın sözləri ilə belə cavab vermək olar: "Əgər keçmişin dərsləri yaxşı mənimsənilmişsə, deməli elmdə daha iti və daha etibarlı tərəqqi qazanılacaqdır".

Dediyimiz kimi, elm bəşəriyyətin varlıqdan qazandığı elə gerçək ideyalar toplusudur ki, cəmiyyətin gələcəyə doğru yol seçməsində, bütün həyatını tənzimləməsində bundan yararlı vəsaiti hələlik yoxdur. Elmi düşüncələr, elmi ideyalar tarixini öyrənmək elmin bugününe nələr

verə bilər? Ümumi təsəvvür yaransın deyə bir-iki misal göstərə bilərik: I. Az-çox elmlə bağlı adam qədim yunan filosofu Heraklitin "Hər şey axır, hər şey dəyişir" fikrindən xəbərdardır.

Məşhur alimlərdən F.Soddi E.Rozerfordla birlikdə kimyəvi elementləri iç-içə dəyişmə ideyasını irəli sürərkən həmin fikir yadına düşmüş və "hər şey axır" demiş, elə buradan da yeni bir ideya ağına gəlmişdir ki, onda "atom da axar və dəyişkən olmalıdır".

Elm bir alimin özündən qabaqkı elmi ideya və fikirlərin davamı və genişləndirilməsi nəticəsində inkişaf edir, heç bir vaxt öz-özünə, quru yerdən yaranmır. Ona görə də elmə bugün göstərilən qayğı onun tarixinə də qayğı göstərməyi qaçılmaz edir. Elmin tarixində belə bir hadisə daha ibratəmizdir: bildiyimiz kimi Evklid özünə qədərki elmin əsasında həndəsəyə aid "Əsaslar" adlı əsərini yazmış, bununla da XIX yüzilədək həndəsə elmi "Evklid həndəsəsi" adı ilə tanınmışdı. XIX yüzildə, daha düzü həmin yüzilin başlanğıcında K.Hauss paralel xətlər nəzəriyyəsi üzərində çalışaraq Evkliddən fərqli nəzəriyyə irəli sürmüş, ancaq öz yazdığını çap etdirməmişdir. Elə bu vaxt N.Lobaçevski və Y.Bolyay da bir-birindən xəbərsiz paralel xətlər nəzəriyyəsi üzərində çalışaraq Evkliddən fərqli nəzəriyyə irədi sürmüş, Lobaçevski 1829-1830-cu illərdə, Bolyay 1832-ci ildə əsərlərini çap etdirmişlər. Buradan da qeyri-evklid həndəsə sisteminin əsası qoyulmuşdur ki, bu Hiperbola sistemi adlanır. Beləliklə XIX-XX yüzillər riyaziyyatının inkişafında dönüş nöqtəsi yaradılmış və buradan da bütün indiki fizikanın zəruri ilkin şərti meydana çıxmışdır. Bəs qeyri-evklid həndəsəsi birdən-birəmi üzə çıxmışdır? Riyaziyyat tarixini araşdıran nüfuzlu mütəxəssislər göstərir ki, qeyri-evklid həndəsəsi bitkin şəkllə düşmək üçün iki min il "yol" keçib gəlmiş, görkəmli Şərq alimlərinin paralel xətlər nəzəriyyəsi haqda yazdıqları əsərlərin içərisində böyüyə-böyüyə yaranmışdı. Evklidin V postulatının (riyaziyyatda, məntiqdə: sübutsuz olaraq əsas götürülən müddəə, fərziyyə) şərh, tənqidi və düzəlişi əsasında yaranan paralel xətlər nəzəriyyəsi üzərində çalışan Şərq alimlərinin hamısı hələlik bəlli olmasa da, onlardan 25-nin adı və əsərləri elm tarixçilərinə bəllidir. Bunların içərisində beşi daha önəmli yer tutur: Abbas Cövhəri (IX əsr), Neyrizi (IX-X), İbn Heysəm (X-XI), Ömər Xəyyam (XI) və Nəsrəddin Tusi (XIII). Orta Asiyanın Farab (Otrar) şəhərindən olan Abbas Cövhəri bu sahədə ilk addım atmış, V postulatın isbatında Evkliddən fərqli yeni fikirlər söyləmiş, bu fikirlərini isbat etmişdir. İkinci böyük xidmət Fəzl Əbü-l-Abbas Neyriziyə aiddir. Yeri gəlmişkən Əbü-l-Abbas Neyrizi haqqında bir az geniş məlumat verməyi məqsəduyğun saymaq olar, çünki onun haqqında danışanlar bir sıra yanlışlıqlara yol vermiş, həyatı haqda az araşdırma aparmışlar. Elm tarixini araşdıran sovet alimlərindən B.Rozenfeld və Q.Matviyevskaya Neyrizini X əsr alimi kimi qeyd edirlər. Əslində Neyrizi Abbasi xəlifəsi Mütəziddillahın (892 - 902) xahişi ilə Bağdadda astronomiyaya aid araşdırmalar aparmağa dəvət olunanda artıq bütün xilafətdə tanınmış alim idi. O, Mütəzidin sağlığında iki əsəri onun istəyi üzrə yazıb tamamlamışdı. Bunlardan biri "Mütəzid Zici", o biri "Hava törəmələrinə (dəyişmələrinə) aid risalə" adlanır. Neyrizinin 922-ci ilə yaxın vaxtda öldüyü söylənilir. Buna baxmayaraq, onun əsas elmi fəaliyyəti IX yüzilə aiddir. İkinci yanlışlıq və anlaşılmazlıq "Neyrizi" sözü ilə bağlıdır. Orta əsr qaynaqları onu Neyrizi Təbrizi nisbələri ilə göstərir. Yuxarıda adları çəkilən müasir müəlliflər belə bir iddia irəli sürürlər ki, guya Neyrizi şəhəri tanınmadığından (Neyrizi şəhəri indi Şiraz yaxınlığında kiçik bir şəhərdir) orta əsr müəllifləri Neyrizi sözünü Təbriz kimi oxuyublar. Rozenfeld və Matviyevskaya "Neyrizi" nisbəsinə görə təsdiqəoxşar belə bir ehtimal irəli sürürlər "belə görünür ki, o, Şiraz yaxınlığındakı Neyrizi əhlidir". Buna dayanaraq Neyrizinin İran alimi kimi qələmə verirlər. Bəs necə olmuşdur ki, orta əsr müəllifləri bu alimi həm Neyrizi, həm də Təbrizi nisbəsi ilə göstərmişlər? İlk öncə

Neyrizi nisbəsi haqqında: orta yüzillərin adlı-sanlı tarixçi və hüquqçularından biri olan İbn əl-Əsir (1160-1234) "Əl-Lubab" əsərində "Neyrizi" nisbəsini belə göstərir: "Bu nisbə Azərbaycanın kəndlərindən biri olan Neyrizə bağlıdır. İmam Əbu Turab Əbdülbaqi Neyrizi Maraği həmin kəndə mənsubdur. O, inanılmış imamlardan və görkəmli fəzilət sahiblərindən idi. Nişapura köçdü və orada yaşadı, imamlığa və Uqeyl məscidində dərs deməyə təyin edildi..."

Araşdırmalar göstərir ki, Neyriz Təbrizlə Marağa arasında bir yerdir. Orta yüzillərdə bütün Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış bir ənənə özünü burada da göstərir: belə ki, çox da tanınmayan bir kənd, qəsəbə və şəhərdən çıxmış alim, şair və b. doğulduqları yerlə yanaşı, o yerin daxil olduğu böyük şəhər və əyalətlərin də adlarından özlərinə nisbə götürürdülər.

Azərbaycan alimlərindən: Abdullah Miyanəci Həmədani, Əhməd Çaharpərdi Təbrizi, Əbu Bəkr Bərucərdi Həmədani, Nafi bin Əli Sarabi Ərdəbili Azərbaycani və başqalarını göstərmək olar. Əbü-l-Abbas Fəzl Neyrizi də Azərbaycanın Neyriz məntəqəsindən olub, həm də Təbrizi nisbəsini daşımışdır. O, Evklidin həndəsəsini geniş şərh etmiş, bundan başqa V postulata aid ayrıca əsər yazmışdır. Onun bu əsəri hətta Ömər Xəyyam və İbn Heysəm kimi görkəmli alimlərə də böyük təsir göstərmişdir.

Paralel xətlər nəzəriyyəsini daha təkmilləşdirib inkişaf etdirən Nəsirəddin Tusi olmuşdur. Tusi özünəqədərki bütün alimlərin bu məsələyə aid əsərlərini dərinlən araşdırmış, Cövhəri, İbn Heysəm və Ömər Xəyyamın fikirlərini saf-çürük etmiş, onların nədə yanlışlıqlarını göstərmişdir. Elm tarixçisi Adolf Yuşkeviç yazır: "Nəsirəddin Tusi paralellərə aid təlimin inkişafında və qeyri-evklid həndəsəsinin ilkin tarixində görkəmli yer tutur... O, böyük kəşflər etmişdir.¹

Çox maraqlıdır ki, Avropa paralel xətlər nəzəriyyəsinə aid Şərqdə yaranmış bu təlimlərlə ilk dəfə Neyrizi və Nəsirəddin Tusinin əsərləri vasitəsi ilə tanış olmuşdur. Hələ XII əsrdə italyan alimi Herardo (1114-1187) Neyrizinin "Əsaslar"a yazdığı şərhini ərəb dilindən latın dilinə tərcümə etmişdir. Əvvəllər əlyazma halında yayılan bu tərcümə, sonralar çap edilmişdir.

Neyrizi Avropada "Anaritius" adı ilə tanınmışdır.

Nəsirəddin Tusinin "Evklidin "Əsaslar"ının redaktəsi" əsəri Romada 1594-cü ildə ərəb dilində, 1657-ci ildə Londonda latın və ərəb dilində bir yerdə nəşr edilmişdir. Bu çaplardan qabaq onun əsərlərinin əlyazmalarından Romada hərtərəfli istifadə edilirdi.

Avropada XII yüzildən başlayaraq Şərq elm və mədəniyyəti çox çətinliklə də olsa özünə yol açmağa başlayır, XIV-XVI əsrlərdə daha geniş ölçüdə yayılır. Bu dövrlərdə Avropada bir sıra universitetlərin - Bolon, Paris, Oksford, Kembriç, Praqa, Vyana, Leypsiq, Bazel və b. - açılması dini, humanitar, fəlsəfə və təbiyyat elmlərinin tədrisi Şərqdə yayranmış elmlərin Avropaya keçməsinə böyük tərpəniş verir. Bu universitetlərin çoxunda Neyrizi, İbn Heysəm və Nəsirəddin Tusinin əsərləri əsasında riyaziyyat, həndəsə, triqonometriya və optikadan mühazirələr oxunur, yeni-yeni əsərlər yazılmağa başlayır.

Bu əsərlərin təsirindən Avropada bütöv bir alimlər nəsli yaranır. Bekon, Vitelo, Hersonid, Alfonso, Qrisoqono, Kommandino, Kataldi, Bradvardin, Peyrbax, Regiomontan və başqa yüzlərlə alim Şərq elmini dərindən mənimsəmiş, bəziləri hətta ərəb dilini öyrənmiş, mənbələrdən birbaşa istifadə etmişdir. XVII yüzildə, xüsusən İngiltərədəki burjua inqilabından sonra bütün Avropada böyük fikir dirçəlişi həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, elmdə özünü daha qabarıq göstərir: Alfonso, Borelli, Vitale Cordano, Con Vallis, Cirolamo Sakkeri kimi məşhur alimlər Nəsirəddin Tusinin elmi ideyalarının birbaşa təsiri altında paralel xətlər nəzəriyyəsinə aid yeni fikirlər söyləyirlər. Tədqiqatçılar göstərir ki, XVIII yüzilin son qırx ilində Avropa alimləri təkcə V postulatın isbatına aid 70-dən çox əsər yazmışlar. Sözsüz ki, Cövhəridən başlayaraq XVIII yüzilin sonunadək elmi ideyaların belə ardıcıl mənimsənilməsi olmasaydı, qeyri-evklid həndəsə sistemi də yarana bilməzdi. Elə elmi ideyaların yüzillərlə bir-birinin üzərinə gələrək toplanması nəticəsi idi ki, üç alim bir-birindən xəbərsiz eyni vaxtda qeyri-evklid həndəsə sistemini yarada bilmişdi. Eyni vaxtda ayrı-ayrı ölkələrdə bu sistemin yaranmasının özü göstərir ki, onlara qədər necə geniş ölçüdə hazırlıq görülmüşdü”.

Hər hansı bir elmin ayrıca inkişaf tarixinə baxılsa o üç mərhələdə öyrənilməlidir: birincisi, onun təsviri tarixi, ikincisi, nəzəri bağlılıq və inkişaf tarixi, üçüncüsü, bugünkü elmlə çulğlaşması və onun inkişafına təsir edəcək təkliflərin hazırlanması. Respublikamızda I mərhələyə aid çox az iş görüldüyündən, qalan iki mərhələdən söz gedə bilməz. Çünki bunlardan ikinci birincini, üçüncü ikincinin əsasında yarana bilər. Bəs I mərhələ hansı çətinliklərlə bağlıdır, niyə indiyədək əsaslı bir iş görülməmişdir? Birincisi və ən əsası budur ki, orta əsrlərdə elmlərə aid yazılan əsərlərin bir azını çıxarmaqla, çoxu klassik ərəb dilindədir. Klassik ərəb elm dilinin necə çətin olduğunu şərqşünaslar yaxşı bilir. Əgər elmin özünə aid ayrıca söz, termin, söz birləşmələri, anlayış və ifadə tərzini olduğunu da göz önünə alsaq işin necə bir çətin nöqtədən başladığını görə bilərik. İşlə yaxından tanış olmayanlara belə gələ bilər ki, orta məktəbi yaxşı səviyyədə qurtarmış və ərəb dilini yaxşı bilən hər bir kəs bu cür əsərləri Azərbaycan dilinə (ya da bildiyi başqa bir dilə) tərcümə edə bilər. Bu başdan-ayağa yanlış təsəvvürdür və oradan doğur ki, bu cür düşüncələr orta əsr Şərq elmlərindən xəbərsiz olduqları üçün onları çox adi sayırlar. Elə buradan da Şərqdəki elmlərin tarixinə ya üzəndən, ya da yabançı baxış yaranır. Heç də təsadüfi deyil ki, bütün dünyada riyaziyyat tarixini riyaziyyatçılar, astronomiya tarixini astronomiya elmində qələmi olan alimlər araşdırırlar.

Ərəb dilini yaxşı bilməyən dahi riyaziyyatçı belə ya da riyaziyyatı dərindən bilməyən şərqşünas-ərəbşünas Məhəmməd Xarəzminin “Cəbr və müqabələ” əsərini araşdırma bilməz. Respublikamızda bu cür (ərəb dilini və riyaziyyatı yaxşı bilən) mütəxəssis bir dənə də olsun yoxdur. Belə olan halda vəziyyətdən çıxış üçün hələlik belə bir yol vardır ki, o da hüquqşünas, astronom, fizikaçı, musiqiçi və başqa ixtisas sahibləri ilə ərəb dilini yaxşı bilən mütəxəssislər birgə işləməlidirlər.

İkinci böyük çətinlik Şərqdəki elmlərə aid əsərlərin yenə də az bir bölməsini çıxarmaqla, minlərlə əsərlərin hələ də əlyazma halında qalmasıdır. Bu əlyazmalar bir yerdə deyil, dünyanın bu başından o başına bütün ölkələrə “səpələnmişdir”. Başqa bir yandan da hər şərqşünasın da əlyazmalar üzərində işləmək səriştəsi olmur. “Əlyazmaçı” olmaq üçün şərqşünas-filoloq, tarixçi müəyyən dövrdə ixtisaslaşma mərhələsindən keçməlidir. Belə ki, ərəb əlifbası əsasında yaranmış xətt nümunələri çox çətinliklidir: məkki, bəsri, kufi, nəsx, süls, mühəqqəq, reyhani, tövqi, ruqə, təliq, nəstəliq, şikəstə, divani, dəşti, icazət, divani-cəli,

“güllüküfi”, sünbülü, lərzə, tavuzi. muinə, bahar, gülzar, gəlin zülfü, hilali şəcəri, aftabi, sərvə və başqa xətt növlərini oxumaq üçün bir neçə illərlə əldə edilə biləcək təcrübə gərəkdir. Təkcə bunlarla iş qurtarsaydı, dərd yarıydı. Xətt qayda-qanunlarını yalnız rəssam-xəttatlar gözləyə bilməmişlər. Alimlər, şairlər, ədiblər istədikləri kimi yazmış xətti-xəttə qatışdırmış, kitab üzü köçürənlər-katiblər, mirzələr, tələbələr daha çox tez və iti yazmağa tələsdiklərindən indi kitabların, risalələrin, sənədlərin bir çoxunu oxumaq sanki çıxılmaz bir çətinliyə düşmüşdür. Hələ bu hamısı deyil. Başqa bir yandan da ayrı-ayrı ölkələrdə yazılar öz görkəmlərinə görə fərqlənmişlər, buna görə də indiki ədəbiyyatlarda ərəb nəxsi, türk nəxsi, türk sülsü, xarəzm nəxsi, buxara nəxsi, Azərbaycan nəstəliqi, Dağıstan nəxsi və başqa təyinatlarla qarşılaşırıq. Daha başqa bir yandan da ərəb dilinə uyğun gələn və onun əsasında yaranan bu əlifbada başqa dillərdə yazılan əsərləri düzgün oxumaq üçün tanınmış alimlər belə tez-tez çətinliyə düşür, yol tapmır, öz “yozmalarına” əl atırlar. Heç də yersiz deyil ki, hələ bu günədək “Dədəm Qorqud kitabı” tam düzgün oxunmayıb. Bu cür yüzlərlə misal göstərmək olar. “Əlyazmaçı” /belə demək hələlik qulaqlarda xoş səslənməyə də, gerçəkdir/ ixtisasına yiyələnməyi “dözümsüz” edən əsas səbəb budur. Bu sahənin mütəxəssisi olmayan oxucu çaşmasın deyər burada bir məsələni az-çox açıqlamağı yerində sayıram. Bu başdan tam yəqinliklə deyər bilərik ki, ərəb əlifbası kimi dünyada çevik, mütəhərrik, güclü əlifba olmayıb. Bu əlifbada dünyanın minlərlə şah əsərləri yaradılıb, həmin əsərlər dünya mədəniyyətinin inciləridir, bəşər təfəkkürünün yüksəlişində ölçüsüz, əvəzsiz yer tutmuşlar.

Ərəb əlifbası tarix boyu yürüdükcə bir neçə amillə yanaşı, əsas iki məsələ onun həyatında mənfi rol oynamışdır. Birincisi, bu əlifbanı Quran yazısı olduğu üçün müqəddəs sayan başqa müsəlman xalqlar onun dəyişdirilib öz dillərinə tam uyğunlaşdırılmasından ötrə elə bir köklü islahat aparmamış, yalnız çox kiçik dəyişiklərlə qənaətlənmişlər ki, bu da öz dillərində dəqiq səslənməyən yazılar törətmişdir. Bu hal türkdilli xalqların ədəbiyyatında özünü daha qabarıq göstərdiyindən, XIX yüzildə Azərbaycan, Türkiyə, İran və Orta Asiyada yeni əlifba uğrunda mübarizə başlamış, M.F.Axundov, Rəşid paşa və bir sıra türk ziyalıları ümum türkdilli xalqlar üçün, ərəb əlifbası əsasında yeni əlifba yaratmaq ideyasını irəli sürmüş, bu sahədə müəyyən addımlar atılsa da nəticəsiz qalmışdı. Bizcə, əgər bu islahat baş tutsaydı, XX əsrdə bir sıra xalqların latın və kiril əlifbasını qəbul etməyinə ehtiyac duyulmazdı.

İkincisi, yuxarıda dediyimizi bir daha təkrar edə bilərik ki, ərəb əlifbası ərəb dili üçün həddən artıq uyarlı, yatarlı bir əlifba olub, çevikliyinə, hərflərin bir-birilə çulğaşmasına və bir çox xüsusiyyətlərinə görə, bütün əlifbalardan üstündür. İki cəhəti: yazıda az yer tutması və iti yazılması bu əlifbaya orta yüzillərdə böyük uğur qazandırmışdır. Belə ki, o çağlarda istehsalı /bugünkü ilə tutuşdurduqda/ çox az olan kağıza həmişə böyük ehtiyac duyulduğundan, ona qənaətin nə demək olduğunu bir anlığa göz önünə gətirsək bu əlifbanın o zaman üçün nə qədər əlverişli olduğu aydın görünür. İti yazılmasına görə isə, bu əlifbanın qabağında heç bir əlifba dayana bilməz. Bu da öz növbəsində vaxta qənaətdə və çap maşınları olmayan bir dövrdə bir-iki vərəqlik sənədin deyil, 10-40 cildlik əsərlərin üzünün köçürülməsində elə gərəkli olmuşdur ki, nəticədə sayı bir neçə milyon cildlərə çatan əlyazma kitabları yaranmışdır. Elə buna görə də ərəb əlifbasında bugünədək qalan kitabların sayı dünyada hər hansı bir əlifbada yaranan əlyazma kitablardan qat-qat artıqdır.

Çoxlarının bildiyi belə bir tarixi məlumatı yada salaq ki, XIII yüzildə Azərbaycanda təkcə Marağa Akademiyasının kitabxanasında dörd yüz min cild əlyazma kitabı toplanmışdı. Yaxın

və Orta Şərqi mədəniyyət tarixinə bir az yaxından baxsaq, ərəb əlifbasında bir neçə milyon cild əlyazma kitabının yarandığını görürük. Bu təkcə Şərqi deyil, bütün bəşər mədəniyyət tarixinin ən böyük uğurlarından biridir. Bütün bunlarla yanaşı deməliyə ki, ərəb əlifbasının çevikliyi, görkəmini bir anda dəyişmə qabiliyyəti ona dünya şöhrəti qazandırmaqla yanaşı, "bəlasına" da çevrilmiş; bir əlifbadan 30-40 xətt növü yaranmış, əlifba ilə xəttin mübarizəsində ikinci üstün çıxmış, ilkin yaranışında dörd şəkli olan bir işarənin /hərfin/ iki-üç nöqtə boyda ora-bura çönməsi ilə, 150-160 şəkli yaranmış, əlifba öz vəzifəsindən çox-çox uzaqlaşaraq naxış, bəzək, "toxuma" şəkillərini qazanmışdır.

Bir sıra əlyazma nümunələrində işarələr /hərflər/ bir-birinə elə geyişdirilir ki, hansının harada başlayıb, harada qurtardığını, tapmaq, onları bir-birindən ayırmaq mümkün olmur. Elə bunlara görə də orta çağlarda zaman-zaman "xətləşərək" az qala tam bir cızmaqara şəklinə düşən ərəb əlifbasının "sirlərini" öyrənmək üçün xətt elmi /"ilmul-xatt"/ yaranmış, mədrəsə təhsili bu elmdən başlamışdı.

XX əsr Misir alimi Taha Hüseyn deyirdi ki, başqa xalqlar öyrənmək üçün oxuyurlar, bizsə oxumaq üçün öyrənirik. Vaxtı ilə F.Engels demişdir ki, bu lənətə gəlmiş ərəb əlifbası olmasaydı mən fars dilinin qrammatikasını qırx səkkiz saata öyrənərdim. Belə çıxmasın ki, burada məsələnin əsl mahiyyətindən uzağa düşdük. Yox! Dediklərimizin hamısı bir-birilə iç-içə bağlıdır. Azərbaycan elminin tarixi dünya elm tarixində özüllü yer tutmaqla yanaşı, Azərbaycan mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsidir. Bu tarixi öyrənmək bugünkü mədəniyyətimizin, elmimizin tələbidir. Bununla yanaşı Şərqi və Azərbaycan elminin tarixini öyrənməyin başqa bir baxımdan dünyəvi əhəmiyyəti vardır.

Bildiyimiz kimi tarixə avropamərkəzçiliyi /yevrosentrizm/ deyilən zərərli bir baxış XIX yüzildə yaranmış, bugün də düşüncələrdə az-çox yer tutmaqdadır. Bu baxışa görə, Avropa dünya yaranandan bugünədək hər hansı bir inkişafın, elmin və mədəniyyətin mərkəzi sayılır, dünyanın başqa yerlərində yaşayan xalqların nailiyyətləri kiçildir, yeri gəldikcə heçə endirilir. Əsrimizin 50-ci illərindən sonra bir sıra mütərəqqi Avropa alimləri bu yersiz, köksüz hücumu qarşı çıxmış, dünya mədəniyyət tarixini öyrənməklə tutarlı cavablar vermişlər. Sovet akademikisi Bonifati Kedrov avropamərkəzçiliyindən "qaçmaq" üçün Şərqi xalqlarının xüsusən qədim və orta əsrlərdə dünya mədəniyyətinə verdikləri mütərəqqi ideyaların tarixini öyrənməyi qaçılmaz saymışdır. Çox qəribədir ki, dərin elmi araşdırmalarla avropamərkəzçilik tərəfdarlarını təkzib olunmaz sübutlar və dəlillər qarşısında qoyanları bəzən "asiyamərkəzçilikdə" təqsirləndirirlər. Halbuki, belə bir nə baxış, nə cərəyan, nə də bir ardıcıl ideya var. Buna görə də ayrı-ayrı alimlərin avropamərkəzçiliyinə qarşı mübarizəsinə nə isə bir don geydirmək, hansı bir damğansa vurmaq yersiz və gülünc görsənir. Avropamərkəzçilərinin özlərini harda isə doğrultmaqları üçün əl atdıqları /bəlkə də/ son uydurmalarıdır. Avropamərkəzçiliyin uydurması olan "asiyamərkəzçiliyi" ifadəsinin arxasında heç bir qüvvə və ya kiçik bir qrup belə yoxdur. Avropamərkəzçiliyini şübhəyə salan budur ki, bəs o ardıcıl zərbələri haradan alır və niyə sarsılaraq öz mövqelərini əldən verir? Keçmişin materialist baxışla gerçək araşdırılması neçə illərdir avropamərkəzçiliyinə elə ardıcıl zərbələr vurmuş və vurmaqdadır ki, "asiyamərkəzçiliyinin" yaranıb avropamərkəzçiliyinə qarşı durmasına heç bir tarixi tələb olmamış və olmayacaq da!

Dediyimiz kimi elmin tarixi təkcə xalqların, mədəniyyətlərin tarixi olmaqda qalmayı, o eyni zamanda elmi idrakın, elmi ideyaların tarixidir. Bugün nisbilik nəzəriyyəsinin böyük mövqeyi və əhəmiyyəti elm aləminə aydındır. Onun yaranma tarixinə ötərgi bir baxışla elmi ideyaların tarixinin öyrənilməsinin nə qədər qaçılmaz olduğunu görürük.

Eynşteyn nisbilik nəzəriyyəsini yaradarkən özünəqədərki alimlərin məkan və zaman haqqında fikirlərini öyrənmiş, 1905-ci ildə nisbilik nəzəriyyəsinin ilkin mərhələsini - xüsusi nisbilik nəzəriyyəsini yaratmışdır. Sonra o, bu nəzəriyyənin tam olmadığını görüb, bir daha elmi fikirlər tarixinə müraciət etməli olmuş, o haqda təkcə fizikaçılar və riyaziyyatçıların deyil, filosofların da fikirlərini öyrənmişdir. Bəlli olduğu kimi məkan və zaman haqqında təlimlər qədim Yunanıstandan başlamış, orta yüzillər Şərqiində geniş yayılaraq böyük təkamül yolu keçmiş və Avropaya adlanmışdır. Şərqiə nəhəng alimlər - Fərabî, Biruni, İbn Sina, Bəhmənyar, Nəsirəddin Tusi və başqaları öz əsərlərində məkan - zaman /harda, nə vaxt?/ probleminə toxunmuş, iri əsərlərinin həm fizika, həm də metafizika bölmələrində bu bəhsə yer ayırmış, bəziləri ona ayrıca risalələr həsr etmişdir.

Məkan və zaman vəhdəti məsələsi haqqında klassik Şərq təlimlərinin Eynşteynə necə təsir etdiyini biz araşdırmamışıq, ancaq bəzi tədqiqatçılar Nəsirəddin Tusinin fikirləri ilə Eynşteynin təlimi arasında yaxınlıq olduğunu qeyd edirlər. Bizcə bu məsələni ayrıca araşdırmaq gərəkdir. Ancaq, biz tam başqa bir maraqlı məsələni burda göstərmək istəyirik. Belə ki, Kopernikin günəş-mərkəz /heliyosentrik/ nəzəriyyəsini astronomiya elmində inqilab sayırdılar və sayırlar.

Görkəmli Xarəzm - türk alimi dahi Biruni XI əsrdə bir sıra əsərlərində yerin hərəkət etməsindən dənə-dənə danışmış və istər-istəməz bu sual doğmuşdur ki, bəs yer nəyin ətrafında fırlanır?

Günəşi mərkəz götürmüş, məkan-zaman təsəvvürünü araşdırmış, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, istər günəşin, istərsə də yerin mərkəz götürülməsi astronomik tədqiqatların dəqiqliyinə heç bir xələl gətirmir! Elə buna görə də Biruni astronomik tədqiqatlarını Ptolomeyin yer-mərkəz /geosentrik/ nəzəriyyəsi əsasında davam etdirməyi və min ildən bəri formalaşmış elmi ənənəni saxlamağı üstün tutmuşdur. Açığını desək, on beş il bundan qabaq bu məsələ ilə tanış olanda mənə qəribə suallar yaranmışdı: Bu nə cür olur? Bəs Kopernikin astronomiya elmindəki inqilabı nə deməkdir? Bəs Qaliley? Bəs Cordona Bruno? Bəs Heliyosentrik nəzəriyyə ətrafında Avropada yüz illərlə gedən mübarizə, çaxnaşma nə demək imiş?

İki il bundan qabaq öyrəndim ki, Eynşteyn ümumi nisbilik nəzəriyyəsini yaradarkən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Ptolomeyin geosentrik sistemi ilə Kopernikin Heliyosentrik sistemi eyni hüquqludur! Onda istər-istəməz bu nəticəyə gəlirik ki, Kopernik, Qaliley və b. astronomiya elmində inqilab, ya da çevriliş yaratmamış, sadəcə olaraq islahat, müsbət dəyişiklik aparmışlar. /Eynşteyn heç bunu da qəbul etmir/. Onu da deyim ki, astronomiya elminin tarixində baş verən yenilik, təkamül, çevriliş və başqa məsələləri araşdırmaqda mənim elə bir səriştəm yoxdur. Ancaq, elmin ümumi tarixi ilə məşğul olan hər bir adam Biruni ilə Eynşteynin geosentrik və heliyosentrik sistemlərə münasibətinin eyni olduğunu açıq görə bilər! Sözsüz ki, Biruni nisbilik nəzəriyyəsi yaratmamışdır. Ancaq iki böyük dahinin bir-birindən doqquz yüz ilə yaxın bir zaman fərqiində eyni elmi nəticəyə müxtəlif yollarla gəlib çıxması və onların öyrənilməsi elmin bugünü və sabahı üçün həm maraqlı, həm də gərəklidir.

Azərbaycan elminin orta əsrlər tarixi haqqında üzdən də olsa azca təsəvvür əldə etmək üçün qərb və şərq tədqiqatçılarının, orta əsr alimlərinin ümumiləşmiş yüzlərlə fikirlərindən bir neçəsini burada sadalamağı gərəkli sayırıq:

1. Bütün Yaxın və Orta Şərqdə məntiq elminin təlim və tədrisində ən yüksək və geniş yer tutan üç əsəri, üçünün də müəllifi azərbaycanlıdır.

■ "İsağoci" - müəllifi Əsirəddin Əbhəri /1265-də ölüb/.

■ "Şəmsiyyə" - müəllifi Nəsirəddin Tusinin tələbəsi Əli Katibi Qəzvini /1203-1276/.

■ "Mətaliu-l-Ənvar fi-l-məntiq" /Məntiqdə işıqların doğuşları/ - müəllifi Siracəddin Urməvi /1198-1283/.

Bu üç əsərin təsirindən sonralar yüzlərlə məntiq əsəri yaranıbdır. XIV əsr alimi Fəxrəddin Razi dünyanın Farabi və İbn Sina kimi elm korifeylərinin məntiqə aid əsərlərini "İşıqların doğuşları" ilə müqayisədə üstünlüyü sonuncuya vermişdir.

2. Musiqi elminin, musiqi nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafında Fərabə yüksək bir zirvədə dayanır. Onun dünya musiqi tarixində böyük yeri var, "Böyük musiqi" əsəri XVIII yüzilədək Avropada əsas musiqi kitablarından biri olmuşdur. Orta əsrlərdə Şərqdə çox tanınmış musiqiçilər olmuşdur. Ancaq dünya şöhrətini ən çox üç dahi musiqiçi - Farabi, Əbdül Mömin Urməvi və Əbdülqədir Maraği qazanmışdır. Göründüyü kimi, bunların ikisi azərbaycanlıdır. Görkəmli türk tarixçisi Ənvər Behnan bir əsərində Əbdülqədir Maraği haqda belə yazır: "Klassik türk /şərq-Ə.Ə./ musiqisinin ən böyük ustadı Əbdülqədir Marağidir. Bugünkü türk /şərq-Ə.Ə./ musiqisi özünəxas ahəngini və nəğmələrini bu böyük ustadın qurmuş olduğu nəzəriyyələrə borcludur. Əbdülqədir Maraği kimi böyük bir musiqi dahisi gəlməmiş olsaydı, türk /şərq-Ə.Ə./ musiqisinin bugünkü axışı orijinallığını qeyb edərək, bəlkə qərb musiqisinə axar, milli rəngini itirərdi".
3. Görkəmli elmsünas alim Con Bernal, özünün də etiraf etdiyi kimi, Şərq elminin tarixini qaynaqlara dayanaraq araşdırmadığından, bu sahədə geniş təsəvvürü olmamışdır. Ancaq, başqa araşdırmalar əsasında düzgün bir nəticəyə gəlmişdir ki, əgər Şərqdəki astronomiyaya aid araşdırma və müşahidələr olmasaydı, çağdaş elmin söykəndiyi Avropa intibah dövrü astronomlarının həlledici kəşfləri ya gec olardı, ya da heç olmazdı. Elə təkcə bu baxımdan yanaşsaq, Marağa akademiya və rəsədxanasının dünyada astronomiya elminin inkişafında yerinin necə yüksəkdə olduğunu göz önünə gətirə bilərik. Yeri gəlmişkən, mərhum alimimiz Həmid Məmmədbəylinin Marağa rəsədxanası və onun yaradıcısı Nəsirəddin Tusi haqqında araşdırmalarını xatırladaraq, onun fədakar əməyini davam etdirməyi, əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsini istərdik.

Bütün bunları göstərməkdə məqsədimiz elmi ictimaiyyətimizin diqqətini üç məsələyə: birinci ümumi elmin tarixinə, ikinci ayrıca Azərbaycan elminin tarixinə, üçüncü isə elmsünaslığa və onun tarixinə yönəltməkdir.

Bir arayış kimi bildirmək istəyirəm ki, Respublikamızda yalnız Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutunda bir şöbə "Mənbəşünaslıq və elm tarixi" şöbəsi vardır ki, orada əlyazma və qədim

çap kitabları əsasında Azərbaycan elminin tarixi araşdırılır. Bu işlə hələlik institutun 6 əməkdaşı məşğul olsa da bununla qənaətlənmək olmaz. Şöbə bu ilin yanvar ayında yaradılmışdır. Azərbaycan elminin tarixinin geniş araşdırılması üçün institutumuzda inkişaf planları tutulmuş, bir sıra tutarlı tədbirlərin görülməsi nəzərə alınmışdır. Bununla yanaşı son sözüümüzü deyək ki, elmin, ayrıca olaraq Azərbaycan elminin tarixini, imkan daxilində, bütün alimlərimiz araşdırmalı, onu bugünkü elmə və oxucu kütləsinə çatdırmalıdır.

Əbülfəz Əliyev,

Tarix elmləri namizədi, Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu.

* * *

Azərbaycan çox-çox uzaq keçmişdən dünyanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Eramızdan bir neçə min il qabağa aid Qobustan, Azıx mağarası, Dolma-təpə, Kül-təpə, Həsənli, Gəncə-dərə (Cənubi Azərbaycan) Salmas-təpə, Gəmi-Qaya və s. yerlərdən arxeoloji qazıntı nəticəsində üzə çıxarılan materiallar Azərbaycan mədəniyyət tarixinə və onun qədimliyinə hələlik ən tutarlı vəsaitdir. Bir məsələni də yaddan çıxarmamalıyıq ki, Azərbaycan arxeologiyası hələ indi-indi yaranmaqdadır. Məsələnin başqa bir düzümünə yaxından göz yetirsək necə bir tezis yarandığını görürük; Dünya tarix elmi bəşər mədəniyyətinin Şumerdən başladığını tam qəbul etmişdir. İndi ilkin şumer və yaxud şumerədək (protoşumer) mədəniyyət və şumer mədəniyyətinin kökləri araşdırılmaqdadır.

Görkəmli alman alimi, marksist Bürhard Brents bu mədəniyyətin əsas ilk kökünü Cənubi Azərbaycanla bağlayır, şumerlərin İraqa Azərbaycandan getdiyini sübut edir. Bununla bərabər həm də bildirir ki, Cənubi Azərbaycan arxeoloji baxımdan ən az öyrənilən yerdir (Bax: Burxard Brents. Ot Akkada do Şonidora).

Tarix elminə bəllidir ki, Mesopotamiyada bir neçə əsrlik dövlətlər yaradan qutlar, kaslar, kaspilər və s.nin ilkin məskəni Azərbaycan olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu sahədə çalışan bir sıra tarixçilər nədənsə Azərbaycan sözü yerinə "Cənubi-Şərqi Zaqafqaziya", "Şimali İran", "Xəzərin qərb ətrafı" və s. tərkiblər işlədirlər.

Qədim dövrün başqa bir mərhələsini tariximizdə Manna, Midiya və s. dövlətlər, həmin mərhələdə yaranmış mədəniyyət təşkil edir. Eramızdan qabaq II minilliyin sonlarından başlamış Ərəb işğalına qədərki Azərbaycanın elm və mədəniyyət tarixlərinin salnaməsini bir tərəfdən arxeoloji qazıntılar, başqa bir yandan "Avesta", "Oğuznamə", Pəhləvi, Yunan (Bizans), erməni və gürcü mənbələri əsasında yaratmaq mümkündür.

Elmə bugünkü baxış Qədim Şumerdən gələrək Yunanıstanda təşəkkül tapan elmin ölçülərinə dayandığından, başqa görkəmdə olan biliklər gözdən, könüldən iraq qalmışdır. Əgər "Yunan", ya da "Avropa" tipli elm adlandırılan bugünkü elmin ölçüsü ilə yanaşsaq, onda hələlik "Avesta"da bəhs edilən tibb, təbiətşünaslıq və astronomiyaya aid baxışlara əsasən Azərbaycan elminin köklərinin qədimliyini az-çox təyin etmək olar.

Min illərlə Şaman inancı ilə yaşayan ruhların təbiətdən doğduğuna inanan, elə buna görə də on min ildən o tərəfə dünyanın sirrini təbiətdə, yerlə-göyün birliyində yeddi ulduzun

(planetin) fizikasında, səkkizinci ulduzun ortaqlığında, göyün doqquzuncu qatının metafizikasında axtaran ulu babalarımızın gerçəkliyi necə dərk edib, hansı bir düzümə saldıqlarını bilmədiyimiz üçün, Azərbaycan elminin haradan başladığını deyə bilmirik.

Zaman gələcək bunlar öyrəniləcək, zaman gələcək qədim mədəniyyətimiz, tariximiz dərindən araşdırılacaq. Onda gələcək nəsillər itirilənlərin hamısını tapmasalar da, elmimizin qədim tarixi haqqında bizdən çox-çox məlumata, dərin təsəvvürə yiyələnəcəklər.

İndi sonuncu min ilə aid olan elmimizin tarixi haqda bir-iki söz deməklə bərabər, eyni zamanda acı bir etirafı da edək ki, heç dünənimizi yaxşı bilmədiyimiz halda, bildirimizi necə bilərik!?

Orta yüzillər elmimizin tarixinə aid qaynaqların çoxusu ərəb dillidir. Ərəblər Azərbaycanı VIII yüzilin başlanğıcında tam işğal etdilər. Ancaq bu tarixdən çox-çox qabaq Azərbaycan Məkkə və Mədinə ərəblərinə yaxından tanış idi, o şəhərlərdə azərbaycanlılar da yaşayırdı.

VIII yüzilin ortalarında İraqda Bağdad böyük ərəb imperiyasının mərkəzi olanda orada azərbaycanlıların sayı daha da çoxaldı. IX yüzildə Bağdadda elm öyrənən və öyrədən çoxlu azərbaycanlı olmuşdur. Bu yüzildə Bağdad dünya elmini özündə toplayan, dünyanın ən böyük elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrildi. Zəncan, Təbriz, Neyriz, Qəzvin, Həmədan və başqa Azərbaycan şəhərlərindən olan onlarla alim Bağdadda yaşayıb yaradırdılar. Bunlardan ən görkəmlilərdən biri Əbül-Abbas Fəzl Neyrizi idi. O, istedadlı riyaziyyatçı, astronom kimi bütün Bağdad alimlərinin sevimlisi olmuş, "Atmosferin hərəkəti və törəmələri" əsərini yazmış, xəlifə Mütəzidin göstərişi ilə astronomiyaya aid araşdırma və müşahidələrə başçılıq etmişdir. Neyrizinin ən qiymətli əsərlərindən biri də, Evklidin "Əsaslar"ına yazdığı şərh sayılır. Burada o bir sıra yeniliklər etmişdir ki, bu yeniliklər gələcəkdə qeyri-Evklid həndəsəsinin yaranmasına böyük təsir göstərmişdir. Neyrizi 922-ci ildə Bağdadda vəfat etmişdir. Bu zaman Şərqdə dünya elminin çox nəhəng bir ulduzu parıldayırdı. Bu Əbu Nəsr Məhəmməd Farabi idi (870-950). Özünəqədərki elmləri bütün-bütününe cülğaşdırıb, çözləyən Farabi Şərqdə elmlərin inkişafına böyük bir təkən verdi.

XI yüzildə Səlcuqların siyasət meydanına çıxması bütün Yaxın və Orta Şərqlə tarixində yeni dövr açdı. "Səlcuq dövrü", "Səlcuq mədəniyyəti", "Mədəniyyətdə Səlcuq xətti" yarandı. Bu vaxt Azərbaycan mədəniyyəti və elmi çiçəklənməyə başladı. Bağdadın "Nizamiyyə" universitetində (bəzi alimlər onu "akademiya"da adlandırırlar) Xətib Təbrizi, Əhməd Maraği və başqa tanınmış azərbaycanlı alimlər dərs deyir, XI əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Bəhmənyarın əsərləri fəlsəfə, təbiyyat, musiqi və metafizikanı öyrənmək üçün əsas rol oynayır.

XII-XIII yüzillər Azərbaycan elmində tarixi bir yüksəliş dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycan elmi özünü sırf elmi qaynaqlarda təcəssüm etdirməklə yanaşı, Fələki Şirvani, Xaqani, Nizami və Məhsəti poeziyasında da göstərir.

XII-XIII yüzillərin ayrıcında yaşayan Azərbaycan alimi və mahir pedaqoqu Əsirəddin Əbhəri "İsağoci", "Hikmətin doğru yolu", "Üstürlab" və başqa əsərləri ilə bütün islam aləmində tanınmışdır.

XIII yüzilliyin I yarısında Marağa Akademiyasının yaranması Azərbaycan elminin orta əsrlər tarixində bir zirvə idi. Nəsirəddin Tusinin başçılıq etdiyi bu Akademiya dünya elminin gələcək inkişafına böyük təsir göstərmişdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, orta əsr Azərbaycan elminin, xüsusən də dəqiq elmlərin yalnız bu dövrünə aid tarixini mərhum Həmid Məmmədbəyli diqqətləyiq araşdırmışdı. Nə yazıq ki, hər şeyi təkbəsinə və çox çətinliklə etmişdir.

Nəsirəddin Tusinin fəlsəfə əsərləri, "Elxan zici", astronomiya, riyaziyyat və triqonometriyaya aid əsərlərinin Avropada müasir elmin inkişafında böyük rolu olmuşdur.

XV-XVII yüzillərdə Azərbaycanda Bəhaəddin Amili, Sədrəddin Şirazi, Rəcəbəli Təbrizi, Yusif Qarabaği, Məhəmməd Baqir kimi məşhur alimlər yetişmişdi. Bununla bərabər həmin əsrlərdə yüzdən çox azərbaycanlı alim Osmanlı dövlətində çalışmış, məktəb və mədrəsə açmışdılar. Bunların içərisində Məhəmməd Əmin Şirvani ayrıca seçilir.

Məhəmməd Əmin İstanbulda sultan I Əhmədin öz adına tikdirdiyi mədrəsənin (bugünkü anlayışla universitetin) müdiri olmuş, elmlərin ümumi ensiklopediyası sayılan "Xaqan faydaları" əsərini sultanın adına yazmışdır. Qaynaqlar göstərir ki, Məhəmməd Əminin mühazirələrinə başqa yerlərdən alimlər gəlib qulaq asar, ondan öyrənərdilər. Bəzən onun mühazirələrində 300-ə qədər adam toplaşardı.

XIII yüzildə Azərbaycan tarixində çox böyük siyasi və mədəni dəyişmələr baş vermişdir. Azərbaycan xalqının tarixində yeni siyasi-dövlətçilik ənənəsi yaradan və böyük mədəni irs qoyan Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225) tarix səhnəsindən çıxmış, görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Cəlaləddin Xarəzmşah Güney Qafqazı bir müddət çalxalamış, sonda 1231-ci ildə o da öz yerini Qızıl Orda xanlarına təslim etməyə məcbur olmuşdur.

Azərbaycan 1231-1256-cı illərdə Monqol-tatarların dördüncü ulusuna daxil edildi. 1256-57-ci illərdə Hülakü Yaxın Şərqdə beşinci ulusu yaratdı. Azərbaycan beşinci ulusun mərkəzinə çevrildi.

İlxan (Elxan) dövləti adlanan beşinci ulus Azərbaycan tarixində görkəmli rol oynamış, Azərbaycan-türk etnosunun yenidən təmərküzləşməsinə güclü müsbət təsir göstərmişdi. Məhz bu dövrdə Azərbaycan bütün Yaxın Şərqdə elm-mədəniyyət mərkəzinə çevrilmiş orta çağın tanınmış ərəb tarixçisi İbn Xəldunun sözləri ilə desək, Marağa "elmin Məkkə"si olmuşdur. Azərbaycan mədəniyyət və elminin orta əsrlər tarixinə baxsaq, onun ən yüksək mərhələsi XII-XV yüzillərə təsadüf edir. Bu dövrdə Marağa Akademiyası, Təbrizdə "Şəfa evi" (Dər əş-şifa) adlı elm mərkəzi bütün dünyada ən yüksək elm ocaqları idi. Dünya ədəbiyyat, elm, musiqi korifeylərindən olan Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nəsirəddin Tusi, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqədir Maraği, Mahmud Şəbüstəri, Yəhya Suhreverdi, Mirəli Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Şeyx Səfiəddin, Şeyx Sədrəddin, Şeyx Seyid Yəhya Bakuvi və başqaları yalnız Azərbaycan mədəniyyətinin deyil, dünya mədəniyyətinin ölməz incilərini yaratmış, onun sonrakı inkişafına yüzillərlə təsir göstərmişdir.

XIII yüzildə Yaxın və Orta Şərqdə ən yüksək zirvədə dayanan Azərbaycan elminin görkəmli nümayəndələrindən biri də Əsirəddin Əbhəridir. Əsirəddin Müfəzzəl Ömər oğlu Azərbaycanın Əbhər şəhərində doğulmuş, ilk təhsilini Əbhər və Zəncanda almış, Marağa, Bağdad, Səmərqənd, Təbriz və s. şəhərlərdə biliyini kamilləşdirmiş, sonra uzun müddət Mosul və Ərbil mədrəsələrində dərs demişdir. Mosul mədrəsəsinin əsl başçısı Kamaləddin Musa ibn Yunis (1156-1242) bir sıra görkəmli alimlərin yetişməsində böyük xidmətlər göstərmiş, Nəsirəddin Tusi və Əsirəddin Əbhəriyə elmin müəyyən sahələri üzrə təlim də keçmişdir. Sonralar Kamaləddin Mosul mədrəsəsində bütün təlimi və tədris məsələlərini bütövlükdə Əsirəddinin ixtiyarına tapşırılmış, onun təlim üsulunu öz təlim üsulundan üstün tutmuşdu. Riyaziyyat, həndəsə və astronomiyaya aid əsərlər yazan Kamaləddin və Əsirəddin görkəmli pedaqoq kimi daha məşhur idilər. Öz zamanının universitetlərindən biri olan Mosul mədrəsəsi bu iki şəxsin fəaliyyəti nəticəsində böyük şöhrət qazanmışdı. Dünyanın bir sıra ölkələrindən, hətta Bizans imperiyasından bu mədrəsəyə elçilər gəlir, müxtəlif mübahisəli elmi məsələlərə aid hər iki alimin adına məktub yazır, cavab istəyirdilər.

Bəzi elmi mübahisələrə aid Əsirəddin Əbhəri ilə Nəsirəddin Tusinin bir-birinə yazdıqları məktublarnın əlyazmaları günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Əsirəddin Əbhəri müxtəlif elm sahələrinə aid ayrı-ayrı əsərlər yazsa da, ən çox filosof, riyaziyyatçı və pedaqoq kimi tanınmışdır. Onun "İslah usul Uklidis" ("Evklidin "Əsaslar" əsərinin düzəlişi") əsəri təkcə XIII yüzildə deyil, sonrakı əsrlərdə də geniş yayılmışdı. Evklidin V postulatında paralel xətlər nəzəriyyəsinin qoyuluşuna düzəlişlər edən və onu yeni nəzəriyyələrlə təkmilləşdirən Əsirəddin bu əsəri ilə sonrakı riyaziyyatçılar arasında daha çox tanınmış oldu. Hələ XIII yüzilin özündə Marağa rəsədxanasında Nəsirəddin Tusinin yanında çalışan Şəmsəddin Səmərqəndi "Əşkal ət-təsis" əsərini yazarkən onu bütövlükdə Əsirəddinin "İslah" əsəri üzərində qurdu. Sonralar, yəni XV yüzildə "Əşkal"a görkəmli türk riyaziyyatçı və astronomları Qazizadə Rumi və Məhəmməd əl-Hadi çox geniş və qiymətli şərh yazdılar. Həmin əsərin Əbhərinin əsəri ilə bağlı hissəsini Hamit Dilqəm türk və fransız dillərinə, B.Rozenfeld və A.Yuşkeviç isə rus dilinə tərcümə ediblər. Əsirəddinin riyaziyyata aid "Kəsiklər üçün pərgara aid risalə" ("Risaləfi birkar əl-qutu'i") "Bərabərləşdirməyə aid kitab" ("Kitab əl-mu'azalat") "Əlmagestə giriş" əsərləri, astronomiyaya aid "Yığcam zic" ("Zic əl-mulaxxas"), "Geniş zic" ("Zic əl-şamil", "Göy cismləri elminə aid yığcam məlumat" ("Muxtəsər fi ilm əl-hey'ə), "Üstürlabı öyrənmək risaləsi" (Risaləfi mərifəti-l-Üsturlab"), "Fələkləri öyrənməyə dair" və s. əsərləri vaxtı ilə geniş yayılmış, indi onların əlyazmaları dünyanın müxtəlif muzey, kitabxana və institutlarında saxlanılır və araşdırılır.²

Azərbaycanın orta əsr elm və mədəniyyət tarixini xüsusən ərəb, fars, türk dilli əsərlərdə olan çoxlu məlumat əsasında yazmaq olar.

Bizcə məsələ aşağıdakı şəkildə qoyulmalıdır:

1. Şumer və Akkad abidələrini öyrənmək, onlara aid dünyadakı materialları əldə etmək, minlərlə gil lövhələrin foto surətini, ya da mikrofilmlərini toplamaq.
2. Hələlik bizə bəlli ən qədim abidələrimizdən "Avesta", "Oğuznamə", "Kitabi Dədə-Qorqud" dərinədən tədqiq edilməlidir.
3. Azərbaycanda mixi, alban, hun, ərəb əlifbalarından əsrlərlə istifadə etmişlər. Həmin əlifbalarda olan əsərlər, abidələr axtarılmalı, bu sahədə ilkin addımlar atılmalıdır.

Bundan başqa bir sıra əsərlərimiz erməni dilinə tərcümə ediləndən sonra, əslləri məhv edildiyindən, onları yenidən Azərbaycan dilinə tərcümə etmək lazımdır.

4. Azərbaycan xalqı orta əsrlərdə öz dilindən başqa, ərəb və fars dillərində yazıb-yaradan minlərlə şair, alim, həkim, hüquqşünas, astronom, ictimai xadimlər yetişdirmişdir. Orta əsrlərdə yaranmış yüksək Şərq elmi və mədəniyyəti bu şəxslərə çox borcludur; azərbaycanlı İsmayıl ibn Yasar ərəb dilində çoxlu qəsidə, lirik şeirlər və s. yazmışdır ki, onların bir çoxuna hələ IX əsrdə musiqi bəstələnmiş, həmin mahnılar bütün Yaxın və Orta Şərqə yayılmışdır. Azərbaycan filosofu Yəhya Suhəverdi bütün Şərqdə "İşraqilik" fəlsəfəsinin banisidir. Şəms Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani, Tantarani və b. ərəb və fars dilli poeziyaya böyük yeniliklər, yeni deyimlər, düşüncə düzümləri gətirmiş, onları çiçəkləndirmişdir.
5. Görkəmli Azərbaycan filosofu Əsirəddin Əbhərinin əsərləri Yaxın və Orta Şərqdə 700 ildən artıq məntiq elminin ən böyük təmsilçisi olmuş, ona yüzlərlə şərh, haşiyə və izahlar yazılmışdır. Bunların da müəlliflərindən (hələ bizə bəlli olanı) 10-dan çoxu azərbaycanlıdır.
6. Azərbaycan Orta əsrlərdə Zaqafqaziya, Volqaboyu, Qıpçaq və Xəzər çölləri, Qərbi Avropanın qapısı olmuşdur. Azərbaycan hüquqçuluğunun Bulqar, Bizans (xüsusən Trabzon), gürcü və erməni hüquqçuluğu üzərində çox böyük təsiri və nüfuzu olmuş, öz əsərini Azərbaycan hüquqşünaslığının nailiyyətləri əsasında yaradan görkəmli Azərbaycan alimi Mixitar Qoşun "Qanunnamə" əsəri Avropada bir sıra yeni qanun külliyyatlarının yaranmasında örnək olmuşdur. Bütün Yaxın Şərqdə yayılmış Qanun külliyyatlarının bir neçəsini Azərbaycan alimləri yazmışdır, məsələn, Rafii Qəzvini, Yusif Ərdəbili və s. Azərbaycan hüquqşünaslarının əsərləri Misirdən Hindistana, Qafqazdan Ərəbistanadək geniş yayılmış, nəzəri və təcrübi hüquqda geniş tətbiq edilmişdir.
7. XII əsrəqədər bütün Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Hindistanda və Şimali Afrikada dəqiq elmlərin ən böyük yaradıcıları Orta Asiya alimləri olmuşdur. XII əsrdən sonra azərbaycanlı alimlər daha qabağa çıxaraq bu estafeti öz əllərinə almışlar və Marağa rəsədxanası Yaxın Şərqin akademiyasına çevrilmişdir. Bu akademiya özünəqədərki elmlərin nailiyyətlərini mənimsəyərək şərq elmində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Bu mərhələyə yenidən Orta Asiyada Uluğbəy və s. alimlər yekun vurmuşdur.
8. Tarix və coğrafiya elmləri Yaxın Şərqdə IX-X əsrlərdə dirçəliş dövrü keçirmişdir. IX-XVI əsrlərdə Azərbaycan tarixinə aid onlarla azərbaycanlı əsər yazmışdır. Onlardan hələ indiyədək yalnız Bakuvinin əsəri əldə edilmiş və Z.Bünyadov tərəfindən rus dilinə tərcümə və çap edilmişdir. Azərbaycan elm tarixini öyrənərkən Bərdəi, Fəxrəddin Azərbaycani, Məhəmməd Paşa Əcəmi, Məhəmməd Əmin Şirvani, Muinəddin Marağai və s.nin əsərləri araşdırılıb tapılmalıdır.

Şərq hikmətlərindən:

- Elm yazı ilə sabitleşər.
- Elm vergi qoyulmayan bir xəzinədir.
Qiyamətə yaxın elə bir zaman gələcək ki, elm aradan qalxacaq, cahillik ortaya düşəcək, qırğın çoxalacaq.
- Heç kim dünyaya alim gəlmir, elm təlim ilə qazanılır.
- Nəsirəddin Tusi: Elm - varlığın gerçəkdən də necə olduğunu düzgün təsəvvür etmək,

insanın gerçək ağılı və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyət və keyfiyyətlərini dərk etməkdir.

Azərbaycanda Şərqsünaslığın iki "mərkəzi" vardır.

1. Akademiyanın Şərqsünaslıq institutu.
2. Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmalar fondu.

Bu başdan göstərək ki, Respublika Əlyazmalar fondunun qarşısında duran əsas məqsəd, əlyazmalar əsasında Azərbaycanın milli mədəniyyət abidələrini araşdırmaqdır. Bununla yanaşı, türk, ərəb və fars dilli yazılı abidələr araşdırılarkən şərqsünaslığa yeni materiallar təqdim edilir və burada şərqsünasların yeni bir dəstəsi yaranır. Başqa bir yandan da, şərqdilli abidələr əsasında Azərbaycan elm və mədəniyyətinin tədqiqi eyni zamanda şərqsünaslıq üçün çox zəruri xidmət göstərmiş olur.

Respublika Əlyazmalar fondu Azərbaycan xalqının yazılı abidələrini özündə toplayıb, onları qoruyan və araşdıran əsas mərkəzdir. Bununla yanaşı, burada ərəb ölkələrinin Orta Asiya, Türkiyə və İrənin tarix, ədəbiyyat, dil, hüquq, mədəniyyət və s. sahələrinə aid çoxlu qiymətli əlyazmalar vardır. Respublika Əlyazmalar fondunda 44 mindən çox adda əlyazma saxlanılır. 12 min əlyazma ərəbdillidir. Ərəbdilli əlyazmalar içərisində klassik şərq elmlərinə, islam dini və mədəniyyətinə aid müxtəlif çeşidli əlyazmalar vardır. Quranın müxtəlif, çox qiymətli əlyazmaları içərisində IX əsrdə kufi xətti ilə yazılmış cüz'i xüsusi diqqətə layiqdir. Bunlarla yanaşı Beydavi, Cəmaləddin Suyuti, Cəmaləddin Məhəlli, Razi, Nişapuri və s. təfsirləri bir neçə baxımdan, o cümlədən şərq poleqrafiyası, kolliqrafiya, kitabşünaslıq, dil, etnoqrafiya və s. baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beydavinin "Ənvar ət-Tənzil" adlı təsrifinin fondda saxlanan bütün nüsxələri fondun əməkdaşları tərəfindən təsvir edilmiş və çapa hazırlanan "Ərəbdilli əlyazmalar kataloqunun" II cildinə salınmışdır.

Fiqhə aid iri həcmli əlyazmalar içərisində bir sıra görkəmli əlyazma abidəsi vardır. Qazı xanın orta əsrlərdə bütün Yaxın və Orta Şərqdə çox geniş yayılmış məşhur "fitvalar"ı Rafi'i Qəzvininin "Muhərrir", Yusif Ərdəbilinin "Ənvar li-Amal əl-əbrar", "Əzhar", Bahəddin Amilinin "Muşriq əş-şəmseyin", "Miftah əl-fələh", "Kəşkul" əsərlərinin avtoqraf-əlyazmaları, Nəsəvinin "Kunz əl-dəqaiq", Marşnaninin "əl-Viqayət ər-rivayət" və s. əsərlərin orjinal əlyazmaları elmi araşdırmalar baxımından yüksək maraq doğurur.

Əlyazmalar fondunda saxlanan nadir abidələrdən biri də dünya tibb elmində əvəzsiz yeri olan İbn Sinanın "Qanun ət-Tibb" əsərinin I cildidir. Bu əlyazma XII əsrdə 1142-ci ildə İbn Sinanın ölümündən yüz il sonra köçürülmüşdü və dünyada İbn Sina irsinin ən qiymətli yadigarıdır.

Cöhərinin "Tac əl-luğə və sihah əl-ərəbiyyə" adlı məşhur sözlüyünün XII əsrdə Əbdül-Cəlil bin Əli tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxəsi öz orijinallığı və qədimliyi ilə dünyada nadir nüsxələrdən biridir. Əlyazmanın haşiyəsində Şərqin böyük dilçilərindən Xətib Təbrizi və onun tələbəsi Cuvalığının əsərlərindən parçalar yazılmışdır.

İbn Xəlliqanın "Vəfayət əl-ə'yan və ənbəu əbnəi əz-zaman" əsərinin II, III, IV cildlərinin əlyazması qədimliyi, orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Əlyazma köçürüləndən az sonra avtoqraf

əsasında yoxlanılıb və nüsxə fərqləri əlyazmada göstərilibdir. Çap nüsxələrlə tutuşdurma zamanı aydın olmuşdur ki, "Vəfayət"ın Bakı nüsxəsi daha dəqiqdir və çaplarındakı bir sıra mövcud nöqsanları aradan qaldırmaq üçün əsas müraciət qaynağıdır.

Görkəmli Əndəlüsli təbib Əbu-l-Qasım Xələf əz-Zəhrəvi (936-1013) tibb elmi üçün böyük bir irs qoyub getmişdir. Onun "Kitab ət-Təsrif li-mən aciza an ət-təlif" əsərinin otuzuncu risaləsi fondada saxlanılır. Nüsxə XII əsrin sonlarında köçürülmüşdür. Bu risalədə cərrahiyyə əməliyyatlarından və cərrahiyyə alətlərindən danışılır. Müəllif tibbə yalnız orta əsrlər üçün deyil, həm də müasir dövrdə əhəmiyyətini saxlayan yeniliklər gətirmişdir. Əlyazma Sovet İttifaqında yeganə nüsxədir. Əlyazmada cərrahiyyə alətlərinin şəkilləri çəkilmiş, onların funksiyaları ətraflı izah edilmişdir. Akademik Ziya Bünyadov otuzuncu risaləni ruscaya tərcümə etmiş, şərh, izah və müqəddimə yazaraq çapa hazırlamışdır.

Görkəmli tarixçi Sibt ibn əl-Cavzi Qızıoğlunun "Mir'at əz-zaman" əsərinin əvvəlki hissələri toplanmış iri həcmli əlyazması da fondada saxlanılır. Bu əlyazma hələlik dünyada Türkiyədəki Topqarı sarayında saxlanan əlyazmadan sonra ikincidir. Əlyazma dünyanın ən qədim tarixindən başlayaraq xəlifə Ömər in islamı qəbul etməsinə qədərki dövrü əhatə edir. İslamdan qabaq və İslamın yaranması ərəfində Ərəbistan yarımadasının ictimai-siyasi tarixini, etnoqrafiyasını, tayfa-qəbilə münasibətlərini öyrənmək üçün bu əlyazma ən qiymətli qaynaqlardan biridir.

Məşhur şair Mütənəbbinin nəfis hazırlanmış "Divan"ı, Marağalı Tantarının "Qəsidə Tantaraniyyə" və onun Azərbaycan dilində tərcüməsi, Məcnun Amirinin şerləri, müxtəlif səpgili sufi ədəbiyyatı, Səkkaki, Taftazani, Osman Xatayi və s. klassik ərəb ədəbiyyatşünaslığına dair əsərlərin əlyazmaları tədqiqat üçün xüsusi maraq doğurur.

XIV əsrin başlanğıcında tərtib olunmuş bir əlyazma toplusunda Kibrəvi, Qəzali, Ömər Suhrəverdi və s. görkəmli sufilərin elə risalələri vardır ki, onlara SSRİ-nin başqa əlyazma xəzinələrində rast gəlinmir.

Şərqi görkəmli mütəfəkkirlərindən Məhəmməd Qəzalinin (1111-də ölüb) "İhya əl-ulum əd-din" əsəri yüzillər boyu Şərqdə və Qərbdə mübahisə, müraciət, araşdırma qaynağı olmuşdur. Bu əsərin bir neçə əlyazması fondada saxlanılır. Onlardan ən qədimi 1207-ci ildə köçürülmüşdür. Bu dünyada həməən əsərin ən qədim əlyazmalarından biridir. 211 vərəqdən ibarət olan bu nüsxə kamildir. Əsərin ünvan və kolofonu var, 1(a) vərəqində müəllifin və əsərin adı bütövlükdə göstərilir. Yalnız 6-9-cu vərəqləri XIV əsrdə poleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə yenidən bərpa edilmişdir.

XIX əsrin görkəmli alim və xəttatı Əbdül-Qəni Məhəmməd əfəndi Nuxəvinin əsərləri, tərtib etdiyi məcmuələr fondun gözəl incilərindəndir. Onun köçürdüyü, gözəl xətt nümunələri ilə yazdığı əlyazmalardan 500-ə qədəri fondada toplanmışdır. Əbdül-Qəni Nuxəvinin türk, ərəb və fars dillərində yazdığı orijinal əsərləri, yüzlərlə əsərə yazdığı şərhlər heyret doğurur. Bu böyük alim və xəttatın yaradıcılığı fondada tədqiq edilir.

Əlyazmalar fondunda Quranın bir sıra nəfis nüsxələri saxlanılır. Onların içərisində XVII əsrdə köçürülmüş, XIX əsr məşhur Azərbaycan şairəsi Natəvan xanım tərəfindən naxış və ornamentlərlə bəzədilmiş nüsxə xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Fondda bir sıra qədim lüğətlərin əlyazması vardır ki, bunların içərisində Bavazicinin türk-ərəb-farsca lüğəti bu dillərin tarixi fonetika, leksika və orfoqrafiyasını öyrənmək baxımından yüksək qiymətə layiqdir. "Kavamil ət-təbir" adlanan bu əsərin qədim və dəqiqliyi ona qiymətli yazılı abidələr arasında yer qazandırır.

Azərbaycan SSR Respublika Əlyazmaları fondunda saxlanılan ərəbdilli abidələrin böyük bir qismi hələlik araşdırmaya cəlb olunmamış, elm aləminə təqdim edilməmişdir. Fondun əməkdaşları bu yöndə tədqiqatlar aparırlar.

Fondun gələcəkdə hərtərəfli inkişafı, əsasən Azərbaycan elm və mədəniyyətinin keçmişini öyrənmək olsa da, eyni zamanda şərqşünaslığın da inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Çox acınacaqlıdır ki, respublika şərqşünaslarının yalnız az bir hissəsi əlyazmalar fondundan gərəyincə istifadə edir.

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, orta əsrin hər hansı bir sanballı nadir əlyazması görkəmli bir memarlıq abidəsi kimi qiymətlidir, daha doğrusu qiymətlə ölçülə bilməyən mənəvi sərvətdir. Bir əlyazmanın araşdırılıb üzə çıxarılması və müasir ictimaiyyətə təqdimi, arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılıb təqdim edilən abidə, məqbərə, dəfinə və s. kimidir. Təəssüflə deyə bilərik ki, şərqşünaslarımızın böyük bir dəstəsi, nəinki, əlyazmanı tədqiq etməyi, hətta onu oxumağı belə ya bacarmır, ya da özlərini çətinliyə salmaq istəmirlər...

İstər Şərqşünaslıq institutu üçün, istərsə də Respublika Əlyazmalar fondu üçün mütəxəssislər ilkin olaraq, əsasən universitetin (ADU) şərqşünaslıq fakültəsində hazırlanır. Ancaq buranı qurtaranlar yalnız şərq ölkələrindəki müasir dilləri (ayrı-ayrılıqda, ya türk, ya ərəb, ya da fars dilini) mənimsəyir, şərq ölkələrinin ədəbiyyat, tarix, iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət və sosiologiyasını olduqca dar bir çərçivədə, ümumi halda öyrənirlər. Çoxusu bunu da bilmir. Bu dərslərin yaxşı keçilməsi ilə deyil, həmin sahələrə saatların az ayrılması, onlara xüsusi diqqət verilməməsi, kənardan tanınmış mütəxəssislərin cəlb olunmaması və s. ilə bağlıdır.

Bəlli olduğu kimi İran bir ölkədir. Ərəb ölkələri isə 20-dir. Ancaq onların tarixinə, ölkəşünaslığa və s. eyni saat ayrılır. Başqa bir yandan türkologiyanın öyrənilməmiş çoxlu sahəsi qalır. Ancaq, şərqşünaslıq fakültəsində türk dili kafedrası bu günə kimi fars dili kafedrasının tərkibindədir. Kiminsə şəxsi nüfuzuna görə fars dili kafedrasının bütün fakültədə aparıcı mövqedən çıxış etməsi şərqşünaslığın başqa sahələrinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Şərqşünaslıq fakültəsində istər qəbul üzrə, istərsə də mütəxəssislərin hazırlanmasında dəyişikliklər edilməlidir.

Universitetin və institutların filoloji, tarix və kitabxanaşünaslıq fakültəsində əski Azərbaycan əlifbası (ərəb əlifbası əsasında) öyrənilməlidir. Bu əlifba yalnız və yalnız Azərbaycan yazılı abidələri əsasında öyrədilməlidir. Bunu ərəb və yaxud fars dili mütəxəssisi deyil, həmin fakültələrdən mütəxəssislər - tarixçi, filoloq və s. öyrətməlidir.

Məsələn, Azərbaycan Dövlət Universitetində Asiya və Afrika ölkələri tarixi, Azərbaycan tarixi keçirilir. Bu kafedralar əlifba ilə yanaşı mənbələrdən istifadəni yaxud müəyyən abidənin, möhürün, pulun və s. oxunmasını öyrətməklə daha səmərəli iş görmüş olurlar. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinin, mədəniyyətinin tədqiqi istər-istəməz şərqşünaslığın inkişafına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı şərqşünaslığın elə sahələri vardır ki, onlara sırf şərqşünaslıq baxımından yanaşılmalıdır. Sovet şərqşünaslığında Şərqi siyasi və iqtisadi tarixinin öyrənilməsində çox qiymətli işlər görülmüşdür. Ancaq sosial, elm və mədəniyyət tarixi, demək olar ki, müasir tələblərin səviyyəsindən çox aşağı öyrənilir.

1. Şərqşünaslar yaxşı bilirlər ki, xüsusən orta əsrlərdə Şərqi ictimai-sosial münasibətləri çox zəngin olmuşdur. İctimai şüur formalarının - əxlaq, din, hüquq və s. yaranması, müxtəlif formalar alması, təkamülü və s. fəlsəfi, dini, ictimai, ədəbi, hüquqi cərəyanların, təriqətlərin, ordenlərin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bütün bunlar öyrənilməsə müasir Şərqi anlamaq, oradakı sosial prosesləri bilib düzgün qiymətləndirmək mümkün deyil. Başqa bir yandan isə, min ildən çox müsəlman ölkələrində və dövlətlərində ictimai, iqtisadi, siyasi münasibətlərdə əsas rol oynayan müsəlman hüququ (şəriət) və qanunçuluğu (fiqh) öyrənilməsə, şərqşünaslığımız müasir tələblərdən geri qalacaqdır. Eyni ilə də Şərqdə ədəbi, dini, siyasi, fəlsəfi və ictimai fikrin tarixində hərtərəfli təsiri olan sufilik və s. cərəyanlar da bu dediklərimiz kimidir.
2. Bugünkü Şərq 30 il bundan qabaqkına nisbətən öz keçmişinə daha çox fikir verir. Bu da onunla bağlıdır ki, siyasi müstəqillik qazanmış şərq xalqları öz milli mədəniyyətlərinin keçmişini öyrənir, onunla fəxr edir, müstəqil milli mədəniyyətlərini yenidən qururlar. Bu baxımdan Şərqdə orta əsrlərdə yaranmış elm və mədəniyyətin tədqiqi, şərq xalqlarına böyük mənəvi kömək kimi qiymətləndirilməlidir. Həm də ki, Sovet şərqşünası ilə xarici şərqşünası elm və mədəniyyət baxımından orta əsrlərdə çox bağlı olmuşlar. Bunların tədqiqi bugünkü əlaqələrə müsbət təsir göstərir və çox gərəklidir. Bununla bağlı olaraq Azərbaycan elm tarixini öyrənmək günün zəruri tələbidir. Minlərlə Azərbaycan alimi Şərqi müxtəlif ölkələrində yaşayıb yaratmış, tanınmış elm ocaqlarında dərs demiş, başqa xalqlardan olan alimlər yetişdirmiş, elmdə xüsusi məktəblər yaratmış, ərəb və farsdilli mədəniyyətə əvəzsiz xidmət göstərmişlər. (məsələn Nəsirəddin Tusi, Sədid Salmasi, Xətib Təbrizi, Ömər Sührəverdi, Yəhya Sührəverdi, Əbhəri, Məhəmməd Əmin Şirvani, Şəms Təbrizi və s.)

Respublikamızda şərqşünaslığın əsas mərkəzi Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutudur. Burada Şərqşünaslığın hər hansı bir sahəsi ümumi də olsa, kompleks halda öyrənilmir. Məsələn Türkiyənin tarixi və yaxud türk ədəbiyyatı, İran ədəbiyyatı, islam tarixi və s.

Bugünə kimi istər ərəb və istərsə də başqa hər hansı xarici şərqşünasının ya ədəbiyyat, ya mədəniyyət və ya da tarixinin ümumi geniş mənzərəsini özündə əks etdirən bir əsər yazılmamışdır.

Ədəbiyyat və tarix sahəsində aparılan müəyyən tədqiqatları kənara qoysaq, deyə bilərik ki, başqa sahələrin xüsusən fəlsəfə, hüquq, mədəniyyət, incəsənət, memarlıq və s. öyrənilməsində işlər yarıtmaz haldadır.

Bizcə institutda tədqiqat istiqamətində dəyişikliklər edilməsi çox zəruridir ki, bu da onun rəhbərliyinin öhdəsinə düşür. Ancaq nə direktor, nə də onun müavini bu sahələr üzrə mütəxəssisdir. Buna görə də onlardan biri dəyişdirilməli, yerinə bu işlərə istiqamət verə biləcək adam gətirilməlidir.

İnstitut ümumittifaq səviyyəsində elmi konfrans, yığıncaq və s. tədbirlər keçirməlidir. Bu sahədə biz nəinki Moskva və Leningrad şərqşünaslarından, hətta qonşu respublikanın şərqşünaslarından çox geri qalırıq. Halbuki Azərbaycan bütün Sovet İttifaqında şərqşünaslığın əsas mərkəzi olmalıdır. Şərqdə nümunəvi respublika olan Azərbaycan, şərqşünaslıqda da nümunəvi olmalıdır.

Xaricə ezamiyyət məsələsinə xüsusi fikir verilməlidir. Bu elmi-mədəni münasibətlərin inkişafı üçün zəruridir. Həm də xarici ölkələrin alimləri və müxtəlif insanları ilə şəxsi münasibətlər sonradan ictimai-dövlət münasibətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

“Sovetskaya Turkolojiya” jurnalının fəaliyyəti təkcə dil və ədəbiyyat sahəsində məhdudlaşmamalı, türkologiyanın başqa sahələrinə dərinlən nüfuz etməlidir.

Cənubi Azərbaycanın dil, etnoqrafiya, müasir iqtisadiyyat, ictimai-sinfi münasibətlər, ədəbiyyat və yeni tarixi ayrıca öyrənilməlidir. Bütün İranda yüksək nüfuzu olan mütərəqqi Cənubi Azərbaycan ziyalıları ilə elmi-mədəni əlaqələr çox xeyirli olardı.

Bizcə milli-azadlıq mübarizəsi tarixini öyrənən şübə həmçinin Şərqdə sinfi mübarizə tarixini ta qədim dövrdən öyrənməlidir. Qədim və orta əsrlərdəki Şərqdə sinfi mübarizə tarixi kompleks halda öyrənməlidir ki, bu da Azərbaycan şərqşünaslığı qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Şərq ölkələrinin müasir iqtisadi vəziyyətinin tədqiqi də günün aktual problemlərindən biridir.

Şərqşünaslıq orta əsr, yeni və ən yeni dövrlə yanaşı, Şərq ölkələrinin qədim dövrlərini də öyrənməlidir.

- a. İslam dini və şərq mədəniyyətinin ən qədim köklərini araşdırmaq, onların göydəndüşmə deyil, hansı zəmində yarandığını düzgün qiymətləndirmək üçün (məs. adicə olaraq göstərə bilərik ki, cənnət-cəhənnəm məsələsi Şumerdə, xeyir və şər Avestada çox aydın qoyulmuş, Şərq fəlsəfəsinin sıxı bağlandığı Yunan fəlsəfəsi kəldanilər, misirlilərin fəlsəfəsindən qidalanmışdır)
- b. Azərbaycanın qədim mədəniyyəti və tarixi Şumer, Babil və Assuriya ilə sıx bağlı olmuş, protoşumer mədəniyyətinin ilkin nümunələri Cənubi Azərbaycanda Dolmatəpə, Yanıqtəpə, Salmastəpə, Gəncədərə və s. yerlərdə də tapılan nümunələrin davamı olmuşdur. (Bürhard Brentes "Ot Şanidora do Akkada")

Ərəb, türk və farsdilli poeziya araşdırılmalı, orada Azərbaycana aid nə varsa hamısı üzə çıxarılmalıdır. Bu bir yandan Azərbaycan tarixini və mədəniyyətini dərinlən öyrənməyə, başqa bir yandan ədəbi-mədəni əlaqələrin tarixi köklərini öyrənməyə çox kömək edərdi.

İbn Xəldun, Katib Çələbi və başqaları göstərir ki, ərəb dilində yazan alimlərin əksəriyyəti, fəqihlərin isə demək olar ki, hamısı qeyri-ərəblər idilər. Hələlik çox cüzi araşdırma göstərir ki, onların arasında çoxlu azərbaycanlı vardır. Bu istiqamətdə aparılan axtarışlar, yəqin ki, çox qiymətli nəticələr verəcəkdir. Buna xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycan kitab mədəniyyəti tarixindən

Azərbaycan xalqının tarixində əlyazma kitablarının ictimai-mədəni rolu olduqca böyük və çoxcəhətlidir. Xalq zəkasının ən qiymətli inciləri - xalq dastanları, şair və alimlərin əsərləri məhz onların sayəsində əsrlərin dərinliyindən keçərək bizim dövrümüzədək gəlib çatmışlar. Həm də əlyazma kitabları təkcə öz məzmunlarına görə yox, həmçinin insanların bədii yaradıcılığının məhsulu kimi də çox qiymətlidir. Aydın ki, əlyazmaların yazısı, şəkilləri, cildi və s. onların yarandığı dövrün incəsənəti ilə sıx bağlıdır, məhz buna görə də əlyazma kitabları maddi mədəniyyət tariximizin qiymətli abidələridir. Kitabın forması, hazırlandığı material, katibin istifadə etdiyi yazı materialları /qələm, kağız, mürəkkəb, miz və s./ və yazının onlardan asılı olan texniki üsulları müəyyən dərəcədə kitabın hazırlandığı dövrdə istehsalın inkişaf səviyyəsini də əks etdirir.

Kitab çapının başlanmasından qabaq yazının universal vasitə kimi rolu xüsusilə böyükdür. Mətnin olduğu kimi yenidən təkrarı üçün orta əsrlərdə yazı demək olar ki, yeganə vasitə idi. Yazıda baş verən dəyişiklikləri təsbit edən xəttatlığın inkişafına dövrün estetik normalarının təsiri də az olmamışdır. Xəttatlığın özünə orta əsrlər incəsənətinin inkişafında bir çox mühüm meylləri əks etdirən bir amil kimi də baxıla bilər.

İnsan həyatında son dərəcə mühüm ictimai və tərbiyəvi rolu olan kitabın yaranması yazının yaranması ilə bilavasitə bağlıdır. Aydın ki, müəyyən bir fikri, hadisəni, məlumatı bir yerdən başqa yerə çatdırmaq, onu orjinal şəkildə saxlayıb, əsrlər boyu yaşatmaq üçün şifahi dil kifayət edə bilməzdi. Yazının yaranması zərurəti də məhz bundan irəli gəlmişdir.

Hər bir xalqın yazısının və əlifbasının yaranması, onun mədəniyyət tarixi ilə sıx bağlı olmuşdur. Dünya mədəniyyət xəzinəsini gözəl incilərlə zənginləşdirən Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi kimi, kitab tarixinin də qədim kökləri vardır. Hələ eramızdan doqquz əsr əvvəl yazılmağa başlamış "Avesta" əsəri, eramızın X-XI əsrlərinin məhsulu olan məşhur "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycanın çox qədim zamanlarda belə görkəmli mədəniyyət abidələrinə malik olduğunu sübut edir.

Bəzi tarixi mənbələrin təsdiq etdiyi kimi, 21 kitabda birləşmiş 815 fəslədən ibarət olan "Avesta"-nın yarandığı qədim bir ölkədə şübhəsiz ki, kitab mədəniyyəti yüksək səviyyədə olmuşdur. Qədim Azərbaycan torpağında alban əlifbasında /V əsrdə/ kitab yazılması faktı da bu fikri təsdiq edir.

VII əsrin ortalarından Azərbaycan xalqının ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında yeni bir dövr başlanır. Ərəblərin Azərbaycana işğal etməsindən sonra Yaxın Şərqi bir çox başqa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da yerli əhali islam dini ilə yanaşı ərəb əlifbasını da qəbul etməyə məcbur olur. Ərəblər islam dininin geniş təbliği üçün ölkənin hər yerində mədrəsələr açır, təlim-tərbiyə işlərini ərəb dilində aparır və bu dili dövlət dili, elm və ədəbiyyat dili kimi qərarlaşdırmağa çalışırlar. Bu işə ilk növbədə Azərbaycan əlifbasının dəyişdirilməsini tələb edirdi. Beləliklə, ərəb istilasına qədər Azərbaycanda işlədilən və 52 hərfdən ibarət olan alban əlifbası qadağan edilir və bunun əvəzində qəliz ərəb əlifbası rəsmi surətdə qəbul olunur.

Sağdan-sola doğru yazı üsulunu nəzərdə tutan və 28 hərfdən ibarət olan ərəb əlifbasında saitlər əsasən yazılmırdı. Bundan əlavə Azərbaycan dilində işlənən **p, ç, g** hərfləri bu əlifbada yox idi. Həmçinin **e, ü** və **ı** səslərini ifa etmək üçün də bu əlifbada xüsusi işarələr yox idi. Bir sıra hərflər müxtəlif formalarda yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilində onlar eyni tələffüz üsuluna malik idilər. Nəhayət bir çox hərflər isə yalnız nöqtələrdə və bəzən nöqtələrin sayına görə bir-birindən fərqlənirdi. Bütün bunlar ərəb əlifbasının yazılışını və oxunmasını çox çətinləşdirirdi.

Kitabın yaranmasında və inkişafında mühüm şərtlərdən biri olan əlifba ilə yanaşı yazı materiallarının da rolu olmuşdur. Başqa xalqlarda olduğu kimi, azərbaycanlıların da ən qədim - kitabqədərki yazılan abidələri əsasən daş, sümük, metal, gil, qaya üzərindəki yazı və rəsmlərdən, qəbir kitabələrindən, müxtəlif memarlıq abidələrinin və ev əşyalarının, bəzək şeylərinin üzərindəki yazılardan ibarət olmuşdur. Daha sonralar isə xalqımızın ulu əcdadları perqament adlı daha möhkəm və uzun müddət yaşaya bilən yazı materiallarından istifadə etmişdir. Ancaq heyvan dərisindən hazırlanan bu material çox baha başa gəlirdi. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, Azərbaycanın ilk yazılı abidəsi olan "Avesta" rəvayətə görə 12000 inək dərisinə yazılmışdır.

Yaxın və Orta Şərqi başqa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da əlyazma kitablarının geniş yayılması və bunun da nəticəsində elmin daha sürətlə inkişafı yalnız bu ölkələrdə kağız istehsalına başlanmasından sonra mümkün olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, kağız istehsalına ilk dəfə bizim eranın I əsrində Çində başlanmışdır. Kağız hazırlanmasının çinlilər tərəfindən uzun müddət gizli saxlanılan sirri isə VIII əsrin ortalarında açılır: 751-ci ildə Bağdad xəlifəsinin Səmərqənddəki sərkərdəsi Ziyad ibn Saleh Çin qoşunları üzərində /Təlas çayı yaxınlığında/ qələbə çalır və onlardan 20 min nəfər əsr tutur. Əsirlərin içərisində olan kağız mütəxəssisinin nüsxəsi əsasında tezliklə Səmərqənddə kağız istehsalına başlanır. İki əsr ərzində kağız istehsalı Səmərqəndin inhisarı kimi qalır. X əsrin ikinci yarsından başlayaraq xəlifətin başqa şəhərlərində, o cümlədən Dəməşqdə, Suriya Trablisində də kağız hazırlanmasına başlanır. XI-XIII əsrlərdə isə Təbriz, Qahirə, Fivə /Misirdə/, Fəsdə /İspaniya/ kağız fabrikləri düzəldilir. Daha sonra isə kağız istehsalı İspaniyadan başqa Avropa ölkələrinə yayılır.

Məxəzlər hələ ərəb istilasına qədər Azərbaycan xalqının əlyazması haqqında xeyli kitab sərvətinə malik olmasını deməyə haqq versə də, həmin sərvətlər bizim günlərdə gəlib çatmamış, tarixin keşməkeşlərində məhv olub getmişdir. Ərəb xilafəti islam dinini, ərəb dilini və əlifbasını qəbul etdirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda xalqımızın qədim mədəniyyət abidələrini, Azərbaycan əlifbası ilə yazılmış kitabları məhv etmişdir.

Cəmiyyətin ümumi inkişafı, həmçinin daha ucuz başa gələn və yazı üçün daha əlverişli olan kağız istehsalının yaranması ilə əlaqədar olaraq sonrakı əsrlər mədəni yüksəliş cəhətdən daha məhsuldar olmuşdur.

Kağız istehsalının mənimsənilməsi olduqca vaxtında Azərbaycan ədəbiyyatı və elminin çiçəklənməsi dövrünün başlanğıcına təsadüf etmişdir.

Ola bilər ki, nisbətən ucuz başa gələn yüksək keyfiyyətli yazı materialı ilə əlyazma kitablarının kütləvi istehsalı, texniki yeniliklərlə ədəbiyyat və elmin inkişafındakı müvəffəqiyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə hələ tamamilə öyrənilib, tədqiq edilməmişdir. Yalnız universal və ideal yazı materialı olan kağız iri həcmli və mürəkkəb strukturalı, çoxcildli və çox nüsxələrdən ibarət kitabların yayılmasına imkan yaratdı.

Azərbaycan xalqının bədii dühası tarix boyu onun poeziyasında daha parlaq əksini tapmışdır.

Oğuzların X-XI əsrlərdə yaratdığı, əsrlərlə dildən-dilə, nəsil-dən-nəsilə keçən, el aşıqları - ozanların adı ilə bağlı olan "Dədə Qorqud" dastanları mütəxəssislərin fikrinə görə hələ XI əsrdə yazıya köçürülmüşdür. Bu dastanlar xalq arasında çox kütləvi olmuş və XV-XVI əsrlərdə "Kitabi Dədə Qorqud" adı ilə yenidən yazıya köçürülmüşdür.

Hal-hazırda bu qüdrətli abidənin Drezden və Vatikan kitabxanalarında saxlanılan iki nüsxəsi məlumdur.

Azərbaycan əlyazma kitablarının ilk nümunələri bizə gəlib çatmamışdır. Buna görə də onun yaranma tarixini, dəqiq göstərmək mümkün deyildir. Bəzi mənbələrdən aldığımız məlumata əsasən ehtimal etmək olar ki, Azərbaycanda əlyazma kitabı sənəti ən azı XI əsrdə artıq mövcud idi. Bu dövr Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Bəhmənyar, Əbülülə Gəncəvi kimi Azərbaycanın görkəmli şair, alimlərinin yaşadığı dövrdür ki, şübhəsiz onların bizə gəlib çatmamış əsərlərinin üzə hələ öz sağlıqlarında köçürülmüşdür.

Azərbaycanda ilk əlyazmalar Marağa, Sultaniyyə, Təbriz, Şamaxı, Gəncə şəhərlərində yaranmağa başlayır. O zamanlar bu şəhərlərin adları bütün Şərqdə tanınırdı. Fars dilinin geniş yayılması Yaxın Şərq ölkələri arasındakı əlaqələri və qarşılıqlı təsiri getdikcə daha da artırır. Bu dilin şer dili kimi məşhurlaşması başqa xalqlardan olan şairləri də farsca yazmağa sövq edirdi. Elmi ədəbiyyat isə ənənəyə əsasən hələ də ərəb dilində yazılırdı.

Xalqın keçmişinə əsaslanan Azərbaycan mədəniyyəti XI-XII əsrlərdə yeni kitablarla zənginləşir. Bunlardan XI əsrdə yaşayan görkəmli Azərbaycan alimi Bəhmənyar ibn Mərzbanın "Məratib əl-mövcudət" /Varlığın qatları/, "Məbəd ət-təbiyyat" /"Metafizika"/, "Əl-bəhcət və əs-səadət" /Gözəllik və səadət/ əsərlərini, həmin dövrün başqa bir görkəmli alim və şairi Xətib Təbrizinin /1030-1108/ fəlsəfə, məntiq, dil və ədəbiyyatşünaslığa dair yazdığı "Şərhi-divani Əbu Təmam", "Şərh əl-Həmasə", "Şərhi-Siqt əz-zənd" və b. əsərlərini göstərmək olar. Təbiət, astronomiya, coğrafiya, tarix və fəlsəfə ilə məşğul olan alimlərdən Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Səid ibn Əluri əl-Əzdi, Əbu-l-Əziz ibn Həsən Bərdəi, Əbdu-l-Kərim Şirvani, Əbu-l-Həsən Marağai, Nizaməddin Əhməd Naxçıvani və b. məşhur idilər.

XII əsrdə şəhərlərin böyüməsi, ticarət və sənətkarlığın inkişafı elm, ədəbiyyat və kitab sənətinin də inkişafına təsir edir. Həmin dövrdə Azərbaycanın şəhərlərində mədrəsələr və məhəllə məktəbləri var idi. Bu məktəblərdə dini təlimlə yanaşı, qrammatika, məntiq, ədəbiyyat, təbiət, fəlsəfə və s. elmlər də tədris olunurdu. Yeni-yeni saray və məktəb kitabxanalarının yaranması kitabçılıq işinə olan tələbatı daha da artırırdı. Məscidlər yanında da kitabların üzə köçürülür və kitabxanalar yaradılırdı. Şamaxıda Xaqanınin dayısı Kəfiyyəddin Ömər ibn Osmanın rəhbərliyi ilə mədrəsə və böyük kitabxana təşkil edilmişdi. Həmin dövrdə

Azərbaycanın başqa şəhərlərində, o cümlədən Təbriz və Marağada da belə kitabxanalar var idi.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və çiçəklənməsi sahəsində xüsusi bir dövr təşkil edir. Bu zaman Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində Şəhabəddin Sührəverdi, Eynəlqazat Miyanəci, Yusif Xoylu, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani və böyük Nizami kimi mütəffəklər və şairlər yazıb yaratmışdır. Məhz buna görədir ki, həmin dövrdən bizə gəlib çatmış əsərlər içərisində bizim ədəbiyyat üstünlük təşkil edir. Dünyanın müxtəlif kitab kolleksiyalarından ən qədimləri XIII əsrin əvvəllərində köçürülmüşdür. Dini və dünyəvi mövzuda yazılmış bu kitabların çoxu Təbriz, Marağa, Ərdəbil və s. şəhərlərdə yazılmışdır. O zaman Avropadan Asiyaya gedən karvan yolları bu şəhərlərdən keçdiyindən onlar böyük ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdir. Buna görə də XIII əsrdən başlayaraq, Təbriz ölkənin mühüm mədəni və iqtisadi mərkəzinə çevrilmişdir. Burada sənətkarlıq, xüsusilə ipəkçilik yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. XIII əsrin sonlarından etibarən şəhər bütün Qabaq Asiyada ən böyük mədəniyyət və təsərrüfat mərkəzinə çevrilir.

XIII-XIV əsrlərdə Təbrizdə yerli sənətkarların əli ilə öz gözəlliyi ilə bütün Qabaq Asiyada seçilən bir çox memarlıq abidələri tikilmişdir. Hülakilər - Elxanlar zamanı tikilmiş belə abidələrdən Qazan xanın məqbərəsini, Tacəddin Əlişah məscidini göstərmək olar.

Hülaki elxanların Təbriz və Marağa şəhərlərindəki iqamətgahlarında yaranan tarixi və bədii əsərləri, əlyazmaları miniatür şəkillərlə bəzədilirdi. XIII əsrdə Şirvanda yazılmış əlyazmalar bədii tərtibat cəhətdən Cənubi Azərbaycanda yaranan əlyazmalardan geri qalsa da, burada da alimlər və incəsənət adamları elmi və mədəni fəaliyyət üçün imkan tapırdılar. Memarlar gözəl arxitektura abidələri - qalalar, məqbərələr, məscidlər tikir, alim və şairlər, xəttat və rəssamlar müxtəlif elmi və bədii sənət əsərləri yaradırdılar.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafı görkəmli alim və şairlərin yetişməsi, yeni elmi müəssisələrin və kitabxanaların yaranması ilə əlaqədardır. Təbriz, Marağa, Bakı, Naxçıvan, Şamaxı, Bərdə və s. şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarət genişləniirdi. Bu dövrdə görkəmli alim Nəsrəddin Tusi (1201-1274) 1259-cu ildə Marağa rəsədxanasının əsasını qoyur. Onun rəhbərliyi ilə uzun müddət fəaliyyət göstərən bu rəsədxanada yüzdən çox alim məşğul olurdu. Onun astronomiyaya, riyaziyyata, ədəbiyyatşünaslığa dair yazdığı yüzdən çox əsərin bir çoxu, o cümlədən "Zic-Elxani", "Üstürlab", "Macəsti", "Caməu-l-hesab", "Meyar əş-şer" və s. əsərlərinin əlyazmaları bizim zəmanəmizədək mühafizə olunmuşlar. Marağa rəsədxanasında azərbaycanlı alimlərlə yanaşı, Orta Asiya və Çindən gəlmiş alimlər də fəaliyyət göstərirdilər. Rəsədxananın kitabxanasında elmin müxtəlif sahələrinə dair Bağdaddan, Şamdan və Şərqi başqa ölkələrindən gətirilmiş 40 minə qədər kitab toplanmışdı.

Bu dövrdə ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə, tarix, riyaziyyat, tibb və s. elmlərə dair külli miqdarda kitab yazılırdı. Yeni əsərlərin yaranması kitab sənətinin inkişafını zəruri bir tələbat kimi irəli sürürdü. Musiqi sahəsində Səriəddin Əbdül Mömin Urməvinin "Kitab əl-ədvar", Übeyd Təbrizinin riyaziyyata dair "Risələtu-l-hesab", Məhəmməd Naxçıvanının "Dəstur əl-Katib fi təyin əl-məratib", Mahmud ibn İlyasın "Tibbnamə", İsa Raqinin "Tibb", Əli ibn Əhməd Təbrizinin "Əl-Muxtar" və "Kitab tibb əl-cəmaili" kitabları geniş yayılmışdı. Fəlsəfə sahəsində isə Mahmud Şəbüstərinin (1252-1320) "Gülşəni-raz" və "Səadətname" əsərləri məşhur idi.

XIV əsrin əvvəllərində Təbriz tarixçiləri monqol hökmranlığı dövrünün iqtisadi və siyasi hadisələri haqqında ətraflı məlumat verən "Cami ət-təvarix" adlı görkəmli bir əsər yazırlar. Bu dövrdə Azərbaycan dilində də bir çox əsərlər yazılmışdır. XIII əsrin sonlarından etibarən Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və başqaları öz əsərlərinin böyük bir hissəsini doğma ana dilində yaratmışdır. XIV əsr anadilli poeziyamızda yaranan epik əsərlər arasında Sulu Fəqihin "Yusif və Züleyxa", Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah", farsca yazılan əsərlərdən isə Arif Ərdəbillinin "Fərhadnamə", Əssar Təbrizinin "Mehr və Müştəri" poemaları xüsusi qeyd edilməlidir.

Məxəzlərin verdiyi məlumata görə, XIV əsrin əvvəllərində Təbriz yaxınlığında "Dər əş-şəfa" ("Şəfa evi") adlı şəhərcik yaradılmışdı, burada tədris müəssisələri, müalicə ocaqları, elmi idarə və rəsədxanalarla yanaşı zəngin kitabxana da təşkil olunmuşdu. Kitabxanada dünyanın müxtəlif ölkələrindən, o cümlədən İran, Misir, Yunanıstan, Hindistan və Çindən gətirilmiş çoxlu əlyazma taplanmışdı. Burada açılmış ali məktəbdə ilahiyyatla yanaşı dünyəvi fənlərin də tədrisi müxtəlif elm sahələrinə dair əsərlərin yazılmasına səbəb olurdu.

XV əsrdən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin daha da inkişafı və çiçəklənməsi dövrü başlayır. Yerli Azərbaycan feodal dövlətlərinin (Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular) yaranması və onların Azərbaycan dilinə əhəmiyyət verməsi ədəbiyyatda da öz əksini tapır. Ağqoyunlular dövlətinin banisi Uzun Həsənin (1466-1479) və onun oğlu Yaqub şahın (1479-1490) hakimiyyəti zamanı Təbrizdə və ölkənin başqa şəhərlərində yeni mədrəsələr açılır. Bir çox gözəl memarlıq abidələri tikilir. Ağqoyunlu hakimləri alimlərə, şairlərə və sənətkarlara xüsusi rəğbət bəsləyirdilər. Uzun Həsənin saray kitabxanasında 58 nəfərdən ibarət kitabxana heyəti fəaliyyət göstərirdi. Xüsusilə XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin dövlət dilinə çevirən Səfəvilər dövlətinin yaranması Azərbaycan mədəniyyətinə mühüm təsir göstərir. Dövrün Hamidi, Həqiqi, Xəlili, Füzuli, Bəsiri, Kişvəri, Hidayət, Xətai, Həbib, Süruri, Gülşəni, Xəzani, Şahi, Fəzli, Rəhmət kimi şairləri Azərbaycan dilində əsərlər yazırlar. Azərbaycan, ərəb və fars dillərində klassik poeziyanın bütün forma və janrlarında ölməz əsərlər yaradan Məhəmməd Füzuli (1494-1556) bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatının XVI əsrdə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olan ən mütərəqqi əsərlərini yaradır. Bu böyük dahinin əsərlərinin onlarca əlyazması bizədək gəlib çatmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XV-XVI əsrlərdə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərində şəhər mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlı olaraq feodal cəmiyyəti, aristokratiyası dünyəvi məzmunlu əsərlərə böyük maraq göstərirdi. Xüsusilə tarixi-qəhrəmanlıq, romantik, lirik-məhəbbət və fəlsəfi-didaktik mövzularda yazılan Yaxın Şərq klassiklərinin əsərləri diqqəti çox cəlb edirdi. Yaxın Şərq şairləri öz yaradıcılıqlarında yalnız qəhrəmanların igidliyini, təbiətin gözəlliyini tərənnüm etməyib, həm də feodal cəmiyyəti zadəganlarının ideya-estetik tələbatına cavab verən idealları əks etdirirdilər. İçərisində Nizami "Xəmsə"sindən, Cami, Nəvai və Əmir Xosrov Dəhləvinin əsərlərindən ayrı-ayrı lirik və fəlsəfi-didaktik şeirlər, poema parçaları daxil olan kiçik formatlı bədii tərtib edilmiş əlyazma kitabları meydana gəlməyə başlayır. Şer antologiyaları (cüng), müasir şairlərin qəzəl topluları (divan və qəzəliyyatlar) və ayrı-ayrı əsərləri kitab halında çıxmağa başladı.

Məlumdur ki, Azərbaycanın böyük hökmdar şairi Şah İsmayıl Xətai hakimiyyət illərində (1502-1524) əksər hallarda mərkəzləşdirilmiş hökumətin yaradılması və ardı-arası kəsilməyən

döyüşlərlə məşğul idi. Buna baxmayaraq o, bədii yaradıcılıq və həmçinin xəttatlıq sahəsində məhsuldar fəaliyyət göstərməyə vaxt tapırdı. Şah İsmayıl Azərbaycan dilində Xətai təxəllüsü ilə gözəl şerlər yazmış, xarici ölkələrlə Azərbaycan dilində yazışmalar aparmışdır. O, böyük Azərbaycan miniatürçü rəssamı Sultan Məhəmmədin başçılığı altında fəaliyyət göstərən yerli rəssamlardan başqa qonşu ölkələrdən Kəmaləddin Behzad, Şeyxzadə İsfəhani, Heydər Əli Türbəti, Xəttat Şah Mahmud Nişapuri kimi rəssam və xəttatları, Ustad Hüseyn Qəzvini kimi naxışçı müzəhhibləri öz sarayına dəvət etmişdi.

Hökmdar şairin sifarişi ilə üzü köçürülüb bədii tərtib edilmiş kitablar bu günümüze gəlib çıxmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Şah İsmayıl zəngin saray kitabxanasına rəhbərliyi dövrün məşhur miniatürçü rəssamı Kəmaləddin Behzad (1455-1535) tapşırırmışdı. Bu həmin dövrdə yazılan və üzü köçürülən kitabların bədii tərtibatına verilən yüksək qiymətə canlı misaldır. Behzad əlyazmaların yaraşığı miniatürlərlə bəzədilməsinə xüsusi fikir verirdi. Nizami və başqa müəlliflərin əsərlərinin əlyazmalarına onun çəkdiyi miniatürlər XV-XVI əsrlərdə kitab rəssamlığına görkəmli abidədir. Həmin dövrdə Azərbaycanda bir sıra görkəmli rəssamlar yetişmişdi. Onların xidmətlərinin nəticəsində XVI əsrin ortalarında Təbrizdə orijinal yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik rəssamlıq məktəbi yaranmışdı.

Şah İsmayıl Xətai Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsində də kitabxana təsis etmişdi. O dövrdə Ərdəbil mədəni və iqtisadi cəhətdən Azərbaycanın çox inkişaf etmiş şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Şəhərdəki kitabxananın şöhrəti geniş yayılmışdı. Oradakı kitabların əksəriyyəti ərəb, qalan hissəsi isə Azərbaycan və fars dillərində idi. Kitabların cildləri qızıl və gümüşlə bəzədilmişdi.

Şah İsmayılın böyük oğlu I Təhmasibin hakimiyyəti illərində (1524-1576) əlyazma kitabının inkişafı davam edirdi. Onun saray nəzdində olan kitabxana - emalatxanasında adları çəkilən kitab sənətkarlarından başqa Sultan Məhəmməd Təbrizi, Mir Müsəvvir, Mirzə Əli Təbrizi, Müzəffər Əli, Mir Seyid Əli, Siyavuş bəy kimi müsəvvirlər (rəssamlar), Ustad Həsən kimi nəqqaş-müzəhhiblər və s. fəaliyyət göstərirdi. XVI əsrdə Azərbaycanda kitabçılıq işi məzmun və janr etibarilə də xeyli inkişaf edir. Bu dövrdə təzkirə adlanan xüsusi məcmuələr meydana çıxır. Belə məcmuələrdə şairlərin tərcümeyi-halları haqqında məlumat və onların əsərlərindən nümunələr verilirdi. Bununla əlaqədar olaraq xüsusi təzkirəçilər yetişmişdi. Bunlardan "Töhfeyi-Sami" əsərinin müəllifi Sam Mirzə, "Fərhəngi İbrahimi" lüğətinin müəllifi İbrahim Mirzə (hər ikisi Şah İsmayılın oğlanlarıdır), "Gülşən əş-şüəra" əsərinin müəllifi Əhdi Bağdadi öz dövrlərinin tanınmış təzkirəçiləri idilər.

Yenə həmin dövrdə səfəvilər sarayının xüsusi tarixçisi Həsənbəy Rumlu səfəvilər dövrünün tarixi hadisələrini əks etdirən 12 cildlik məşhur "Əhsən ət-təvarix" əsərini yazır. Saray tarixçilərinin fəaliyyəti XVII-XVIII əsrlərdə daha da genişlənir. Belə əsərlər içərisində ən məşhuru sonralar bir neçə Avropa dillərinə də tərcümə edilən "Tarixi-ələm arayi-Abbasi" kitabıdır. Bu əsərdə onun müəllifi İsgəndər Münşi I Şah Abbasın anadan olmasından başlayaraq, hakimiyyətinin son dövrlərində də ölkədə baş verən hadisələri qələmə almışdır.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi əvvəlki dövrlərə nisbətən daha da genişlənir. Bununla əlaqədar olaraq ölkənin müxtəlif yerlərində açılan məktəb, mədrəsə və saray kitabxanalarını kitabla təmin etmək dövrün mühüm vəzifələrindən birinə çevrilmişdi.

Kitabların üzünü köçürmək və onların sayını artırmaq tələbi isə xəttatlıq sənətinin daha geniş yayılmasına gətirib çıxarırdı. Ancaq artıq kitaba təlabat o qədər artmışdı ki, peşəkar xəttatların sayının olduqca artmasına baxmayaraq, onlar bu işin öhdəsindən gələ bilmirdilər. Ona görə də hər tələbə mollaxana və mədrəsələrdə təlim aldığı kitabın üzünü köçürməyə məcbur idi. Belə əlyazmalar isə bir qayda olaraq, təbii tərtibat baxımından çox aşağı səviyyədə olurdu. Məhz buna görədir ki, XVIII-XIX əsrlərdə köçürülmüş əlyazmalar içərisində yüksək zövqlə bəzədilmiş əlyazmalara çox az-az təsadüf edilir. Bununla belə yeni əsərlərin yaranması və onların janr və məzmun rəngarəngliyi baxımından bu əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı Qövsü Təbrizinin, Ağca Məsih Şirvaninin, Xəstə Qasımın, Saib Təbrizinin, Molla Vəli Vidadinin, Molla Pənah Vaqifin və başqalarının yeni-yeni əsərləri ilə zənginləşir. Şifahi xalq ədəbiyyatında "Şəhriyar", "Koroğlu" və s. dastanlar yaranır. Yeni-yeni təzkirə kitabları yazılır, ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığından qısa parçalar və ən çox xoşlanan beytləri əhatə edən cümlələr xüsusilə geniş yayılır.

XIX əsr ədəbiyyatının ilk mənbələri içərisində də təzkirələr və cümlələr xüsusi yer tutur. Seyid Əzim Şirvaninin və onun müasirləri olan Ziyainin və Həsənəli xan Qaradağının təzkirələri, həmçinin Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab", Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin "Riyaz əl-əşiqin", Məhəmməd Tərbiyətin "Dənışməndani-Azərbaycan" əsərləri bu dövrün məhsuludur. XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti ölkədə kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq daha sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bu zaman Azərbaycanda Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, İsmayıl bəy Qutqaşenli, Natəvan və sairə kimi görkəmli mütəffəklər, alim və şairlər yetişir. Bu göstərilən və başqa bir çox alim və şairlərin əsərlərinin əlyazmaları bizim günlərdə qorunub saxlanmışdır. Məlum olduğu kimi XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çapçılıq işlərinə başlanılır. Ancaq maşınla çap işi Azərbaycanda gec başladığı üçün çox ləng inkişaf edirdi. Ona görə də çap üsulundan istifadə edilməsinə baxmayaraq XIX əsrin əvvəllərində ölkədə yaranan kitabların xeyli hissəsini əlyazmalar təşkil edirdi. Bu əlyazmaların müəyyən bir qismi yaradıcı ziyalıların öz avtoqrafları olduğu halda, böyük bir hissəsi mədrəsələrdə tələbə və müəllimlər tərəfindən köçürülürdü. Belə əlyazmalar əsasən ədəbiyyat nəzəriyyəsi, tarix, nücum, coğrafiya, məntiq, fəlsəfə, fəhih, riyaziyyat, tibb və s. kimi elm sahələrini əhatə edirdilər.

Həç də tam olmayan bu kiçik xülasədən göründüyü kimi, təqribən min illik bir dövr ərzində Azərbaycanda bədii ədəbiyyatla yanaşı elmin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə dən sayısız-hesabsız kitablar yazılmışdır. Həm də qeyd edilməlidir ki, azərbaycanlı xəttatlar təkcə Azərbaycan alim və şairlərinin yox, yaxın Şərqi bir çox tanınmış mütəfəkkir və ədiblərinin də əsərlərinin üzünü köçürürdülər.

Təəssüflər olsun ki, bir çox səbəblərlə bağlı olaraq, o cümlədən Azərbaycan əlyazma kitablarının böyük bir hissəsinin itib-batması üzündən istehsal edilmiş Azərbaycan əlyazmalarının ümumi sayı haqqında dəqiq məlumat əldə etmək qeyri mümkündür. Hal-hazırda günümüze gəlib çıxmış Azərbaycan əlyazma kitabları haqqında belə tam məlumatımız yoxdur. Bunun da səbəbi orasındadır ki, dünyanın çox qədim əlyazma xəzinələrinin kataloqu hələ tərtib edilməmişdir.

Zəngin klassik ədəbiyyatımızın ən qədim mərhələlərini əks etdirən əsərlər bu günümüze gəlib çatmışsa da, bu əsərlərin əlyazmaları sonrakı dövrdə üzü köçürülmüş nüsxələr olduğundan, xeyli dərəcədə dəyişikliklərə uğramışlar. Eyni əsərin əlyazma nüsxələrini nə qədər müqayisə etsək də bir-birinə tamamilə uyğun gələn iki nüsxə tapmaq qeyri mümkündür. Bu baxımdan hər bir əlyazma kitabı nadir nüsxə hesab edilməlidir. (Əgər belə olmasaydı, çətin və mürəkkəb mətnşünaslıq ixtisasına ehtiyac olmazdı) Əlyazmalar bizə həmçinin haqqında mənbələrdə məlumat verilməyən və ya çox az danışılan məsələlərin aydınlaşmasında kömək edir. Məsələn əlyazmalar haqqında statistik məlumatların toplanması müəyyən dövrdə əhalinin savadlılıq dərəcəsi, kitab sənətinin yayılması, dünyəvi və dini ədəbiyyatın qarşılıqlı münasibəti, ayrı-ayrı əsərlərin və ədəbi cərəyanların kütləvililiyi və sairə kimi maraqlı və həll edilməsi çətin olan məsələlərin açıqlanmasında əvəzsiz rol oynayır. Bir sözlə əlyazma kitabının bir tərəfdən cəmiyyətin mədəni fəaliyyətinin məhsulu kimi, digər tərəfdən həmin cəmiyyətin mədəni mədəniyyətinin inkişafına təsir edən vasitə kimi tədqiq edilməsi əlyazmaların insan cəmiyyətində oynadığı rolla bağlı olan bir sıra məsələlərin işıqlandırılmasına xeyli dərəcədə kömək etmiş olur.

Qeyd edildiyi kimi günümüze gəlib çatmış ən qədim əlyazmalarımız Azərbaycanın Hülakülər dövlətinə daxil olduğu XIII əsrə aiddir. Bunların içərisində ən qədimlərdən biri üzü 1220-1225-ci illərdə köçürülmüş, hal-hazırda Paris milli kitabxanasında saxlanılan Təbərinin "Quranın təfsiri" əsəridir. Bu kitabın yüksək bədii tərtibatı hələ XIII əsrdə əlyazma kitabının tərtibatına yetirilən böyük diqqəti əyani surətdə nümayiş etdirir. Bu kitabın dekorativ səhifəsi dəqiq həndəsi naxış şəkilində bu səhifənin mərkəzini tutan altı dəyirmi güllü bəzəklə bəzədilmişdi. Vərəq bir sıraya düzülüb üç yarpaqlı naxışla tamamlanan zərif haşiyə ilə bəzədilmişdi. Vərəqin bəzəyi həm ümumi kompozisiyası, həm də detalları etibarlı ilə ciddi təsir bağışlayır.

İstanbulun "Topqarı sarayı" muzeyində saxlanılan Əyyubinin "Vərqa və Gülşah" əsərinin əlyazması da həmçinin XIII əsrdə iri nəsx xətti ilə köçürülmüşdür və XIII əsr Təbriz məktəbinə məxsus 71 miniatürlə bəzədilmişdir.

XIII əsrin I yarısına aid olan əlyazmalar içərisində Nizaminin "İsgəndərnamə" və "Sirlər xəzinəsi" əsərlərinin əlyazma nüsxələri də vardır. Birinci əlyazma 1233-cü ildə xəttat Məhəmməd ibn Xoca Nəcməddin tərəfindən köçürülmüş və Tehrandə Əscər Mətvəinin şəxsi kitabxanasında saxlanılır. İkinci əlyazmanın köçürülməsi 1239-cü ildə başa çatmışdır. Nəsx xətti ilə köçürülmüş bu nüsxə Londonda "İndiya Ofis" kitabxanasında saxlanılır.

Bizə bundan başqa üzü XIII əsrdə köçürülmüş, dəqiq köçürülmə tarixi olan üç əlyazma kitabı məlumdur. Bu kitablar aşağıdakılardır: Xətib Təbrizinin "Şərhi-divani-həməsə" (köçürülmə tarixi 1256-cı il) Ələddin Cüveyninin "Məngöl tarixi" (köçürülmə tarixi 1290-cı il) və İbn Buxtuşunun "Mənafi əl-heyvan" əsərinin (1297-1298-ci illərdə üzü köçürülmüşdür) əlyazmalarıdır.

Göründüyü kimi, XIII əsrdən bizim dövrümüzədək gəlib çıxmış 6 əlyazmadan beşi dünyəvi elmlərə aiddir.

XIV əsrdə köçürülmüş əlyazmalardan hal-hazırda 50-yə yaxını aşkar edilmişdir. Onlardan dördü Quranın, qalanları isə əsasən ədəbi və tarixi əsərlərin əlyazmalarıdır. Bunlardan sayca ən çoxu Nizami əsərlərinin əlyazmalarıdır. Şairin əsərlərinin XIV əsrdə hazırlanmış məlum 21 əlyazmasından köçürülmə tarixinə görə birincisi "Xəmsə"nin 1318-1319-cu illərdə köçürülmüş və hal-hazırda Tehran Universitetinin kitabxanasında saxlanılan nüsxəsidir. Bu əlyazmada 21 miniatür vardır.

Bu əsrdə Azərbaycanda köçürülmüş başqa kitablardan Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix" (1307-1314), Firdovsinin "Şahnamə" (1330), Əbu Məhəmməd Hüseyni Təbrizinin "Məsəbih əs-sünnə" (1322) və b. əsərləri göstərmək olar.

XV əsrdən bizim dövrümüzədək gəlib çatmış əlyazmalar daha çoxdur. Bu dövrdə yaranmış yüksək bədii tərtibata malik yüzlərlə Azərbaycan əlyazması hal-hazırda dünyanın bir çox tanınmış kitabxana və muzeylərinin bəzəyinə çevrilmişdir. Hər bir sonrakı əsrdən günümüzdə daha çox əlyazma gəlib çıxmış, dövr nə qədər yaxınsa, həmin dövrdən daha çox əlyazması qalmışdır. Hələlik materialların azlığı və dağınıqlığı bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasına maneə törədir. Lakin bəzi natamam və qeyri-mükəmməl məlumatlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ümumi sayına görə dünyəvi kitablar dini kitabdan çoxdur. Azərbaycanda dünyəvi kitablar içərisində Nizami, Xaqani, Sədi, Hafiz, Füzuli və digər müəlliflərin poetik əsərləri daha geniş kütləvilik qazanmışdı. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, Nizami əsərlərinin mindən çox əlyazma nüsxəsi mövcuddur.

Azərbaycan əlyazma kitablarının ən nəfis nümunələri SSRİ, Türkiyə, İran, Misir, İngiltərə və Fransanın dövlət və şəxsi kitabxanalarında saxlanılmaqdadır. Bir sıra başqa Şərq və Qərb ölkələri kitabxanalarında xeyli Azərbaycan əlyazma kitabı mühafizə olunur.

Azərbaycan əlyazma kitablarının ən zəngin xəzinələrindən biri Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmalar fondudur. Burada saxlanılan 21 min adda əlyazma kitabından əlavə, Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin dünyanın bir çox başqa kitabxanalarında mühafizə edilən əlyazmalarının da mikrofilm və foto surətləri toplanmışdır.

Təəssüf ki, bizim dövrümüzədək gəlib çatmış Azərbaycan əlyazma kitablarının ümumi miqdarı haqqında məlumat vermək yuxarıda qeyd edilən səbəblər üzündən çox çətindir. Ancaq bir şey aydındır ki, bizim günlərdə Azərbaycan hazırlanan əlyazmaların yalnız müəyyən bir hissəsi gəlib çatmışdır. Bu kitabların xeyli hissəsi təbii fəlakətlər, qanlı müharibələr, işğallar, laqeyd münasibətdən və kitabların ehtiyatsız qorunması nəticəsində məhv olmuşdur. Nəhayət, bu kitabların bir hissəsi kifayət qədər yüksək keyfiyyətli materialın olmamasından tələf olmuşdur.

Lakin buna baxmayaraq günümüzdə gəlib çatmış əlyazmaların köçürüldüyü xətt nümunələri, miniatürləri və ümumi tərtibatına əsasən demək olar ki, Azərbaycanda kitab sənəti böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu əlyazmaların külli miqdarda olması göstərir ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda üç dildə yazılan əlyazma kitabları çox böyük həcmdə istehsal edilirdi. Bu fakt əlyazma kitablarının orta əsrlər Azərbaycan cəmiyyətinin həyatında və mədəniyyətində oynadığı rolun nə qədər böyük olduğunu bir daha sübut edir.

Orta əsrlər Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti hər şeydən əvvəl öz miqyasına görə müqayisə edilməz dərəcədə geniş yayılmış bədii ədəbiyyat nümunələrində (bu dövrdə memarlıq və rəngsazlığın vüsətli inkişafı şübhəsizdir) öz əksini tapmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycanda mədəniyyətin belə bir geniş miqyasda inkişaf etməsinə təsir göstərmiş üç əsas amili göstərmək olar. Birinci amil şəhərlərin artması və inkişafı, bununla bağlı olaraq yeni sosial təbəqələrin - aşağı və orta təbəqə ruhanilərinin, xırda dövlət məmurlarının, tacir və sənətkarlar mühitinin, orta tacirlərin və s. meydana gəlməsindən ibarətdir. Məhz bu təbəqələr mənəvi mədəniyyətin yaradılması, formalaşmasında əsas rol oynamış, bir tərəfdən onun sosial bazasını genişləndirmiş, digər tərəfdən bu mədəniyyətin meydana çıxması üçün əlverişli şərait yaratmışlar.

İkincisi, IX əsrdə yeni ideologiyanın - islam dininin Azərbaycanda tamamilə bərqərar olmasından sonra ölkədə yeni ideoloji baza və yeni yazı əsasında yeni bir mədəniyyətin geniş və intensiv yaradılması prosesi başlandı ki, bunun da nəticəsində külli miqdarda əsərlər meydana gəlməyə başladı.

Nəhayət, mənəvi mədəniyyət artıq yalnız feodallara və hökmdar sarayına xidmət etmirdi, əvvəlki kimi feodal cəmiyyətinin yuxarı təbəqələri ilə əlaqədar olmasına baxmayaraq, şəhərlərin inkişafı ilə bağlı şəhər bazarında, mədrəsə hücrələrində, şəhər zadəganlarının evində özünə yer tapmışdı.

İslam dinin də yazı və kitabın müqəddəs hesab edilməsi ilə bağlı olaraq kitabın yalnız məzmununa yox, həm də nəfisliyinə, aydın xətlə yazılmasına, bədii tərtibatına xüsusi fikir verilir. Üzü köçürülən əsərin məzmununa uyğun olaraq kitabların səhifələri, titullar və rəqə cildi bədii tərtib edilirdi. Mətnin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif xətt növlərindən istifadə olunurdu.

Yazı əlyazma kitabının əsas bəzəyi hesab edilirdi, onun keyfiyyətinə çox böyük əhəmiyyət verilir.

Ərəb qrafikasında iki əsas yazı növü mövcuddur: rəsmi kufi xətti və daha geniş yayılmış nəsx xətti. Hərfləri düzxətli və tinli olan kufi xətti nizamlı olub təntənəli təsir bağışlayırdı.

Bundan fərqli olaraq nəsx xətti, hərflərin əyri xətliliyi və kursivliyi ilə seçilirdi, buna görə də sürətli yazı üçün daha əlverişli idi.

Kufi xətti X əsrə qədər həm epigrafiyada, həm də paleoqrafiyada istifadə edilirdisə, XI əsrdən etibarən ümumi istifadədən çıxaraq yalnız epigrafiyada memarlıq abidələri və pul sikkələrində istifadə edilirdi. Nəsx xətti isə qonşu ölkələrlə ticarətin və digər əlaqələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq XII əsrin birinci yarısından ən geniş yayılmış xətt növü oldu. Katib-xəttatlar bu xətlə köçürmə sahəsində yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə çatmışdılar. Əyri xətliliyin nəsx xəttinin kalligrafik dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi nəticəsində altı əsas klassik xətt növü yaradıldı. Bu xətlər müxtəlif dövrlərdə yaradılaraq, öz zamanəsinin praktik və estetik tələblərinə cavab verirdi. Bu altı klassik ərəb xətt növləri aşağıdakılardır: süls, nəsx, mühəqqəq, reyhani, tovqi və rüqə. Bu xətlərin içərisində ən geniş yayılan nəsx və sülsdür. Təliq xətti XIV əsrdə tovqi və

ruqə xətləri əsasında İranda yaradılmışdır. Bu geniş yayılmış kursivli xətt növü sürətli yazılışı və hərflərin mayilliyi ilə seçilir.

Təliqdən sonra, XIV əsrin sonunda yeni xətt növü - nəstəliq meydana çıxır. Mənbələrin göstərdiyinə görə bu xətt növü görkəmli Azərbaycan xəttatı Mirəli Təbrizi tərəfindən nəsx və təliq xəttlərinin birləşdirilməsi nəticəsində yaradılmışdır. Bir sıra üstün cəhətləri ilə seçilən, dövrünün praktik və estetik tələblərinə cavab verən nəstəliq, XV əsrdən təkəcə Azərbaycanda yox, habelə İranda, Orta Asiyada və Ərəb əlifbası istifadə olunan digər Yaxın Şərq ölkələrində geniş yayılmağa başlayır. Həmin xətt növünün sonrakı inkişaf mərhələsində şikəstə xətti yaradılır ki, bu sözün də hərfi mənası sınıq, qırıq deməkdir.

Dünyəvi və dini mövzuda yazılmış əlyazma kitablarının əksəriyyəti XIV əsrəqədər nəsx və süls xətti ilə, XIV əsrdən sonra isə sürətli yazılışı ilə seçilən təliq xətti ilə köçürülürdü. XIV əsrin sonlarında günün sürətlə artmaqda olan mədəni-estetik tələblərinə cavab verən nəstəliq xəttinin meydana gəlməsi ilə bağlı olaraq bədii əsərlərin mətnləri bu xətlə köçürülməyə başlayır. Lakin Quran nüsxələri bundan sonra da süls və kufi xətləri istifadə edilməklə nəsxlə köçürülürdü, çünki Quranın başqa dillərə tərcümə edilməsi kimi, digər xətt növləri ilə köçürülməsi də qadağan edilmişdi.

Əlyazmaların üzünü köçürən katiblər iki qrupa bölünürdü: həvəskar və peşəkarlar.

Həvəskar katiblər əsasən şagirdlər idi. Təhsil prosesində, qeyd edildiyi kimi, dərslük ədəbiyyatının köçürülməsi məcburi şərt idi. Müsəlman şərqində kitabların geniş yayılmasının bir səbəbi də budur.

Orta əsrlərdə cəmiyyətin əlyazma kitabına tələbatı lazım olan kitabı sürətlə və səliqəli xətlə köçürülməyə qadir olan peşəkar katiblər ordusunun yaranmasına səbəb oldu.

Peşəkar xəttat olmaq üçün savadlı olmaq və yazmaq bacarığı kifayət deyildi, bunun üçün həm də sürətlə, dəqiq, səliqəli, başqa sözlə oxunaqlı yazmaq lazım idi. Katibin əməyi sosial məzmunu malik idi, onun sosial statusu Avropada və Rusiyadakı həmkarlarının sosial statusundan fərqlənirdi. Məlumdur ki, Avropa və Rusiyada əlyazma kitabının istehsalı kilsə və monastırlar nəzdində fəaliyyət göstərən xüsusi emalatxanalarda həyata keçirildi. Müsəlman şərqində, o cümlədən Azərbaycanda isə saray və dövlət kitabxanalarında, feodalların şəxsi kitabxanalarında çalışan katiblər adətən hamisinin dünyəvi xarakterli sifarişləri ilə məşğul olurdu. Avropa və Rusiya monastırlarında olduğu kimi Yaxın Şərq məscid və mədrəsələrində dini mövzulu əsərlərin xüsusi köçürülmə mərkəzi yox idi. Bununla bərabər bir sıra məscid və mədrəsələr nəzdində olan kitabxanalarda şəxsi adamlara dini mövzularda əsərlərin üzünü köçürməyə icazə verilirdi.

Xəttatlar əksər hallarda xüsusi sifarişlə lazımi kitabların üzünü köçürüb, onu tərtib edirdilər. Bəzən bir kitabın üzünün köçürülməsində eyni zamanda bir neçə katib-xəttat iştirak edirdi. Bu həmin kitabın hazırlanmasını sürətləndirmək zərurətindən irəli gəlirdi. Xeyli zəhmət sərf edilməsinə baxmayaraq, əlyazma kitabları çox gec hazırlanırdı. İri həcmli əsərlərin üzünün köçürülməsi bir neçə il çəkirdi.

Azərbaycanda xəttatlar və dekorativ yazı ustalarının bizə məlum olan ilk görkəmli nümayəndəsi xəttatlıq tarixində altı usta - "ustadani-sittə" adı ilə tanınan ustad xəttatlardan biri Mübarəkşah Zirrinqələm hesab edilir. Orta əsrlərdə yaşamış görkəmli Azərbaycan xəttatlarından Abdullah Seyfi Təbrizi, Pir Yəhya Sufi, Bədrəddin Seyrafi Təbrizi, Mövlana Sədrəddin Təbrizi, Müinəddin Təbrizi, Nemətullah ibn Məhəmməd Bəvvab, Mirəli Təbrizi, Abdulla ibn Əhməd Marağai, Cəfər Təbrizi, Əzhər Təbrizi, Zahir Qazizadə Ərdəbili, Şah Qasım Təbrizi, Mehrab Təbrizi, Əbdül Baqi Danəşmənd, Həsənbəy Təbrizi, Əli Rza Təbrizi, Məhəmməd Hüseyn Təbrizi və bir çox başqalarının da adını çəkmək olar.

Əlyazma kitablarının mətninin də bədii tərtibatına xüsusi fikir verilir. Çox kitabların başlıqları, fəsilələrin adları və s. qızıl suyu ilə yazılır, ayrı-ayrı vərəqələr (bəzən kitabın bütün vərəqləri) və cild zərif naxışlarla, şəkillərlə bəzədilirdi. (Bax. Qaziyev. s. 22-29). Zəngin tərtib edilən əlyazmalarla bərabər həvəskar oxucular, ədəbiyyat və elm xadimləri üçün köçürülən adi kitablar da var idi.

Orta əsrlərdə, xüsusilə XV-XVII əsrlərdə feodal cəmiyyətinin hakim təbəqələri - hakimlər, şahzadələr, əyanlar əlyazma kitabının bədii tərtibatına böyük diqqət yetirirdi. Onlar ustad xəttatlar, rəssamlar və digər əlyazma kitabı sənətkarlarının yaratdığı qiymətli kitabların əsas alıcıları idilər. Müxtəlif ixtisaslı illüstrasiyalı əlyazma kitabı ustaları saray kitabxanaları nəzdindəki emalatxanalarda cəmləşdirilmişdi.

Əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanda yaradılan əlyazma nüsxələri xəttatlar tərəfindən köçürülüb tərtib edilirdisə, sonralar, XV-XVII əsrlərdə əlyazma kitabının yaradılması və tərtibində müxtəlif peşə sahibləri: xəttatlar, miniatürçü rəssamlar, nəqqaş-müzəhhiblər və bədii cild ustaları-müçəllidlər iştirak edirdilər.

Bədii cildçilik sənəti XVI əsrdə Təbrizdə əlverişli şərait taparaq daha da inkişaf edirdi. Təbəqə və maye qızıldan istifadə etməklə hazırlanan basma naxışlı dəri cildlərlə bərabər, şəkəli oymalı dəri cildlər və müxtəlif rəngli dəri ilə naxışlanmış cildlər meydana gəlir. Bunun üçün ən yüksək keyfiyyətli dəri: parlaqlığı ilə seçilən Həmədan tumacı və bəzən üzəri qızılla yazılan qırmızı, yaşıl, tünd qırmızı, qara rənglə rənglənən digər dərilər istifadə edilirdi.

Orta əsrlər Azərbaycan cildçilərindən Məhəmməd Əli Təbrizi (XIV), Məhəmməd Zaman Təbrizi (XVI), Mirzəbəy Təbrizi (XVI), Məhəmməd Saleh Təbrizi (XVII) daha çox şöhrət tapmışdılar.

Beləliklə, əlyazma tərtibatı sənəti bədii yaradıcılığın dörd əsas sahəsini əhatə edir: Xəttatlıq, miniatür sənəti, ornamental - dekorativ sənət və cildçilik. Bədii əlyazmalar bu mütəxəssislərin zəhməti bahasına başa gəlirdi. Onların işi qarşılıqlı əlaqəli olub, əlyazmanın təyinatı və sifarişçinin ictimai vəziyyəti ilə bağlı ümumi vəzifənin tələblərindən asılı idi.

Bir sıra mütəxəssislərin kompleks yaradıcılıq əməyinin məhsulu olan nəfis kitabın bədii siması: vərəqin ölçülərindən və mətnlə kənarların tənəsübündən, xəttədən, poetik əsərlərdə mətnin sütunlara bölünməsindən, əlvan miniatürlərdən, əsərlərdə başlıqların haşiyələnməsindən, başlıqdakı və sonluqdakı bəzəklərdən, dekorativ yarpaq və ünvanlardan, fərzas və cilddən ibarətdir.

Kitabın əvvəlində, ilk səhifələrin yarısını, üçdə birini və ya dördə birini tutan, göy, qırmızı, qızılı, yaşıl rənglə boyadılmış minarə, oval, yarım dairəvi və ya düzbucaqlı şəkildə çəkilən naxışlı ünvanlar geniş yayılmışdı.

Yaziya başlamazdan əvvəl kağız yoxlanılırdı, çünki bu və ya digər kağıza uyğun rəngin seçilməsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Orta əsrlərdə Çin, Hindistan, Dəməşq, Bağdad, Səmərqənd, Buxara, o cümlədən Təbrizdə istehsal edilən kağızlar ən yüksək keyfiyyətli kağızlar hesab edilirdi.

Orta əsrlər Azərbaycan əlyazma kitablarında baş hərf, abzas kimi elementlər olmamışdır. Əsərin adı adətən mətdən əvvəl ayrıca misrada yerləşdirilirdi. Çox hallarda isə müəllifin adı girişin ilk səhifələrində yazılırdı. Bəzi hallarda isə kitabın sahibi və ya kitabxanaçı tərəfindən kitabın qırağında, katib tərəfindən sonunda - kolofonda yazılırdı.

Fəsillərin, bölgülərin adları daha iri xətlə, rəngli mürəkkəblə, ayrıca misrada yazılır, bəzən zərif naxışla bəzədilir, çərçivəyə alınır.

Bəzi katiblər, əlyazmanın köçürülməsini bitirdikdən sonra kitabın sonunda öz hiss və həyəcanlarını, sevinc və kədərini ifadə edən sözlər yazırdılar. Bəzən müəllif və onun əsəri haqqında məlumat verir, əsərin köçürülmə yerini və ilini dəqiqləşdirirdilər.

Poetik əsərlər adətən sütunlarda yazılır, sütunlar haşiyələnir, başlıqlar qızılı mürəkkəblə yazılırdı. İzahatlar mətnin kənarında verilir. Katib və xəttatlar yazının keyfiyyətli olmasında qələmin keyfiyyətinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdilər. Qələmin yaxşı yazması qamışın yaxşı seçilməsi (qalınlığı, bərkliyi, rəngi, yetişdiyi yerə görə), saxlanması, emal edilməsindən asılı idi. Qamış qələmi müəyyən edilmiş standartlara cavab verməklə bərabər, ayrı-ayrı xətt növlərinə və xəttatın zövqünə uyğunlaşdırılmalı idi. Buna görə də qələmin qiymətləndirilməsi xüsusi məharət tələb edirdi, xəttatın şərəfi hesab olunurdu.

Kitabın və kitab sənətkarlığının yüksək ictimai statusu, cəmiyyətin və dövlətin kitab sənətkarlarının maddi rifahı ilə maraqlanması, bu sənətlə məşğul olmaq üçün formal məhdudluğun olmaması, savadlılığın nisbətən geniş yayılması, kitabların xeyli hissəsinin təhsil prosesi ilə bağlı olması, yazı materialı və yazı aləti üçün təbii xammal olması, kitab və kitabxanalardan istifadə etməyin mümkün olması Azərbaycan kitab ənənəsinin durmadan davam və inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradırdı.

Bütün bunların nəticəsində külli miqdarda Azərbaycan əlyazma məhsulları istehsal edilirdi ki, bunlardan təxminən 30-40 mini dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində saxlanmaqdadır.

XVI-XVII əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrinin kapitalist inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdə Avropalılar fəal surətdə Şərqlə maraqlanmağa, sistematik surətdə Şərq xalqlarının dillərini və mədəniyyətini öyrənməyə, missionerlər, diplomatlar, səyyahlar, tacirlər isə Şərq və o cümlədən Azərbaycan əlyazma kitablarını alıb Avropaya aparmağa başladılar. XIX-XX əsrlərdə külli miqdarda Azərbaycan əlyazmaları ənənəvi saxlanma yerini tərk edərək, yerli və dünya bazarına daxil olurdu. Avropa və Şimali Amerikada Azərbaycan əlyazmalarını əldə etmiş ölkə, şəhər, kitabxana və şəxsi kitabxanaların sayı artırdı.

Hal-hazırda ölkəmizdə Azərbaycan əlyazma kitabları təkə Azərbaycan SSR EA RƏF-də yox, həmçinin Leningrad - SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında, Əbu Reyhan Biruni adına Özbəkistan SSR EA Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında və s. əlyazma xəzinələrində saxlanmaqdadır.

¹ Orta əsrlərdə riyaziyyatın tarixi. M., 1961

² İbn Xəllilqan. Vafəyət əl-əyan. Qahirə, III cild, səh. 468; Hacı Xəlifə. Kəşf əz-zunun. İstanbul, 1892, I cild, səh. 174, II cild, səh. 646; Matievskaya, Rozenfeld. Matematiki i astronomi. Moskva, 1983, səh. 388-390

Üç məqalə və onların tənqidi haqqında qeydlər

1983-cü ildə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində Azərbaycanın bir neçə epiqrafik abidələri haqqında məqalə çap edilmişdir. Məqalələr "Abidələr diyarı" (18 fevral 1983, müəllifləri: Əbülfəz Hüseyni və Mürsəl Mürsəlov), "Gəncə sirlər xəzinəsidir" (19 avqust 1983, müəllifi: Əbülfəz Hüseyni) və "Bir abidənin sirri" (19 noyabr 1983, müəllifləri: memarlıq doktoru Şamil Fətullayev və filol.e.n. Əbülfəz Hüseyni) adlanır.

1985-ci ildə M.S.Nemətova akademik Z.Bünyadovla birlikdə bu məqalələr haqqında "Bəzi epiqrafik abidələrin təhrifi haqqında" adlı tənqidi məqalə çap etdirmişdir.¹

Tənqid edilən məqalələrin müəllifləri (xüsusən də Ə.Hüseyni tez-tez təklənərək) "tarixi faktları saxtalaşdırmaqda", bu sahədə "tədqiqatların nəticələrinə həsr olunmuş əsərlərdən tamamilə xəbərsiz" olmaqda, "tamamilə səhv nəticələr çıxarmaqda", "düz oxunmuş yazıları təhrif etməkdə", məsələlərə "məntiqsiz, ötəri yanaşmaqda", "şübhəli çıxış etməkdə", "bir sıra kobud səhvlərə yol verməkdə" və b. tənqiddən daha çox töhmətləndirilir, təqsirləndirilir, lap sonda isə "bu işdə itigöz, zəka, təmkin və xalqa məhəbbət lazımdır ki, tarixini saxtalaşdırmayasan" hökmü ilə ittiham edilir.

"Tənqidi" məqalədə bir qərəzlik və acıq özünü tam açıq göstərir, müqəssir müəlliflər, xüsusən də Ə.Hüseyni tarixi saxtalaşdırmaqda ittiham edirlər. Ancaq həmin məqalələri diqqətlə, dönə-dönə oxuduqda müəlliflərin tarixi saxtalaşdırmaq yox, elmi həqiqəti daha dərinədən araşdırmaq istəyi olduğu görsənir. Öyrətmək yox, yada salmaq istədik ki, elmin əsas məqsədi var olan gerçəkliyi öyrənməkdir. Bu isə heç bir zaman birdən-birə olmur, hər hansı bir tarixi gerçəkliyi də üzə çıxarmaq üçün, bir məsələyə dönə-dönə qayıtmaq lazım gəlir. Buna görə də "öyrənilmiş" sayılan hər hansı bir məsələyə kimsənin (o cümlədən də tənqid edilən məqalə müəlliflərinin) yenidən müraciəti qəbahət sayılmamalı, əksinə onların və məqalələrə öz səhifəsində yer verən mətbuatın işi təqdir edilməlidir. Elmdə dönə-dönə göstərilir ki, hər hansı bir elmi mübahisəyə hökm, qadağa və inzibati yolla son qoymaq olmaz. Tənqidi məqalədə haqsız istehza və ittihamla yanaşı, böhtan olmasa da böhtana oxşarlıq da var. Orada belə bir cümləyə rast gəlirik: "Hüseyni hələ mətnini saxtalaşdırdığı kitabə haqqındakı qarmaqarışlıq yazısını Gəncə muzeyində nümayiş etdirilən abidənin yanındakı ekspozisiyada yerləşdirməyi də muzey işçilərinə tövsiyyə etməyi yaddan çıxarmamışdır. Qəzetdə sərgidə şar konusvarı qab ilə yanaşı qoyulmuş kitabə haqqındakı səhv fikirlər - uydurmalar ictimaiyyətə təbliğ edilir və tarix saxtalaşdırılır" (səh. 135-136). Birincisi, bu sonuncu cümlədə nə deyildiyi aydın deyil, ikincisi isə, qəzeti dönə-dönə oxuduq, ancaq Hüseynlinin elə bir təklifinə rast gəlmədik? Məqalənin ümumi ruhundan belə çıxır ki, Azərbaycanın epiqrafik abidələri haqda yalnız epiqrafika mütəxəssisi yazmalı, söz deməlidir. Başqa bir yandan da, guya ki, bu məqalələrdə bəhs edilən məsələlər artıq çoxdan həll edilmiş, tənqid olunan məqalələrin müəllifləri isə düzgün həll edilmiş elmi məsələləri saxtalaşdırmaqla məşğuldurlar. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, epiqrafçı M.Nemətova öz sənətinə bəlkə də həddən artıq qısqanclıqla yanaşdığına görə, düzgün mövqe tutmur. Onun tənqid etdiyi məqalələrdə yenidən toxunulan məsələlər bugünkü elmimizin səviyyəsində həll edilməmiş olaraq qalır. Biz heç də tənqid (daha çox ittiham) edilən müəllifləri müdafiə etmək fikrində deyilik. Onların yazılarında ara-sıra səhvlərə rast gəlmək olur. Ancaq bu o demək

deyildir ki, onlar tarixi saxtalaşdırmaqla məşğuldurlar. Səhv etmək, yanılmaq başqadır, saxtakarlıq başqa. Alim, tədqiqatçı səhvi bilməyərkədən edir, saxtakarlığı bilə-bilə. Ona görə də Ə.Hüseyni, M.Mürsəlov və Ş.Fətullayevi saxtakarlıqda ittiham etmək çox böyük ədalətsizlikdir. Bir daha qeyd edək ki, hörmətli M.Nemətova yenidən toxunulan bir sıra məsələləri həll edilmiş sayır. Əslində belədirmi? Qabaqcadan deyə bilərik ki, yox! Məsələn: Gəncədə muzeydə saxlanılan şar konusvarı qab və onun üzərindəki yazı. Bu qabın üzərindəki şəkillər və yazı hələ də gərəkli səviyyədə öyrənilməmişdir. Vaxtı ilə onun üzərindəki yazını S.Kərimzadə "pesər" - "oğul" sözünü də əlavə etməklə belə oxumuşdur: "Qutluq İncə (pesər-e) ba əzəməte bolənd pay-e Cahan Pəhləvan" (Qutluq İncə Cahan Pəhləvanın böyük və əzəmətli oğludur). Sonra Ə.Hüseyni bu yazını Azərbaycan dilində "İncə edimə yadına Cahan Pəhləvanğa" (məni unutmamaq üçün Cahan Pəhləvana yadigar), oxumuşdur. Daha sonra tarix elmləri doktoru R.Əhmədov² "Qutluq İncə əzimeyə bolənd ba Cahan Pəhləvan" (Qutluq İncənin böyük məramı Cahan Pəhləvanlıdır") oxumağı həqiqətə daha uyğun saymaqla bərabər, qəti fikir söyləməyi mütəxəssislərin öhdəsinə buraxmışdır.

Tənqidi məqalənin müəllifləri isə "Beləliklə, biz kitabəni "Qutluq İncə əzimeyə ba izz ba Cahan Pəhləvan - Qutluq İncə Cahan Pəhləvanın ən istəkli arzusu, əzizidir"- deyə oxumuşuq". (səh. 135) Göründüyü kimi bu dörd oxunuşun heç biri başqası ilə uyğun gəlmir. Mütəxəssis-epiqrafçı M.Nemətova və akademik Z.Bünyadovun fikrini son nəticə kimi qəbul edib, daha bu haqda kimsə özünün oxuduğu şəkildə fikrini bildirməməlidirmi? Yaxud yeni epiqrafçının yetişməsinimi gözləməliyik!?

Bu haqda yeni-yeni fikirlərin meydana çıxması və onların səhvlərinin qərəzsiz tənqidi yalnız və yalnız elmin inkişafına köməkdən başqa bir şey deyildir. Buna görə də həm haqqında danışdığım üç məqalə, həm də onlara yazılan tənqidi məqalə (istehza, və ittiham hissələri çıxmaq şərti ilə) müsbət elmi addımlar kimi qiymətləndirilməlidir. Qeyd etməliyik ki, həmin kitabəni biz də yalnız müxtəlif şəkillər əsasında başqa cür oxumuşuq, ancaq hələlik şar konusvarı qabın özünü görmədiyimiz üçün fikrimizi bildirməyi əsaslı saymırıq. Tənqidi məqalədə bəhs edilən məsələlərin bir neçəsinin araşdırılması ilə məşğul olmadığımız görə kimin yanlış, kimin düz dediyini söyləyə bilmərik. Yalnız "Ləzgi məscidi" adlanan abidənin üzərində apardığımız qısamüddətli araşdırma göstərdi ki, Ş.Fətullayev və Ə.Hüseyninin yazdıqları "Bir abidənin sirri" adlı məqalə çox xeyirli və gərəkli məqalədir. Məqalə belə başlayır: "İçərişəhər abidələrinin qədim tarixi var. Onların mahiyyəti hələlik lazımi qədər açılıb öyrənilməyib". Sonu isə belə bitir: "Abidələrdə olan hər hansı bir yazı qorunub saxlanmalı, bərpa olunmalı və oxunub öyrənilməlidir. Onlar bizim ictimai-siyasi və mədəni həyat tariximizin səhifəsidir. Haqqında söhbət açdığımız abidənin sirri isə bununla bitmir. Orada başqa elmi tədqiqatlara da yəqin böyük ehtiyac vardır". ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 18.XI.1983) Məqalədə qoyulan tələblər arzu və istəkdir. Burada nə qəbahət var ki, tənqidi məqalədə "müəllif (yalnız Ə.Hüseyni nəzərdə tutulur Ə.Ə.) ...yeni kəşf edirmiş kimi, yazıların memarlıq tarixi üçün dəyərli mənbə kimi əhəmiyyətini abidələrin tənqidi ilə əlaqədar şəxslərə, təşkilatlara "baş salmağa çalışır". Beləliklə sübut edir ki, Hüseyni hələ bundan çox-qox qabaq aparılmış tədqiqat işlərindən, əsərlərindən bixəbərdir"- deyə ittiham edilir. Yenə də təkrar etməyə məcburuq ki, hər iki məqalədə həm tənqid olunan, həm də tənqid edən məqalədə səhvlər var. Ancaq hər ikisi elmin inkişafı üçün xeyirlidir. Tənqid olunan məqalədə deyilir: "Abidənin quruluşuna gəldikdə, deməliyik ki, iki mərtəbədə ibarətdir. Zirzəmi adlandırdığımız birinci mərtəbə islamıyətədən çox qabaq - Qız qalasının ətrafındakı əlaqədar silsilə tikintilər

qəbilindəndir. O, istər tikinti materialı istərsə də sənət-memarlıq üslubuna görə də qədimlərə aiddir. Məsələn tağları (*birinci mərtəbənin - Ə.Ə*) dairəvi, ikinci mərtəbənin isə bucaqlıdır. Bunlar ayrı-ayrı üslubda, həm də ayrı-ayrı vaxtlarda tikilib. Məlum olur ki, ikinci mərtəbə hazır özül üzərində sonralar inşa olunub". Çox düzgün müşahidədir, birinci mərtəbənin yuxarı hissəsi aydın görünür və onun özülü hələ üzə çıxarılmayıb. Açıq-aydın məsələdir ki, şərqdə qədim dinlərə, inanclara aid bir sıra ibadətgahlar islam dövründə məscidə çevrilmişdir, bu abidə də həmin qəbildəndir. Doğrudan da bu abidənin sirləri hələ tam öyrənilməyib. Ümumiyyətlə desək, abidəni öyrənərkən bir sıra səhvlərə yol verilib və abidə olduğu kimi başa düşülməyibdir.

Ş.Fətullayev və Ə.Hüseyni məsciddəki bir kitabə haqda belə yazırlar. "Deyildiyi kimi, abidənin tarixi daha qədimlərə aiddir. İçəridə şərqə doğru tikilən mehraba oxşar naxışlı tağın üstündə qədim sadə kufi xətlə yazılıb: "**Ustad Aşur nəccar Əmir Həmzə oğlu Bakılının əsəri. Tarix - yüz doqquz, altmış və beş**". Bu tarix 174 hicri, miladi 791 - VIII əsrə aiddir". Tənqidi məqalədə isə belə göstərilir,... kitabə əsas fasaddan binaya daxil olan qapı yerinin üstündə qoyulmuşdur. Bu kitabənin xətti məqalə müəlliflərinin dediyi kimi kufi yox, nəsxdir. Kitabə hələ 40 il bundan əvvəl Ə.Ələsgərzadə tərəfindən düzgün oxunmuş və mətni nəşr edilmişdir. "**Bakılı Nəccar İbrahimin oğlu usta Aşurun işidir. Beş yüz altmış yeddinci il**". (hicri 567 / 1171-72) Bu doğrudur ki, kitabənin xətti nəsxdir, Aşurun atasının adı Əmir Həmzə yox, İbrahimdir. Bizcə Nəccar təxəllüs kimi oxunmalı və İbrahim Nəccar olmalıdır. Tarix isə "569-cu il" oxunmalıdır. Ərəb dilində yeddi və doqquz sayları nöqtəsiz yazı ilə yazılarda eyni şəkildə olur, yalnız "dişlərin" ölçüsü ilə müəyyənləşir. Burada birinci "diş" uca olduğundan "tis,ə" - doqquz oxunmalıdır. Tənqidi məqalədə düzgün oxunuş kimi qəbul edilən Ə.Ələsgərzadənin "ustadı" - "usta" kimi verməsi düz deyil. Aşur usta yox, ustaddır, ki, bu da müəllim, alim mənasındadır. Bütün tədqiqatçılar və tənqidçilər nədə çaşmış, nəyi görməmişlər? Sonradan məscid edilən bu qədim abidədə iki mehrab var. Abidəni öyrənməyin əsas açarlarından biri budur. Bəlli olduğu kimi, məscidin ən çətin qurğusu mehrabdır. Mehrab namaz qılanlara Məkkənin istiqamətini düzgün göstərmək üçündür. Məkkənin istiqamətini düzgün təyin etmək üçün astronomiya və coğrafiyanı yaxşı bilmək lazımdır. Hər hansı məscidin mehrabını yaratmaq çox məsuliyyətli iş sayılırdı. Ona görə də mehrabı yaratmaq xüsusi qabiliyyət tələb etdiyi üçün bunu yüksək savadlı adamlara, alimlərə həvalə edirdilər. Hicri 569 (1173-74) -cü ildə tikilən mehrabın müəllifi Ustad Aşurdur.

Əsrimizin başlanğıcında müəyyənləşdirilmişdir ki, məscidin mehrabı çox da dəqiq deyil. Ona görə də əvvəlki mehrabdan bir neçə metr sağa yeni mehrab qurulmuşdur. İkinci mehrabın müəllifi Kərbəlayi Quluzadə, bənnası isə usta Hənifə Rəhimzadədir. Bu mehrab hicri 1326/1908-ci ildə yaradılıb.

Bu mehrab haqqında tənqidi məqalədə deyilir: "Lakin mehrabın üzərindəki kitabə onun tikilməsi yox, bərpası tarixi ilə əlaqədardır. "Qad cəddədə" - təzələnmişdir, bərpa olunmuşdur deməkdir. Deməli mehrab 1326/1908-ci ildə təmir olunmuşdur." (səh. 134) Yuxarıda dediyimiz kimi, köhnə mehrab dəqiq olmadığından, məscidə başqa təzə, yeni mehrab qurulub. Ona görə də "**qad cəddədə" - təmir olunmuşdur yox, "yeniləşdirilmişdir" yəni təzə mehrab yaratmışdır** mənasında başa düşülməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tənqid olunan məqalədə Kərbəlayi Quluzadənin adı "Qəbrulla", tənqidi məqalədə isə "Əğbər Bala" oxunmuşdur. Bu adın ərəb əlifbası ilə indiki şəkli başqa cürdür. İki oxunuşun

heç birini tam dəqiq saymaq olmaz. Biz də dəqiq oxuya bilmədik. Onu dəqiq oxumaq üçün pilləkan qoyub, yazının yanına qalxmaq lazımdır. Məsciddə indi çoxlu taxta, qutu və s. yığıntıları var. Mehrabın yazı olan yerinə qalxmaq mümkün deyil.

Tənqidi məqalədə deyilir: Hüseyini ..."Usta Həmzə Rəhimzadə" əvəzinə "Usta Rəhim Hənifə oğlu" oxumuşdur. Bundan qabaqda "Usta Hənifə Rəhimzadə" yazıldığı halda (bu düzdür) nədənsə diqqətsizlik edilmiş. Burada "Usta Həmzə Rəhimzadə" yazılmışdır.

Bir daha göstərməliyik ki, bir sıra müsbət cəhətlərlə yanaşı tənqid edilən məqalələrdə səhvlər də var və haqlı tənqid olunmuşdur. Ancaq həmin məqalələrin müəlliflərini məntiqsizlik, "başa düşməmək" "kobudcasına oxunuş" və "tarixi saxtalaşdırmaqda" ittiham etmək ədalətsizlikdir. Əksinə bu məsələyə yenidən toxunub onları bir daha müzakirəyə çıxardıqları üçün tənqidlə yanaşı təqdir də edilməlidirlər. Azərbaycan epiqrafik abidələrinə biganə qalmaq, soyuqqanlı baxmaq olmaz. Yüzlərlə epiqrafik abidə hələ qeydə alınmayıb, çoxları hələ layiqli səviyyədə araşdırılmayıbdır. Elə bəhs olunan məscidin özündə içəridən tavanın qalın kəməri üzərində 19 daş var. Daşların iki üzü yazılıdır, bir çoxunun yazısı tam pozulub, qalanları da pozulmaq, dağılmaq üzərədir, hələ indiyədək oxunmayıb. Epiqrafçılar oxumasın, başqası da sussun, onda necə olsun?!

Ə.Əliyev,
Tarix elmləri namizədi

5.06.86

¹ Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1985, N3, səh.132-136

² "Elm və Həyat" jurnalı. 1985, N5, "Nadir tapıntı"

Elmlərin təsnifi tarixi

Önsöz

Bilik bütün bəşəriyyətin tarixi boyu çox mürəkkəb və qarışıq bir yol keçib gəlmiş, indi elmi biliklər elə bir yer tutmuşdur ki, onsuz hər hansı bir müasir cəmiyyət təsəvvür edilmir. Elm çox nəhəng daim iti hərəkətdə olan mütəşəkkil bir gücə - birbaşa məhsuldar qüvvəyə çevrilmişdir. Müasir dünyada elmin qazandığı güc, fəzada, təbiətdə mövcud olan fəvqəladə qüvvələr ilə müqayisə edilə bilər. Elə buna görə də dünyada tanınmış böyük alimlərdən tutmuş, demək olar ki, saya gəlməz çoxlu alimlər, fizikaçılar, riyaziyyatçılar, filosoflar, tarixçilər: elmsünaslar və b. bu nəhəng gücün necə yarandığını, necə inkişaf etdiyini, hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu, mövcud qüvvəsini, ehtiyat qüvvəsini, quruluşunu, gələcəyini və s. öyrənməyə, müəyyənləşdirməyə çalışır, daha doğrusu bu "kosmik hadisəyə" çevrilmiş insan biliyini yenə də elmin öz gücü ilə öyrənmək istəyirlər.

Bu sahədə çalışan alimlər belə bir ümumiləşmiş fikri dönə-dönə qeyd edirlər ki, elm özünün bir neçə minillik tarixi ilə çulğlaşmış halda hərəkət və inkişaf edir, buna görə də onun tarixi həmişə, inkişafının hər yeni mərhələsində (bu mərhələlər çox iti dəyişir) yenidən, dönə-dönə öyrənilməlidir və elmin tarixi bugünü ilə bir yerdədir. Belə deyə bilərik ki, elmin dünəni, bugünü və sabahı bir-birindən ayrılmazdır və elmin inkişafında vahid zaman anlayışını yaradır və buradan belə nəticəyə gəlinir ki, elmin "dünəni" ilə "bugünü" müasirlik baxımından eynidir. Ona görə də elmin tarixi öyrənilərkən onun bugünü və sabahı öyrənilir.

Elmin təsnif tarixi elmin tarixinin ana xəttidir.

Giriş

Elmin təsnif tarixini öyrənmək, həmişə ən aktual və çox gərəkli bir məsələ sayılmış və sayılmaqdadır. Bu sözsüzdür. Ancaq bu məsələ o qədər ciddi, mürəkkəb, dolaşlıq və o qədər müxtəlif yönlüdür ki, onu tək bir düzümə gətirmək həddindən artıq çətindir. Orta yüzillər Şərqiindəki elm təsnifatı məsələlərini öyrənmək məsələni bir daha qəlizləşdirir. Bütün bunları nəzərə alaraq, girişdə məsələni bir qədər ətraflı və bir sıra izahlar verməyə məcburuq.

Bu çətinliklər haradan başlayır?

Birinci Elm sözünün özündən. Bəlli olduğu kimi, bu söz müxtəlif dövrlərdə öz anlayışını tez-tez ya dəyişmiş, ya da ona müxtəlif təriflər verilmişdir. Ona görə sualdan sual doğur: orta əsrlərdə Şərqiə elm deyəndə nə başa düşülmüş, indi nə anlanılır? Bunun həlli ona görə vacibdir ki, orta əsrlərdə minlərlə alimin elm saydığı bir çox biliklər indi elm sayılmır. Ya da, elə orta əsrlərin özündə bir sıra alimlər bəzi bilikləri elm saydığı halda, başqaları onları bu və ya hansısa elmin bölməsi, ya da ki, mövzusu saymışdır. Çox vaxt bilik, elm, fənn, mövzu, sənət anlayışları eyniləşdirilmişdir. Buna ən parlaq misal XVI yüzildə yaşamış, görkəmli türk alimi Hüsameddin Əhməd Taşköprülüzadənin (1495-1561) "Xoşbəxtlik açarı və ağılıq çırağı" əsərini göstərmək olar. Bu əsəri müəllifin oğlu ərəbcədən türkcəyə - osmanlıcaya çevirəndə onu "Elmlərin mövzuları" adlandırmışdır.

Bu əsər haqda yazan sonrakı əsrlərin və müasir dövrün alimləri, heç fərq qoymadan orada "500 elmdən", bəhs edildiyini göstərirlər. Ancaq bir elmsünas kimi bu əsərə yanaşanda aydın olur ki, onların çoxusu elm deyil, ya sənətdir, ya elm sayıla bilməyəcək bilikdir, ya da ki, başqa bir elmin sahəsidir, mövzusudur və s... Buna görə də araşdırıcı haçalanan iki yol ayrıcında qalır; əgər araşdırmaya orta əsr alimlərinin elmə baxışı əsasında yanaşılsa tədqiqatın gedişi bir cür, yox əgər yalnız müasir baxışla yanaşılsa başqa cür alınır və bu sonuncu üsul tarixə müdaxilə hesab edilə bilər. Onsuz da müasir elm tarixçisi istər-istəməz orta əsrə özünün indiki dövrdə formalaşmış görüşünün havasını da aparır, ancaq bu və ya başqa orta əsr aliminin fikrini müasir baxışla "saf-çürük" etmək nə qədər özünü doğrulda bilər? Ona görə də burada üçüncü bir ortaqlıq tapılmalı, daha doğrusu şərti də olsa götürülməli, tarixiliyə çox böyük ehtiyatla yanaşıaraq, ona xələl gətirməməyə (onsuz da harda isə xələl gətirilir) çalışılmalıdır. Bunun üçün hər iki baxış (orta əsrlərin və müasir dövrün) haqqında ümumi də olsa izah verilməsi burada çox vacibdir. Birincisi, elm haqqında müasir təyinatlarla ötərgi nəzər salmaq ki, bu bizə daha yaxındır və məsələnin düzgün dərk edilib qiymətləndirilməsinə də aparıcıdır.

Qabaqcadan göstərək ki, əsər Azərbaycan dilində yazıldığına görə, burada ilk öncə bilik, elm və s. haqda dilimizdəki anlayışları aydınlaşdırılmalı və dəqiqləşdirərək, yeri gəldikcə başqa dillərdəki anlayış və təriflərlə müqayisə edəcəyik.

Bəlli olduğu kimi "bilik" sözü öz anlayış və mənə tutumuna görə "elm" sözündən daha genişdir və qədimdir. Bu bir sıra dillərdə də belədir. "Bilik" anlayışı "elm" anlayışından fərqlənsə də, çox zaman eyni mənada işlənmiş və indi də işlənir. Bu sözlər eyni zamanda o qədər yaxın anlayışlar verir ki, "bilik" sözü "elm" sözü ilə, yaxud əksinə, "elm" sözü "bilik" sözü ilə izah edilir. İstər Böyük "Gültəkin abidəsi"ndə "bilir biligim bilməz tək boldu" və istərsə

də "Kitabi Dədə Qorqud"da "bilir biligim bilməz kimi oldu" ifadələri bütün mənə çalarları ilə yanaşı, daha çox "bilik" anlayışını bildirir. "Bilik" sözü qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan dilində "bilgi" kimi də işlədilirdi. Bu kökdən yaranan "bilgə" və "bilici" sözləri "müdrək adam", "hikmət yiyəsi" mənalarına daha çox yaxın olsa da, "alim" mənasını da öz içərisinə alırdı. Məsələn, qədim Gültəkin abidələrində tuş gəldiyimiz, Bilgə Xaqan, "Dədəm-Qorqud" kitabında Dədə Qorqud ("o, bütün oğuzun bilicisi idi") müdrək övliyə təsiri bağışlasalar da, öz fəaliyyətlərində daha çox Farabinin, Nizaminin təsvir və arzu etdikləri, ideal dövlətin idarəsində iştirak edən həkim filosofa yaxındırlar.

"Bilik" sözü Azərbaycan dilində bu günədək öz mənasını saxlayaraq, həm bilik, həm də elm mənasında işlənir. Orta əsrlərdə ərəb dilindən gəlmə "elm" sözü isə biliyin sinonimi kimi işlədilmişdir. Ümumiyyətlə götürdükdə dilimizdə "bilik" sözünün özü çoxmənalı olmaqla yanaşı, həm də bilgi, elm və savad, fənn şəkllərində də işlədilir. Ensiklopediya və izahlı sözlüklərdə bu sözlər biri o birisi ilə izah edilir, mənalandırılır. "Bilik - oxumaq və ya təcrübə nəticəsində əldə edilən məlumat; elm".¹ "Elm - təbiət və cəmiyyətin inkişafındakı qanunauyğunluqları və obyektiv aləmə təsiri üsullarını meydana çıxaran biliklər sistemi və bu biliklərin ayrıca sahəsi... oxumaqla əldə edilən bilik, məlumat və s. deməkdir".² Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən şerində biliyin, elmin çox geniş, müxtəlif çalarlarla izahı, tərifli, təyini vardır ki, bu özü ayrıca bir tədqiqatdır. Müasir Azərbaycan dilində "bilik"lə "elm" nə qədər yaxın, eyni mənalarda işlədilsə də, onlar arasında fərq vardır. Belə ki, bilik daha geniş mənada, elm isə biliyə ayrıcanın bütövə nisbətindədir. Elə buna görə də bilik iki yerə - ali biliklərə və elmi biliklərə ayrılır. Belə deyə bilərik ki, elm ümumi biliyin içərisində, xüsusi, səciyyəvi bilikdir, daha doğrusu elm biliyin içərisində gedən ayrıca elə böyük bir prosesdir ki, həm bilikdən qidalanır, həm də inkişaf edərək biliyi böyüdür, yeniləşdirir. Sovet elmsünası V.C.Kellenin sözləri ilə desək "elm, bəlli olduğu kimi, sadəcə biliklər sistemi deyil, yeni biliklər qazanmaqla bağlı olan idraki nəzəri fəaliyyətdir".³

Biz burada bilik və elmin tərifini yox, bu iki anlayışın bir-birinə münasibəti və dilimizdə onların mənə çalarları ilə fərqi göstərməyə çalışırıq. Bir də onu göstərməliyik ki, elm sözü daha çox iki anlayışda işlədilir: 1. Ümumiyyətlə elm; arada buna böyük hərflə yazılan Elm də demək olar. 2. Ayrı-ayrı mövzuları, daha doğrusu tədqiqat obyektini olan elmlər. Bu sonuncu daha çox "fənn" sözü ilə aydınlaşdırıla bilər. Birinci mənada elm biliyin sahəsidirsə, ikinci mənada elm elmi biliyin müəyyən bölməsinə aiddir. Biliklə elm arasında dilimizdə yaranan bu anlayış fərqli son əsrin məhsuludur. İstər uzaq keçmişdə, istərsə də orta əsrlərdə biliklə elm heç bir dildə mənaca bir-birindən ayrılmırdı. Avropada "Elm" sözü bugünkü anlayışı XIX əsrin birinci yarısından qazanmağa başlamışdır. Daha doğrusu 1831-ci ildə Britaniya assosiasiyası yaranandan "elm" (science- cmuence) bugünkü mənada işlədilməyə başlamış, daha çox öz həqiqi mənasını XIX əsrin sonlarında tapmışdır. O vaxtadək "cmuence" termini "bilik", "savad", "oxumaq" mənasında işlədilirdi.⁴ Latın dilindən götürülmüş bu söz italyan, fransız, ingilis və başqa Avropa dillərində ayrı-ayrı tələffüzlə işlədilir. Hətta rusca yazılan elmsünaslığa aid müasir əsərlərdə bu terminə tez-tez tuş gəlmək olur. Rus dilində də "bilik" və "elm" (znanie, nauka) sözləri çox vaxtı bir-biri ilə aydınlaşdırılır və eyni anlayışda işlədilir: "nauka - 1. sistema znaniy. 2. Navıki, znaniya poluçəemie çelovekom v rezultate obuçeniya ili jiznennoqo opıta. U starikov surovıx perenimal ya xitriyu nauku, kak stroit xatı, kak sajat derevya" (Slovar ruskıqo yazıka (v çetırex tomax) I, II, izd. vtoroe M., 1983. səh.409). Buradan da aydındır ki, "ev tikmək, ağac əkmək" belə elm sayılmışdır. Dal'ın izahlı sözlüyündə

elm - "təlim, öyrənmə və təhsil" (uçenie, vıuçka, obuçenie) sözləri ilə izah edilir və misal olaraq "Həyat - elmdir, o təcrübə ilə öyrədir" (jizn nauka, ona uçit opitom) ifadəsini gətirir.

Beləliklə, demək olar ki, bütün dillərdə bilik və elm sözləri bir-birini çox yerdə əvəz edir və çoxçalarlı anlayışlar verir. Bizim araşdırmamızda, tədqiqat işimizdə bilik və elm sözlərindən belə bir izahla danışmaq yersiz görünə bilər, ancaq məsələ heç də belə deyil. Mövzudan bəllidir ki, araşdırma elmlərin orta əsrlərdə təsnifatı problemi üzərində aparılır. Buna görə də elm sözünün hədləri tam müəyyənləşməlidir ki, anlaşılmaqlıq alınmasın. Məsələnin əsas çətinliklərindən birisi də orasındadır ki, bir alimin elm saydığı bilik növünü, başqa alim elm saymamışdır. Bunun əsas səbəbi isə bilik termini ilə elm termininin eyni sözlə ifadəsi olmuşdur. Daha doğrusu elm sözünün bilikdən ayrılıb get-gedə müstəqil anlayış qazanması gördüyümüz kimi sonrakı əsrlərin məhsulu olduğundan haçalanma yaranmışdır. Ona görə də tədqiqatçı həmişə çətin bir mühakimə qarşısında qalır, bu və ya başqa elmin ayrı-ayrı sahələrinə də elm adı verən orta əsr alimləri nəyi səhv nəyi düz həll etmişlər? Ona görə də istər-istəməz sözün özünün hansı anlayışlarda işlədildiyini açıqlamaq ön xəttə keçir və bunsuz tədqiqatı davam etdirmək olmur.

Bəlli olduğu kimi bugünkü elmin əsas qaynaqları qədim Yunanıstan elmi olmuşdur. Yunanıstan elminin Şumer, Babil və Misir elmi üzərində yarandığı da aydındır. Ancaq onlar haqda tam təsəvvür hələ ki, yoxdur, yəqin ki, tarix elminin inkişafı ilə bağlı gələcəkdə təsəvvürümüz müəyyən qədər də olsa tamlaşacaqdır (Şümerlər biliyə "zu=su" deyirdilər). Hələlik bugün qəbul edilən budur ki, qədim dünya elmi Yunanıstanda bütövləşmişdir, daha doğrusu sintez edilmişdir. Elmin, daha doğrusu biliyin geniş, dövrünə görə hərtərəfli təhlili öz əksini Aristotelin yaradıcılığında tapmışdır. Burada bilik - həm adi, həm də elmi - eyni mənada, bir sözlə episteme (episteme) sözü ilə ifadə edilir. Ona görə də dəqiqləşdirmək olmur ki, Aristotel episteme dedikdə nəyi göz önünə alır, biliyi, yoxsa elmi? Aristotelin əsərləri diqqətlə gözdən keçirildikdə, aydın olur ki, onun episteməsi çoxmənalıdır və indiki bizim təsəvvürümüzədən çox fərqlidir:

Birincisi, Aristotelin episteməsi bilik, elm, elmi bilik, elmlik, fənn, sənət, təlim və s. mənalar verir, onun qarşılığı müasir tərcümələrdə bu müxtəlif anlayışlarla göstərilir (bizcə bu cür tərcümə bir o qədər də uğurlu sayılmamalıdır, çünki nə dərəcədə olursa-olsun Aristoteli müasirləşdirmək təsiri başlayır ki, bu da bir tərəfdən indiki oxucuya kömək etsə də, başqa bir yandan Aristoteli gerçək anlamağa mane olur). İkincisi, Aristotel sənət, incəsənət, poetikanı da episteme sayır ki, bunu iki cür aydınlaşdırmaq olar: a) sənət elm deyil, müəyyən bilik və bacarığın məhsuludur; b) hər hansı bir sənət məhsulunun yaranmasında müəyyən elmlərdən məs. həndəsə, hesab və s. istifadə edilir. Üçüncüsü, bəlli olduğu kimi qədim dövrdə və orta əsrlərdə bilik sahəsi sayılan bir sıra yaradıcı fəaliyyət, indi elm sayılır. Məs. şer (poetika) və s. bu isə onunla bağlıdır ki, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı alimlər bilik və elm anlayışını müxtəlif təsəvvür etmiş, özlərinin beyinlərində yaratdıqları təyinat əsasında ona yanaşmışlar.⁵ Bu, bugün də davam edir ki, bu haqda bir az sonra danışılacaqdır. Bəs orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə bilik və elm necə başa düşülürdü? Bu tədqiqatın gedişində həmin məsələ geniş izah ediləcəkdir. Ancaq burada ötərgi də olsa müəyyən məlumatın verilməsi zəruridir.

Bəlli olduğu kimi İslam dinini qəbul etmiş xalqlar elmə aid yaradıcılıqlarını ara-sıra türk və fars dillərində ifadə etsələr də əsasən ərəb dilində yazmışlar və hər üç dildə də bilik ilə elm sözünü, bir sıra yaradıcılıq sahələrini vahid bir terminlə - "elm" sözü ilə bildirmişlər.

Ancaq buna baxmayaraq yunan dilindəki episteme kimi, ərəb dilindən çıxma "elm" sözü də daha çox bizim bugün başa düşdüyümüz mənada "bilik" anlayışını verir. Bu haqda, daha doğrusu Yaxın Şərq dillərində, xüsusən ərəbdilli yazılı ədəbiyyatda "elm" in verdiyi mənalara və ümumiyyətlə elmin mövqeyi məsələsinə həsr edilmiş "Biliyin təntənəsi" kitabı ən qiymətli tədqiqat sayılmalıdır. Görkəmli şərqşünas Frans Rouzental kiçik çatışmamazlıqlara (bunlarsız da mümkün deyil, biz nə qədər səhvlərdən yaxa qurtarmağa çalışsaq da, yenə də onların izi qalır, bu izləri çatışmamazlıq saymamaq da olar) baxmayaraq qarşısında qoyduğu məsələnin öhtəsindən böyük bacarıqla gələ bilməmişdir.⁶ Biz əsər haqda yeri gəldikcə öz fikrimizi qabaqda bildirəcəyik. Hələlik onu deyək ki, Rouzental elm fenomenini "bilik" anlayışında götürməkdə düzgün hərəkət etmişdir. Müəllif yazır: Ərəbcə "İlm" bizim "bilyə" kifayət dərəcədə yaxşı tərcümə olunur. Ancaq "bilik" "elm" in bütün dəlil və həyəcan məzmununu ifadə edə bilmir, belə ki, "elm" (ilm) islamda müsəlman mədəniyyətinə özünün səciyyəvi görkəm və boyasını vermiş aparıcı görüşlərdən (konsepsiyalardan) biridir.⁷ Müəllif fikrinin davamında əlavə edir ki, hətta tövhid və din terminləri belə "istifadəsinin dərinliyinə və genişliyinə görə elm (sözü ilə) yanaşı dura bilmirlər".⁸

"İlm" bir termin kimi özündə çox geniş, dərin, çoxçalarlı anlayışları birləşdirdiyindən və Azərbaycan dilində də elə həmin mənada, həmin şəkildə - elm - işlədildiyindən bu tədqiqatda "elm" dedikdə müasir anlayışla yox, orta əsrlərin anlayışında veriləcəkdir ki, "bilik" anlayışı da onun içində gedəcəkdir. "Elm" in bu qədər çevik və dəyişkən olması əgər birinci çətinliyi törədirsə, orta əsrlərdə ona verilən təyin və təriflərin də həddən artıq cürbəcür olması ikinci çətinliyi yaradır.

Yeri gəlmişkən göstərək ki, indi də hələ elm (həmçinin science, nauka və s.) öz təyini dəqiq tapmamışdır, ona müxtəlif yarlardan yanaşaraq, saysız tərif və təyinat verirlər. Nəticədə bu tərif və təyinatların (hamısını bir yerə toplamaq mümkün deyil) bir neçəsini tutuşdurduqda nəinki tədqiqatçı, hətta böyük filosoflar, elmsünaslar da çıxılmaz vəziyyətə düşürlər. Belə ki, hətta bir çox alimlər o yerə gəlib çıxırlar ki, onların təriflərinin bəzisində görə fəlsəfə, başqalarına görə də ədəbiyyat, tarix, hətta məntiq və riyaziyyat da elm sayılır. Əgər elmə elmin bugünkü tərifinə (və yaxud təriflərinə) görə yanaşsaq, istər-istəməz belə nəticəyə gəlməliyik ki, qədim və orta əsrlərdə, hətta yeni dövrdə Çin və Yaponiyada elm olmamışdır. Axı, bugün başa düşdüyümüz mənada, elm, Yunanıstandan başlayan ənənənin çərçivəsində və əsasında Yaxın və Orta Şərqə, sonra Avropaya keçərək inkişaf edə-edə formalaşmışdır. Çin, Yaponiya və onlarla qonşu ölkələrdə isə hakim mövqeyi yazılı və şifahi ədəbiyyat tutur, biliyin yeganə təmsilçisi yerində çıxış edir, elmi öz içərisində əridilmiş halda aparırdı. "Çin elm və mədəniyyətinin ənənəvi humanitar yönü" gerçəkliyi mənimsəmənin başqa bir forması kimi olmuş, orada qədim Çin məntiqinin riyaziyyatla bağlılığı xüsusi bir səciyyədə özünü göstərmişdir. Elə buna görə də istər Çində və istərsə də Yaponiya və onlarla qonşu ölkələrdəki orta əsr elmi bugünkü bizim başa düşdüyümüz elmin qəlibi ilə ölçülə bilmir, bəzən onu "başqa sistemli elm", bəzən də "elmsiz elm", hətta "elm olmayan elm" və başqa cür adlandırırırlar.⁹

T.P.Qriqoryevanın dediklərinə dayanaraq, A.Uşkov belə bir ümumiləşdirmə aparır ki, beləliklə biz öyrəndik ki, "avropa tipli" elmdən fərqli olaraq, (müəllif "Avropa tipli elm" dedikdə indiki elmi düşünür) başqa əsaslara dayanan başqa tipli elm mümkündür və Şərqdə (burada daha çox Çin, Yaponiya, Hindistan və onlarla qonşu ölkələr nəzərdə tutulur) nəzəri və deduktiv (düşünüş prosesində ümumidən xüsusiyyə getmə) elmdən daha çox, fərdi təcrübədən ayrılmaz təcrübi elm, nəzəri deduktiv elm yox, subyektin hissi təcrübəs ilə qırılmaz bağlı elm yaranmışdır. Bununla yanaşı, həmin bu elm olmayan elmin təkə gerçəkliyi başa düşməsi başqa cür deyil, həm də idrak üsulu başqadır. Şərti olaraq, belə demək olar ki, bu üsul məntiqi deyil, "məntiqüstüdür" ya da elə duyğuludur ki, hər cür formal bilikdən can qurtarmağı tələb edir.

Alimlər hətta belə bir ehtimal irəli sürürlər ki, bəlkə də Yunanıstanda formalaşan üsul, çinlilər üçün çoxdan keçilmiş bir mərhələ idi.¹⁰ Ona görə də mədəniyyətlərin yaş fərqi heç bir zaman yaddan çıxarmaq olmaz və bütün mədəniyyət və elmləri bir qəliblə, daha doğrusu bizim öyrətdiyimiz üsulla ölçmək, qiymət vermək tam doğru sayılmamalıdır. Bütün bunlarla yanaşı daha doğrusu alimlərin bu fikir yürütmələri ilə müəyyən qədər razılaşmaqla yanaşı, deməli ki, bu cür qiymət vermək yanlışdır. Məsələyə daha dərinləndirən yanaşsaq, aydın olur ki, indiki elmdə "yunan ənənəsi", "yunan üsulu" adlanan elmi idrak, ya da "avropa tipli elm" kökünə görə dünyada ən qədimdir və bəşərin inkişaf tarixi boyu özünü doğrultmuş, üstünlük qazanmışdır. Bəlli olduğu kimi, bu elmin kökləri "Şumerdən başlayan tarixə" gedib çıxır, onun yaşı daha çoxdur və bir neçə ölkədə (məs. İraq, Misir, İran və s.) yaranmış bilikləri özündə toplaya-toplaya gəlib. Yunanıstana çatınca bir neçə mərhələ keçmişdir, heç də çinlilər üçün keçilmiş mərhələ ola bilməzdi.

Bu başqa bir məsələdir ki, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Çin və Yaponiyada da, bədii ədəbiyyat, ümumiyyətlə humanitar elmlər çox güclü inkişaf mərhələsi keçirərək elmi idrakı da öz içərisində əritmişdir. Bədii ədəbiyyatın "bu cəhdi", orta əsrlərdə özünü Azərbaycan, İran və Ərəblərdə də göstərmişdir. Elə ona görə də XIV yüzilin görkəmli filosof və tarixçisi İbn Xəldun qədim ərəb poeziyası haqda belə yazır: "Poeziya ərəblərin elmini, tarixini, (əxbaruhum) və fəlsəfəsini (hikmətuhum) özündə toplayan divanı (*nəyi isə hərtərəfli özündə toplayan. Ə.Ə.*) idi".¹¹ Sözsüz ki, ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə ümumiyyətlə bilik və müəyyən elmi biliklər, məs. riyaziyyat, tibb, təbiətşünaslıq özünü bu və ya başqa ölçüdə göstərir. Ancaq, bunlar sistem şəklində deyil, ya da onun inkişafı müəyyən yönə əsaslandığından dağınıq haldadır. Əsl elm üçün bu yaramır. Elm iç-içə kökündən bir-biri ilə bağlı olub, cəmləşərək inkişaf edən biliklərin sistemidir. Bir sıra mədəniyyət fenomenləri, məsələn, bədii ədəbiyyat elmi bilik tapa bilər və hətta elmin inkişafına təsir də göstərir (necə ki, tarixdə bir sıra ölkələrdə belə də olmuşdur), ancaq elmin yerini özündən başqa heç nə tuta bilməz. Mədəniyyətin iki müstəqil və böyük sahəsi olan elmlə bədii ədəbiyyatın qarşılıqlı bağlılıqları adətən iki şəkildə özünü göstərir: ya ədəbiyyat elmdən yararlanır, ya da elm yeri gəldikcə bədii ədəbiyyatdan istifadə edir. Bu hal orta yüzilliklərdə Yaxın və Orta Şərqdə özünü tez-tez göstərmişdi. Mütənəbbi (X), Əbül Üla Müərrri (XI), Nizami (XII), Füzuli (XV) və başqa ədəbiyyat korifeylərinin əsərlərində elm elə təmsil edilmişdir ki, onların həm də böyük alim olduqlarına heç bir şübhə yeri qalmır.

Ancaq ədəbiyyata gətirilmiş "bu elm elmin özünün tələbindən deyil" böyük poeziyanın tələbindən və öz dövründəki ictimai-mədəni həyatı bütövlükdə əhatə və təqdim etmək

istəyindən doğmuşdur. Ona görə də Füzuli yazırdı ki, "Elmsiz şer cansız cəsəddir. Mən öz şer gəlinimi elmin inciləri ilə bəzədim"...

Dediyimiz kimi, elm də öz növbəsində bədii ədəbiyyatdan müxtəlif şəkildə "öz məqsədi üçün" istifadə etməyə çalışmışdır. Bu da yersiz deyildi. Ona görə ki, bədii forma və ifadələr çətin elmi həqiqətlərin asan qavranmasına böyük kömək göstərir. Belə ki, dildə neçə yüzillərin gedişində formalaşan yığcam ifadələr, aforizmlər o dildə danışan insanların düşüncəsində yer etmiş, həmin insanlar üçün yaxın anlaşılıq və "məlum" olmuşdur. "Məchul" elmi "məlum" aforizmlərlə insana çatdırmaq, elmin öyrənilməsi və mənimsənilməsində əsas vasitələrdən biridir. İkincisi isə, bəllidir ki, bədii ədəbiyyat, xüsusən də şer yüksək təsir qüvvəsinə malik olmaqla yanaşı, həm də çətin elmi fikirləri də insanlara çatdırma bilir (musiqi daha yüksək təsire malikdir, ancaq elmi bilikləri insanlara çatdırma bilmir). Elə buna görə də və bir də bununla bağlı, Şərq poeziyasının (ərəb, türk və fars dilli şer) cəmiyyətin aşağıdan yuxarı bütün sahələrini fəth etdiyinə görə, çoxlu riyaziyyat, tibb, fəlsəfə (hətta elmlərin təsnifinə aid əsərlər) və s. nəzmə çəkilirdi (bunların saysız nümunələri əlyazma şəklində dünyanın tanınmış kitabxana və muzeylərində indi də qalmaqdadır).

Belə bir yerli sorğu ortaya çıxmağa bilər, ədəbiyyat elmi, yaxud elm bədii ədəbiyyatlı ola bilərmi? Sözsüz! Əksinə bu ikisi çox yerdə bir-birini tamamlayır. Hətta cəsarətlə demək olar ki, ola bilsin ki, gələcəkdə humanitar elmlərlə dəqiq elmlər birləşsin. Vahid bir sistem yaransın. Bütün bunları göz önünə alıb deyə bilərik ki, "humanitar yönlü" mədəniyyətlərdə (məs. Çin mədəniyyətində və s.) elmin olması heç də qərribə görünməməli, onun "elmsiz elm" yox həqiqi elm olduğu qəbul edilməlidir. Bu, elmin müxtəlif şəkillərdə, müxtəlif üsullarda təzahürü kimi başa düşülməli, ümumiyyətlə elm "avropa tipli" (müasir elm şərti olaraq belə adlandırılmışdır. Bəzi ədəbiyyatlarda bu Yunan ənənəsi ilə yaranmış elm də adlanır) elmin arşını ilə ölçülməməlidir. Ancaq, heç zaman da yaddan çıxarmaq olmaz ki, hələlik elmin ən görkəmli və özünü daha çox doğruldan nümunəsi müəyyən birtərəfliliyinə baxmayaraq "avropa tipli" elmdir. Bu elmin Aristotelin dediyi və indi də təsdiqləndiyi kimi, mahiyyət və məzmunu gerçək varlığı öyrənməkdir. "Bu bilikdə gerçək aləm, onun qanunları və xüsusiyyəti, əlaqələri və münasibətləri açılır".¹² Ancaq bunu da göstərməliyik ki, Çin, Yapon, Hindistan, Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətində başqa şəkildə özünü göstərən elmi biliklər, onların nailiyyətləri müasir "avropa" elmindən hələ də kənar qalmaqdadır. Bu isə hələ də vahid dünya elminin tam təşəkkül tapmaması deməkdir.

Bəs müasir elm və yaxud "avropa tipli", ya da "yunan ənənəli" deydiyimiz elm başqalarından nə ilə fərqlənir, bu elmin elmiyi nədədir? Sözsüz ki, elm nədir sualı ilə "avropa" elminin elmiyi nədədir sualı ayrı-ayrıdır. Burada "avropa" elminin keçib gəldiyi yol nəzərə alınıb, o baxımdan da aydınlaşdırmağa və açıqlamağa çalışılacaqdır.

Bugünkü elm qədim Şumer, Akkad, Babil, Misir, Yunanıstan, türk, hind, Çin, orta əsr Şərq və Qərb elmlərinin varisidir. Bütün bu elmlər ələ-nə-ələ, seçilə-seçilə müəyyən bir düzümə gələrək sistemləşmiş, inkişaf edərək bugünkü şəklini almışdı. Ona görə seçilə-seçilə deyirik ki, əgər qədim yunanlar, orta əsr Şərq alimləri, hətta XVII yüzildə Məhəmməd Əmin Şirvani Şərqdə və Frensis Bekon Qərbdə poeziyanı, incəsənəti, ilahiyyətçilik və sairəni də öz təsniflərində elm adlandırmışsalar da, müasir baxışla bunlar elm adlanmır. Uzun müddət həm Şərqdə, həm də Qərbdə dinlərə aid məsələlər də elmin içərisinə salınmışdır. Bu onunla

bağlıdır ki, hələ bu günədək elmə hamının qəbul edəcəyi vahid tərifi və təyinat verilməyib, daha doğrusu elmi bir neçə tərifi də müəyyənləşdirmək mümkün olmadığından, onun haqqında deyilən ayrı-ayrı fikirləri bir yerə yığmaq mümkün olsaydı, bir neçə cild kitab yaranardı. Ancaq, bütün bunlarla yanaşı, ümumi qəbul edilmiş bir neçə təyinat elm haqqında müəyyən doğru təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Elm biliklərin toplusu deyil, düzümü, müəyyən ümumi və xüsusi quruluşudur. Bu quruluş sadədən mürəkkəbə doğruudur. Buna görə də elm biliyin, idrak və şüurun ayrıca növüdür, onun öz qanunları, gerçək varlığı qavramaqda öz üsulları vardır. Elm gerçək varlığın mövcud və qanunauyğun münasibətlərini əks etdirir. Bəlli olduğu kimi çağdaş elm üç yerə bölünür: təbiyyət elmləri, cəmiyyət elmləri (humanitar elmlər), texnika elmləri. Elmi idraka görə texnika elmləri təbiyyət elmlərindən törəmə sayıldığından, əsas elm deyil, köməkçi elmlər sayılır.

Hələ XVII yüzildə görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd Əmin Şirvani bu fikri irəli sürmüşdür.¹³

XX yüzilin görkəmli elm nəzəriyyəçilərindən olan marksist yapon alimi Tosaka Dzün çağdaş bilikdə təbiyyət elmlərinin çox gərəli yer tutduğunu göstərməklə, onu indiki elmin əsas xüsusiyyətlərindən biri sayır.¹⁴

Çağdaş elmin keçib gəldiyi tarixə yaxından yanaşanda belə bir seçilmə görürük: Bilik elm bilikləri təbiyyət elmləri dəqiq elmlər. Bu cür çözlənmə (analiz) xətti indiki elmin ana xəttidir. Hətta bir sıra ictimai humanitar elmlərə də dəqiq elmlər tətbiq edilir, riyazi məntiq, riyazi dilçilik, riyazi iqtisadiyyat və başqa elm sahələri törəyir.

İndiki elmdə təbiyyət elmləri öndə getməklə yanaşı, bir yandan sanki müstəqilləşir, başqa yandan da ictimai elmlərə birtərəfli müdaxilə etməklə onu öz "himayəsinə" "nüfuzu altına" almağa çalışır. Təbiyyət elmlərinin indiki iqtisadi və texniki tərəqqiyə, hərbi "yarışlara" həddən artıq yardımını onu aparıcı mövqeyə çıxarmış, onun özünü ictimai elmlərdən, maddi cəhətdən qat-qat zəngin və güclü etmişdir. Bu çağdaş elmin ən böyük nöqsanıdır, onu birtərəfli inkişaf etdirir. Bu gediş bugün böyük Elmin zərərinədir və gələcəkdə cəmiyyətə daha çox zərər vura bilər. Sovet akademiki V.Leqasov sanki bunu nəzərə alaraq belə deyir: "Hər bir alim-təbiyyətçi humanitar elmlərlə çox yaxşı tərbiyələnməlidir. Mən buna möhkəm əminəm. Yoxsa, əsl alim istər-istəməz öz imkanlarını məhdudlaşdırır. Həmişə bizim böyük humanitarçıların çiyində böyük "texnikaçılar" dayanmışlar. Belə də olmalıdır. Ancaq, müasir elmdə bu müvazinət pozulmuşdur. Bu qorxuludur".¹⁵

- ¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, B., 1964, səh. 270
- ² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, B., 1980, səh. 203
- ³ Nauka i kultura, M., 1984, səh.10, Kelle V.J. "Nauka kak fenomen kulturi" məqaləsi
- ⁴ Nauka i kultura, M., 1984, səh.201-202, Rojanskiy İ.D. "Nauka v kontekste Antiçnoy kulturi" məqaləsi
- ⁵ Aristotel. Soçineniya, I cild, M., 1976, səh.65-67 119 180-182 284-287; II cild, M., 1978, səh.257-258 261-262 273-278 280-283; IV cild, M., 1983, səh.54-55 60 173-174 178-182 281-293 297-300.
- Lukanin P.K. Orqanon Aristotelya, M., 1984, səh.4-7 160-181
- ⁶ Rouzental F. Torjestvo znaniya, M., 1978
- ⁷ Rouzental F. Torjestvo znaniya, M., 1978, səh.20
- ⁸ Rouzental F. Torjestvo znaniya, M., 1978, səh.20
- ⁹ Uşkov A.M. Utopičeskaya misl v stranax Vostoka: traditsii v sovremennost, M. MQU, 1982, səh.150-152
- ¹⁰ Uşkov A.M. Utopičeskaya misl v stranax Vostoka: traditsii v sovremennost, M. MQU, 1982, səh.151
- ¹¹ İbn Xaldun. Müqəddimə, Paris, 1858, III hissə, səh.357
- ¹² Nauka i kultura, M., 1984, səh.10, Kelle V.J. "Nauka kak fenomen kulturi" məqaləsi
- ¹³ Şirvani Məhəmməd Əmin. Xaqan faydaları, əlyazma
- ¹⁴ Tosaka Dzyun. Teoriya nauki, M., 1983, səh.15
- ¹⁵ Nauka ne terpit odinoçestva. "İzvestiya" qəzeti, 23 yanvar 1987

X-XVII yüzillərdə Yaxın və Orta Şərqdə elmlərin təsnifi tarixi

Elmin təsnifatı "müasir" elmin araşdırdığı ən aktual və gərəkli problemlərdən biridir. Bu problemdən nə qədər çox danışılrsa da, o nəinki həll edilmiş sayılır, əksinə onun indi-indi müstəqil problem kimi formalaşdığı və ona hər an müraciət edilməsi zərurəti meydana çıxdığı bütün əsərlərdə təsdiq edilir. Elmlərin təsnifatı ilə alimlər elə geniş ölçüdə məşğul olurlar ki, bu hal, bəzi ədəbiyyatda "təsnifat hərəkatı" adlanır.

Bəlli olduğu kimi elmlərin təsnifatı bir çox aspektdən, daha çox: 1. Fəlsəfə aspektindən. 2. Elmsünaslıq aspektindən. 3. Kitab-biblioqrafik aspektdən öyrənilir.

Elmlərin təsnifatı haqlı olaraq bir sıra əsərlərdə dönə-dönə "elmin alfa və omeqası", "mədəniyyətin sinonimi", "elmin qızıl sapı", "bəşər biliyinin tərkib və təhlili" adlandırılır.

Elmlərin təsnifi araşdırılarkən (hansı baxımdan olursa olsun) onun tarixinə ümumi də olsa göz yetirmək daimi zərurət kimi qiymətləndirilir. Sözsüz ki, bu baxış ya elmin gerçək tarixi prosesini məntiqi üsulla, ya da ardıcıl tarixi xronologiya ilə təsvir və təqdim edir.

Hər iki üsulda araşdırma elm tarixi sahəsinə aiddir. Yəni elmin təsnifi tarixini öyrənmək, onun özünün ən əsas, aparıcı xəttinin tarixini öyrənməkdir. Bir sıra görkəmli sovet alimləri o cümlədən akademik B.M.Kedrov, E.İ.Şamurin və başqaları elmlərin təsnifatına aid iri həcmli əsərlərində, elmlərin təsnifat tarixinə xüsusi yer ayırmış, tarixi-məntiqi üsulla onu tədqiq, təsvir və təqdim etmişlər. Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə elmin təsnifinə aid yazılmış bəzi əsərlərə toxunmuşlar.

Bizim məlumatımıza görə, elmlərin orta əsrlərdə Avropadakı təsnifi tarixi geniş araşdırılrsa da, Yaxın və Orta Şərqdəki tarixi demək olar ki, öyrənilməmişdir. Bunun da nəticəsində bəzi alimlər səhv nəticələrə gəlmişlər.

Yalnız B.M.Kedrov, M.M.Xayrullayev və Qasımcanov öz əsərlərində Farabinin, yenə də B.Kedrov, E.İ.Şamurin və A.Saqadeev İbn Sinanın elmlərin təsnifinə aid əsərlərindən ümumi bəhs etmişlər. Halbuki, bizim hələlik indiki araşdırmamıza görə Yaxın və Orta Şərqdə 30-dan çox görkəmli alim elmlərin təsnifi ilə yaxından məşğul olmuş, ona aid əsərlər yazmışdır.

Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdəki elmlərin təsnifi tarixini öyrənmək müasir dövrdə bir neçə baxımdan gərəkli sayılmalıdır.

1. Dünyada elmlərin təsnifi tarixini ardıcıl və tam öyrənmək;
2. Ümumiyyətlə elm tarixini öyrənmək;
3. Sovet şərqşünaslığının böyük diqqət yetirdiyi orta əsr Şərq elm və mədəniyyət tarixini öyrənmək;
4. Azərbaycanda elm, elmsünaslıq və mədəniyyət tarixini öyrənmək;

Beləbir fikirlə tam razılaşmaq olar ki, "elmin tarixi bəşər təfəkkürünün tarixi ilə başlayır". Başqa bir fikri də buna yanaşdırsaq ki, "elm yaranandan onun təsnifi də yaranmışdır", onda belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, "elmin təsnifinin tarixi bəşər düşüncəsinin tarixi

qədər qədimdir". Hələlik tarixdən bəlli olan budur ki, qədim şumer və babillərdə elmin təsnifi sahəsində müəyyən addımlar atılmışdı. Ancaq elmin təsnifinə aid bugünkü təsəvvürün ilkin yaradıcıları yunan filosofları hesab edilir. Platon (e.q. 427-347), Zenon (e.q. 336-261), Aristotel (e.q. 384-322), Epikür (e.q. 342-270) və b. elmi müəyyən əsaslar üzrə bölgülərə ayırmışlar. Onlar elmi əsasən üç yerə: 1. Fizika, 2. Dialektika (məntiq) və 3. Etikaya ayırmışlar ki, bu da birincinin -təbiət, ikincinin - təfəkkür (düşüncə), üçüncünün cəmiyyət haqqında elm olması demək idi. Bunlardan əlavə Aristotel yeni bir təsnifat yaratmış, elmləri: - 1. Nəzəri 2. Təcrübi 3. Yaradıcı - deyə üç yerə ayırmışdır.

Bu da öz növbəsində aşağıdakılara bölünür:

I Nəzəri fəlsəfə

1. Analitika
2. Fizika
3. Riyaziyyat
4. Metafizika

II Təcrübi fəlsəfə

1. Etika
2. İqtisadiyyat
3. Siyasət

III Yaradıcı fəlsəfə

1. Poetika
2. Ritorika (musiqi)
3. İncəsənət (sənət)

Sonra elmdə böyük tənəzzül baş verir. Ancaq buna baxmayaraq yeni eranın V-VI əsrlərində Avqustin (354-430), Margilan Kapella (439'da ölüb), Boetsi (480-525) və başqalarının təsnifatında "yeddi müstəqil sənət" adı altında monastr və məktəblərdə dünyəvi elmlərin əsası kimi götürülən elmlər öz əksini tapır ki, bunlar da 2 yerə ayrılırdı. Birincisi "trivium" (üçlük), ikinci kvadrivium (dördlük) adı ilə tanınmışdır. Birinciyə - qrammatika, dialektika, ritorika, ikinciyə - hesab, həndəsə, musiqi və astronomiya daxil idi.

Bu elmlər öz mövqeyini sonralar daha da gücləndirmiş ərəbdilli şərq elminə daxil olmuş, təsnifatlarda əsas yerləri tutmuşdur.

Yunanıstan və Bizansdakı elmlərin sonrakı həqiqi varisləri Yaxın və Orta Şərq alimləri olmuş, onu inkişaf etdirərək Avropaya təqdim etmişlər. Şərqdə elmlərin inkişafı ilə bağlı olaraq, müəyyən vaxtlarda müəyyən elm təsnifləri meydana çıxmışdır. Ancaq bu elm təsniflərinin özü, tarixi, onlar arasındakı bağlılıq və ayrılıq, onların dünya elmində yeri və təsir dairəsi hələ bugünədək nəinki müasir elmin tələbləri səviyyəsində, hətta ümumi səpgidə də öyrənilməmişdir. Halbuki, bir tərəfdən bu tam zəruri və gərəkli olduğu halda, bir tərəfdən də

dünyada elmlərin təsnifat tarixində sanki yaddan çıxmış, qıraqda qalmış bir bağlayıcı halqadır ki, onsuz bugün tarixi ardıcılıq mənzərəsi yaradılmış elmlərin təsnifat tarixi qırıq görsənir, ortada böyük bir boşluq yaranır. Y.L.Yerşovun bir fikri burada yerinə düşür: "Dlya podlinnoqo uçyenoqo nauka - to veçnyı civoy proses so svoey tıyaçetney, istoriyey, iz kotoroy nelzya "ubrat" ni odnoy liçnosti, potomu çto obruşitsya vse zdaniye nauki".¹

Belə bir tarixi həqiqət özünü açıq göstərir ki, elmin təsnifatı ilə dövrünün böyük alimləri məşğul olmuşlar. Elmlərin təsnifatı ilə məşğul olmaq, ona aid əsər yazmaq dövrünə görə elmin yüksək inkişafının tələbindən doğmuşdur. Elmdə tərəqqi ilə irticanın mübarizəsi elmlərin təsnifatında daha qabarıq üzə çıxmışdır.

Elmlərin təsnifatının yaranması elmin inkişafının məntiqi nəticəsi idi.

Hələlik indiki məlumatımıza görə, Yaxın Şərqdə elmlərin təsnifatından ilk dəfə söz açan məşhur alim, əruz elminin banisi sayılan Xəlil ibn Əhməd Farahidi (718-791) olmuşdur. O, yunan alimləri kimi, elm dedikdə "fəlsəfə"ni götürür, onu nəzəri və təcrübü olmaq üzrə 2 yerə ayırır. Xəlilin təsnifatı yunan alimlərinin təsnifatından fərqlənir. O, elmlərin təsnifatında böyük dəyişiklik yaratmış, ona yenilik gətirmişdir. Xəlilin təsnifatı belədir:

FƏLSƏFƏ	
Nəzəri	Təcrübü
1. Təbiət haqqında elm	1. Etika
2. Riyaziyyat	2. İqtisadiyyat
3. İlahiyyat	3. Siyasət

I. **Təbiət haqqında elm (fizika)**

- Kimya
- Təbabət = tibb
- Bəzi başqa elmlər?

II. **Riyaziyyat**

- Hesab
- Həndəsə
- Astronomiya
- Musiqi

III. **İlahiyyat başqa elmlərə ayrılır.**

Xəlil ibn Əhməddən sonra Yaqub Kindi (800-873) elmlərin təsnifatında yeni düzülüş yaratmışdır. O, elmi-fəlsəfəni 3 yerə: 1. Məntiq və riyaziyyat, 2. Təbiyyat (fizika), 3. Metafizikaya ayırmış, riyaziyyata da öz növbəsində 1. Hesab, 2. Həndəsə, 3. Astronomiya, 4. Musiqini aid etmişdir. Göründüyü kimi Xəlilin təsnifatında elmlər təbiət, təfəkkür və cəmiyyət haqqında olmaq üzrə bölündüyü halda Kindinin təsnifatında cəmiyyəti öyrənən elmlər öz əksini tapmamışdır. Onun "Məiyətu-l-ilmü və əqşamuhu" adlı əsəri olduğu qaynaqlarda göstərilir. Ancaq bu əsər hələ indiyədək tapılmamışdır. Çox güman ki, bu əsərdə elmlərin təsnifi əsaslı araşdırılmışdır.

Elmlərin təsnifatında ən böyük xidməti nəhəng filosof, nadir istedad Əbu Nəsr Farabi (870-950) göstərmişdir. Elmlərin təsnifinə tarixdə ilk dəfə ayrıca əsərlər həsr edən də Farabi olmuşdur. Onun "İhsau-l-ulum və tərifi", "İhsau-l-ulum və tərtibuhə", "Məratibu-l-ulum", "Mətləu-l-ulum" adlı əsərlərinin olduğu mənbə və ədəbiyyatlarda dönə-dönə qeyd edilir. Bəzi ədəbiyyatda bu əsərlərin eyni olduğu göstərilir. Ancaq bu düz deyil. "İhsau-l-ulum", "Məratibu-l-ulum" və "Mətləu-l-ulum"un ayrı-ayrı əsərlər olduğu sübut edilmişdir.

* * *

Araşdırmanın başlanğıcında göstərdiyimiz kimi elmlərin təsnifi problemini alimlər ya fəlsəfənin, ya da elmsünaslığın problemi saysalar da, onun özü ayrıca bir problemdir.

Bizim araşdırmamız ərazi baxımından Şərqə aid olduğundan məsələ öz-özlüyündə həm də şərqşünaslığa daxil olur. Bu cür mürəkkəb və çətin məsələlərin həlli araşdırıcını çox ağır, hətta çıxılması bəzən də ümitsiz olan bir yolda qoyur. Araşdırıcıdan ən azı dünya tarixini, fəlsəfəni, məntiqi, elmsünaslığı, elmlərin təsnifini, elm tarixini bilmək tələb olunduğu kimi, o həm də çox hazırlıqlı və təcrübəli şərqşünas olmalıdır. Qabaqcadan dediyimiz kimi, çıxılmaz görünən bir yola girmək elmdə ömrünü riskə qoymaqdır. Qarşımızda qoyduğumuz problemin nə səviyyədə öhdəsindən gələ biləcəyimizi qabaqcadan deyə bilmərik. Ancaq bir şey aydındır ki, kimsə bu yolu getməlidir. Bu dünyanın Şərq elm və mədəniyyətini öyrənməkdə bugünkü ehtiyacından və şərq xalqlarının özünü öyrənmək tələbindən doğur və getdikcə daha kəskin hiss olunur. Bu cür çətin və mürəkkəb məsələlər yalnız tarixi-elmi-fəlsəfi əsasda həll edilə bilər. Bundan başqa, [N.İ.Konrad](#),² Yan Keneviç, [Y.B.Raşkovski](#)³ və başqa alimlərin dediyi kimi şərqşünas alim hər nə cür olursa-olsun şərqşünas-filoloq yolunu keçməlidir.

Bəlli olduğu kimi burada söhbət Yaxın və Orta Şərqdən gedir. Belə olduqda, məsələni hərtərəfli görmək üçün şərqşünas türk, azərbaycan, özbək, fars və ərəb dillərini bilməlidir. Burada ən çətin məsələ klassik türk-osmanlı və klassik ərəb dilini dərinləndirilməkdir. Araşdırılan məsələ fəlsəfə, kəlam, məntiq, idrak və elmi idrak, hüquq və sufiliklə bağlı olanda araşdırıcı özünü zülmət gecədə dənizə atılmış görür, ancaq uzaqda bir işıq görünür, bütün ümid o işığa doğru üzməkdədir, geriye yol yoxdur! Bir yandan da, "şərqşünas alim üçün ən böyük intellektual-psixoloji çətinliklərdən biri də daimi olaraq min illərlə üst-üstə yığılmış bambaşqa mədəni ənənəni özündə yaşadan fikri və psixoloji aləmə daxil olmaqla bağlıdır".⁴ Qoyulan problem ayrı-ayrı aspektdə öyrənilməyə istənilsə, kimisi fəlsəfədən, kimisi elm tarixindən, kimisi elmsünaslıqdan məsələyə girişsə də, bütün yollar gəlib şərqşünaslıqdan keçir. Ona görə də biz şərqşünas anlayışını və onun bu məsələyə indiyədək necə yanaşdığını qısaca da olsa göstərməyi gərəkli sayırıq. Buna etiraz edib deyə bilərlər ki, burada

şərqşünaslığın izahına, onun Şərq elm və mədəniyyət tarixinə münasibətinin aydınlaşdırılmasına nə ehtiyac var? Məsələ bir o qədər də asan və yersiz görünməməlidir. Şərqşünaslığın başqa sahələrini (məs. çinşünaslığını, iranşünaslığını, misirşünaslığını) demirik, semitşünaslıq (semitologiya), islamşünaslıq və türkşünaslıq (türkologiya) sahələri həddən artıq ziddiyyətli olmuş, burada elmi gerçəkliyin yerini siyasət tutduğundan aydındır ki, birtərəfli, qərəzçilik, saxtakarlıq özünə geniş meydan açmış, yalan, uydurma müddəalar, "nəzəriyyələr" elmin adı ilə şüurlara, beyinlərə yeridilməyə çalışılmış və yeridilmişdir də!

Məsələni kökündən qavramaq üçün "şərqşünaslıq" anlayışı müəyyənləşdirilməlidir. Bu anlayış yarandığı tarixdən bugünə kimi öz mənasını bir neçə dəfə dəyişmişdir. Ona görə də onun indiki təyinatı da birtərəfli səslənir. [İ.Braginski və Y.Qankovskinin Böyük Sovet Ensiklopediyasında](#)⁵ şərqşünaslığa necə arayış vermişlərsə, həmin arayış sovet elmi tərəfindən olduğu kimi qəbul edilmiş, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına da (ASE) o cür daxil olmuşdur. "Şərqşünaslıq - Asiya ölkələrinin, qismən də Afrikanın (əsasən Şimali Afrika ölkələrinin) tarixi, iqtisadiyyatı, dilləri, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası, incəsənəti, dinləri, fəlsəfi və ictimai fikri, maddi və mənəvi mədəniyyətini kompleks (*bütöv-Ə.Ə.*) halda öyrənən elm sahəsi". (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), Şərqşünaslıq, X cild, Bakı, 1987) sual olunur, əgər yapon alimi Yaponiyanın tarixini, türk alimi türk mədəniyyətini, ərəb alimi islam dinini araşdırırsa bunun şərqşünaslığa aidiyyəti varmı? Daha doğrusu həmin alimləri şərqşünas saymaq olarmı? Asiya ölkələri XIX əsrin 50-ci illərindən üzübəri öz tarix, mədəniyyət, iqtisadiyyat və b. sahələrini elə araşdırmağa başlamışlar ki, saysız-hesabsız əsərlər, on, əlli, yüz cildlik ensiklopediyalar yaranmışdır. Bunlar şərqşünaslıqdır? Göründüyü kimi qəribə bir anlaşılmazlıq alınır. Şeksperin yaradıcılığını araşdıran türk "avropaşünas", ya da "ingilissşünas" adlanmır, ancaq Füzulinin yaradıcılığını araşdıran ingilis "şərqşünas", bir az da dəqiqləşdirsək "türkşünas" (türkoloq) adlanır. Çinlilər Fransanı öyrənərkən "fransızşünas" olmur, fransızlar Çini öyrənərkən şərqşünas-çinşünas olurlar. Çinli özü Çini öyrənərkən çinşünas-şərqşünas ola bilməz, ərəbləri öyrənsə necə? Məsələləri bu cür qoymaqda məqsədimiz şərqşünaslığı elmsşünaslıq, ya da elmlərin təsnifatı baxımından müəyyənləşdirmək üçündür.

Hər hansı bir elmi biliyin vahid prinsipi, mövzusu və müəyyən həddə məsələləri olmasa o, elm deyil. Şərqşünaslığın vahid prinsipi yoxdur, mövzusu vahid, bir tipli deyil, məsələləri hədsizdir, ölçüsüzdür. Bu əsasa görə yuxarıda dediklərimizi də göz önünə alsaq, qəti hökm çıxara bilərik ki, şərqşünaslıq ayrıca bir elm deyil! Nə şərqşünaslıq, nə Afrikaşünaslıq, nə də Amerikaşünaslıq heç bir zaman müstəqil, ayrıca elm sayıla bilməz. Fəlsəfə, elmi idrak nəzəriyyəsi bu cür elmin olmasını rədd edir, onlar elmlərin təsnifatında heç cür özünə yer tapa bilmir. Ona görə də dünyanın heç bir yerində şərqşünaslıq elmləri namizədi və ya doktoru olmamış və ola da bilməz. Buna görə də şərqşünaslıq nə elm, nə də fənn kimi təyin edilmir.

Şərqşünaslığın nə olduğunu az-çox müəyyənləşdirmək üçün onun tarixinə ötəri də olsa göz yetirmək qaçılmazdır.

Avropada İntibah (XV-XVII) və İslahat dövrlərində Şərqlə bağlılıq və ona maraq yüksən bir zirvəyə qalxmışdı. Bunun əsas səbəblərindən biri də Osmanlı imperiyasının Avropaya bu vaxtadək görünməyən təsiri və təzyiqi ilə bağlı idi. Aşağıda bu məsələyə bir qədər ətraflı toxunacağımıza görə, burada bir-iki misalla kifayətlənməli olmalıyıq. Xatırladaq ki, XV yüzilin

ikinci yarısından XVII yüzilin sonunadək bütün dünyada Asiya, Avropa və Afrikanın qovuşağında ağalığ edən Osmanlı imperiyasından güclü başqa bir dövlət yox idi. Sovet tarixçisi S.Smirnovun dediyi kimi, XV yüzildə Asiya və Avropada yeni ictimai qüvvələrin təsir və təzyiqindən həyat coşub qaynayırdı. Hər yerdən qaynar olan və Avropa ilə qovuşağda dayanan Türkiyədə isə "Osmanlı möcüzəsi" çiçəkləyirdi. Qərb "Osmanlı nizamından" özünə lazım olandan nəyi götürəcəyini böyük bir fəallıqla öyrənirdi.⁶ Başqa bir yandan da əsasən Şərq dini, ictimai-fəlsəfi, ədəbi-bədii fikri, hərbi-siyasi ruhu, Avropaya daxil olmuş, bunun təsirindən XV-XVI yüzillərdə Avropada bütün cəmiyyəti kökündən çalxalayan bir qüvvə yaranmışdır. Bir yandan Şərq Avropaya girib özünü tanıtdırır, başqa yandan Şərqi təsir və təzyiqindən çalxalanıb oyanan Avropa Şərqi ya həvəslə, ya da məcburiyyətdə qalaraq öyrənirdi. Avropada Şərqi əsas "təmsilçisi" Osmanlı imperiyası Avropadan elə bir şey öyrənmir, (öyrənməli bir şey yox idi), ara-sıra Venesiya, Florensiya, ümumiyyətlə İtaliya və Macar sənətkarlarından muzdlarla istifadə edir, türk sultan, vəzir və əmirləri Avropa rəssam, zərgər, sənətkar, arada hətta şair və alimlərini öz saraylarında himayə altına alırdılar. Osmanlı nizam-intizamı, qayda-qanunu, "orta əsr adamının anlayışı ilə o vaxtdək görünməmiş sərbəstlik"⁷ avropalıları heyretə gətirir, hətta Avropa xristianları "osmanlı imperiyasında yaşayan dindəşlərinə həsəd aparırdı"⁸ Bəzi araşdırıcılar şərqşünaslığın kökünü lap qədimlərə aparır, bəziləri məhz İntibah dövründən təşəkkül tapdığını göstərir. Bizcə, bunların heç birinin şərqşünaslıqla bağlılığı yoxdur.

Məsələnin özünün bu cür izahı da şərqə Avropadan baxmaqdan doğur. XII-XVI əsrlərdə şərqilər Qərblə geniş əlaqə saxlayır, Avropada Şərq səyyahları, tacirləri, alimləri, diplomatları geniş fəaliyyət göstərir, onu öyrənirdilər. Bu sonralar elmdə, daha sonra siyasi həyatda şərti olaraq süni surətdə ayrılmış Avrasiyanın mərkəzində gedən böyük ictimai-tarixi hadisə idi. Daha doğrusu, bunun əsas mahiyyəti XVI yüzildə öz inkişaf zirvəsinə qalxan islam dünyası ilə xristian dünyasının toqquşması, gah iqtisadi, ədəbi və mədəni baxımda çulğaşıb, gah da siyasi, dini, ictimai-fəlsəfi baxımda düşmən kəsilməsi idi. Nə bunu, nə də qədim yunanların öz ölkələrindən Şərqdə olan yerə Asiya, Qərbdə olan yerə Avropa (Eoropa) deyib, onları öyrənməsini şərqşünaslığın qədim kökləri ilə bağlamaq çox gülünc görsənir və heç bir elmi əsası yoxdur.

Bu əslində Avropanın latın dilindən götürdüyü "oriyental" sözü ilə izah olunur.

Bu söz öz bükünkü anlayışını XVIII əsrdə almağa başlamış, bizcə Avropa mərkəzçiliyindən doğmuşdur. Oriyentalistika "dolqoe vremya ostovalos konqlomeratom stranovix i regionalnix dissiplin, vsya sovokupnost kotorix opredelyalos nekoy isxodnoy posilkoy, imevşey napravleenost skoree o t r i s a t e l n o q o (*seyrlətmə bizimdir* - Ə.Ə.), nejeli polojitelnoqo svoystva: izuçenie v n e z a p a d n o q o (*seyrlətmə müəllifindir*) sosialno kulturnoqo materiala pri takoy poznavatelnoy perspektive lyuboe nakoplenie i obobşenie nauçnix dannix imelo tendensiyu p r y a m o i l i k o s v e n n o (*seyrlətmə bizimdir-Ə.Ə.*) podkrepiyat evrotsentriskoe mirovideniye".⁹

Bəli, şərqşünaslıq (oriyentalistika) avropamərkəzçiliyinin Avropadan şərqə və hətta cənuba - Şimali Afrikaya aid dünyabaxışı idi. Bu "dünyabaxışı" XIX yüzildə daha da qərəzli olmuşdur. Asiya və Afrika xalqlarına bir obyekt kimi, yuxarıdan alçaldıcı nəzərlə baxan Avropa, şərqşünaslıq adı altında Şərqi gerçək deyil, özünə yararlı baxışla öyrənməyi daha gərəkli

saymışdır. Deməli şərqsünaslıq belə bir meyl üstə yaranır: 1. Avropa xalqlarının və onun mədəniyyətinin köklərini Avropaya qonşu Asiya və Afrikada, daha sonra bütün Asiyada axtarıb tapmaq. Nəticəsi: Hind-Avropa "nəzəriyyəsi", ari irqələr, irqçilik. Hind-İran-Avropa dilli xalqlar bir kökdəndir, aridir. Bütün dünya mədəniyyətini onlar yaratmışdır (Bu dilli xalqların içərisində hansı üstünlük qazansa əsl ari də o olurdu). 2. Mümkün qədər Şərqi tarixi nailiyyətlərini Avropanın məzəsinə uyğun mənimsəmək. Nəticəsi: a) türk xalqlarını və onların mədəniyyətini dünya tarixindən kənarında saxlamaq, onu danmaq, saxtalaşdırmaq, başqa xalqların adına çıxmaq. b) semitizm və antisemitizm.

Avropa 400 il - XV-XVIII yüzillər dünyada ən çox türklərə, xüsusən də Osmanlı imperiyasına qarşı çarpışmış, nəticədə XVIII əsrdə əsas hücumunu Orta Asiya, Qafqaz və Osmanlı imperiyası üzərinə cəmləmiş, buradan da "Şərqi məsələsi" adlanan problemin kökləri yaranmışdı. XIX yüzildə K.Marksın sözləri ilə desək, Avropada bir sakitlik yaranan kimi, onun gündəliyində "Şərqi məsələsi" əsas məsələ olmuşdur (Bax: K.Marks Vostoçniy vopros, K.Marks, F.Enqels, Əsərləri 12 cild).

Qısaca göstərdiyimiz bu məsələlər Avropada doğulub, orada boya-başa çatmış şərqsünaslığa elə mürtəcə ton, ahəng və saxtakarlıq gətirmişdir ki, o bugünədək belə həmin bələlərdən tam xilas ola bilməmişdir.

XV-XVI yüzillər Yaxın və Orta Şərqi tarixində olduqca mürəkkəb və çoxçalarlı siyasi-ictimai hadisələrin cərəyan etdiyi bir dövrdür. Mərkəzi Kiçik Asiya olan Osmanlı dövləti və Orta Asiyada Teymurilər dövləti tez bir zamanda dünya imperiyalarına çevrilmiş, Azərbaycan, Xorasan, Fars, İraq və Şərqi Anadoluda Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri yaranmış, yüz ildən sonra onların yerində Azərbaycan Səfəvilər imperiyası meydana çıxaraq yalnız Şərqi deyil, dünyanın siyasətində mühüm rol oynamağa başlamışdı. XVI yüzilin I rübündə Hindistanda Böyük Moğollar imperiyası, XVII yüzildə "Qızıl-Çin" tatarlarının Çin, Koreya, Tibet, Nepal, Birmanı əhatə edən Mancur imperiyası meydana gəlmişdi. Türklər bizə bəlli olan tarixdə Skif, Hun və Monqol imperiyalarından sonra bir daha dünya siyasətinin zirvəsinə qalxmış, dünyanın taleyini yenidən əllərinə almışdılar. Ancaq bu dəfə onlar dünyaya hakim olmaqdan daha çox onu bölüşdürmək uğrunda bir-birilə çarpışdılar. Elə bu da onların bütün güclərini tükətdi, XVIII yüzildən bütün türk dünyası öz içindən dağılıb, Avropanın sınaq meydanına, talan bazarına çevrildi.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı, türklərin bu dövrdə yaratdığı elm və mədəniyyət dünyəvi elm və mədəniyyətinin incilər xəzinəsi oldu.

XIX yüzildə Şərqi qarşı amansız düşmənçilikdə bulunan, Avropada yaranmış şərqsünaslıq, avropamərkəzçiliyinin təsir dairəsindən çıxış etdiyindən, Şərqi xüsusən də uzun illərcə Avropa ilə ardıcıl olaraq üz-üzə dayanıb çarpışan Yaxın və Orta Şərqi elm və mədəniyyətinə göz yummağı ya bilərəkdən üstün saymış, ya da avropamərkəzçiliyi onların beyinlərini elə qapatmış, şüurlarını elə kor etmişdi ki, bu böyüklükdə elm və mədəniyyəti görə bilməmişdilər. Bir sıra şərqsünaslar isə bir-iki dəlili ona görə bilə-bilə qabarıq vermişlər ki, qalan bütün elm və mədəniyyəti dana bilsinlər. Daha doğrusu dünyanı daha mahiranə aldatmaq üçün bir-iki həqiqəti etiraf etmək, qaçılmaz olmuşdu.

İstər Sovet şərqşünaslığında, istərsə də bir sıra müttəfiq "Şərq" respublikalarının tarixşünaslığında da vəziyyət qənaətləndirici deyildir. Etiraf edilməlidir ki, bugünkü Sovet şərqşünaslığı Bartold, Bertels, İ.Kraçkovski, Qordlevski, Zaxoder, A.Krımski, Belyayev və b. təmsil etdiyi şərqşünaslıqdan qabağa getməmiş, demək olar ki, Sovet şərqşünaslığının bir sıra sahələrində, xüsusən də orta əsrlər elm və mədəniyyətinin tədqiqində durğunluq yaranmışdı. Məsələlər geniş nəzəriyyələr üstündə deyil, toplanılan məlumatlar yığınında həll edilir.

Orta əsrlər tarixinə yaxından yanaşdıqda dinlə elmin, xüsusən də fəlsəfə ilə ilahiyyətçiliyin bir sıra məsələlərdə uzun-uzadı açıq mübarizə apardığını görürük. İstər fəlsəfə və istərsə də dinlərin (xristian və müsəlman dinlərinin) tarixini öyrənərkən onların münaqişə sahələrini araşdırmaq həmişə böyük marağa səbəb olmuş, bugün də öz əhəmiyyət və gərəkliliyini saxlamışdı. Bu problem iki dünyagörüşünün - dini və elmi baxışın mübarizə tarixini öyrənmək üçün ən əsas problemdir. Orta əsrlərdə dinlə elmin münaqişəsi fəlsəfə ilə kəlamın, xristianlıqda isə teosofiyanın mübarizəsində özünü daha qabarıq göstərmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, orta əsrlərin bir çox böyük filosofları da metafizika yolu ilə yaradıcı qüvvənin varlığını inkar etməmiş, onu hətta elmi idrak yolu ilə sübut etməyə çalışmışlar. Ancaq onlar varlığı qavramaqda gerçək düşüncəni əsas götürdükləri və ilahiyyətçilərin inanc yolu ilə məsələlərə yanaşdığına qarşı çıxdıqları üçün bəşər təfəkkürünün inkişafında böyük mütərəqqi rol oynamışlar. Daha doğrusu kor-koranə inanca qarşı gerçək təfəkkürü qoymaqla insan oğlunun varlığı düzgün dərk etməsinə əvəzsiz xidmət göstərmişlər.

IX yüzildən məntiq elmi Yaxın Şərqdə özünə geniş yer tutması ilə bir sıra dinigörüşləri çalxalayıb, cəmiyyətin həyata baxışında yeni yön yaratdı və mütəzililərin təlimi ilə azadfikirlilik meydana çıxdı. Formal məntiqi mənimsəmiş kəlamçılarla dini ehkamları hərf-hərfinə qəbul edən kəlamçılar arasında kəskin mübarizə başladı. Bu mübarizədə bir sıra dini ehkamlar puça çıxarılır, başqa birsinə isə şübhə yaranırdı. Ancaq onu da sözsüz göstərməliyik ki, islam dini də məntiq və fəlsəfə ilə az da olsa silahlənir, onun nəzəri əsasları olan üsul əl-fiqh (kəlam) inkişaf edirdi.

X yüzildə Əbu Nəsr Farabi kimi nəhəng bir filosofun "zühuru" Şərqdə fəlsəfə elminin inkişafında heç kimin gözləmədiyi bir sıçrayış yaratdı. Farabinin fəlsəfi sistemi sözün əsl mənasında idrakın inqilabı idi. Bir neçə yüzillər idi ki, Roma imperiyası fəlsəfəni-elmi sıxışdırıb Avropadan çıxarmış, xristian dini bütün qapıları gerçək düşüncənin üzünə bağlamış, Avropanı bir zülmət və cəhalət içərisinə qapatmışdı. Farabi "əsərlərinin şagirdi" İbn Sina, Farabi və İbn Sina irsinin böyük davamçıları Bəhmənyar və İbn Rüşd böyük ustadın fəlsəfi sistemini Yaxın və Orta Şərqə, şimali Afrika və Qərbi Avropaya yaydılar. İslam dininin bütün şüurlara hakimliyi, Avropada xristian dininin diktaturası fəlsəfə və məntiq təlimləri qarşısında sarsılmağa başladı. Şərqdə təəssübkeş kəlamçı Qəzali (XI) Farabi və İbn Sinaya qarşı ittihamlar yürüdü və filosofları təkzibə girişdi. XII-XVI yüzildə fəlsəfə və məntiqə qarşı nəinki hücumlar baş qaldırdı, hətta onların bir elm kimi qadağan və ləğv edilməsinə fitvalar da verildi. Avropada XIV-XVI yüzillərdə Şərq fəlsəfəsinə, xüsusən də onun Avropada ən böyük təmsilçisi İbnrüşdçiliyə (averroizm) qarşı amansız hücumlar təşkil olundu.

Farabinin fəlsəfə sistemi X-XVI yüzillərdə çox geridə qalmış və qatı bir qaranlıq içərisində çabalayan Avropa xalqları üçün daha mütərəqqi rol oynamışdır.

İstər Şərqdə, istərsə də Qərbdə fəlsəfə ilə dinin münaqişəsində əsas məsələlər bunlar idi:

1. Dünyanın (materiyanın) ilkinliyi.
2. Dünyanın əbədiliyi.
3. Dünyanın yaranması, yoxsa yaradılması.
4. Ruh nədir?
5. Qiyamət günündə bədənin (cismnin) dirilməsi.
6. Allahın zati və sifətləri və s.

Kəlamçılar əvvəl iman gətirdiklərini sonradan sübuta çalışdıqlarından, fəlsəfə və məntiqin vəzifəsini yalnız dinə xidmətdə görürlər. Bu isə daim hərəkət və inkişafda olan elmi, dəyişilməz sayılan dinin himayəsində saxlamaq cəhdindən başqa bir şey deyildi. Filosoflar isə əksinə, fəlsəfəni-elmi aparıcı sayırlar. Sonda sözsüz ki, daim hərəkətdə olan elm, dəyişilməz inanclar toplusu olan dinlə heç cür ayaqlaşa bilməzdi və nəticədə də münaqişəli məsələlərin həllində filosoflar kəlamçıları məğlubiyətə uğratdılar. Həm müsəlman, həm də xristian ilahiyyətçiləri filosoflarla mübahisədə tam məğlub olduqlarına görə, mövcud hakimiyyətlərin köməyi ilə XIV-XV əsrlərdə yalnız və yalnız cəza tədbirlərinə, alimləri öldürmək və əsərlərini yandırmağa əl atdılar. Ancaq fəlsəfə öz işini görmüşdü; XVI-XVII yüzillərdə dünyada yeni bir fikir oyanışı yaranmağa başladı.

¹ Sosialnie problemi nauki, Novosibirsk, 1983, Y.L.Yerşov. "Nauka, kultura, obşestvo" məqaləsi, səh.88

² Konrad N.İ. Zapad i Vostok. M., 1972, səh.491

³ Raşkovski E.B. Naukovedenie i Vostok. M., 1980, səh.10-14

⁴ Raşkovski E.B. Naukovedenie i Vostok. M., 1980, səh.14

⁵ Braçinski İ.S., Qankovski V. Vostokovedeniye - BSE, 5 cild, M., 1971

⁶ Smirnov S. 500 let nazad, za predelami Yevropı, "Znaniye-sila" jurnalı, N8, M., 1985, səh.38

⁷ Smirnov S. 500 let nazad, za predelami Yevropı, "Znaniye-sila" jurnalı, N8, M., 1985, səh.38

⁸ Smirnov S. 500 let nazad, za predelami Yevropı, "Znaniye-sila" jurnalı, N8, M., 1985, səh.38

⁹ Raşkovski E.B. Naukovedenie i Vostok. M., 1980, səh.11

Abbasilər xilafətinin tənəzzülü və parçalanmasına dair

Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə böyük bir ərazini hakimiyyəti altına almış Abbasilər xilafəti IX yüzilliyin ortalarından etibarən bir sıra müstəqil və yarım müstəqil dövlətlərə parçalanmağa başlamışdı. Xilafətin tərkibində olan ölkə və xalqların həyatında çox mühüm bir rol oynamış bu hadisə orta əsr tarixinin hərtərəfli tədqiqata layiq məsələlərindən birisidir.

Həmin dövrdə yaranmış Tulunilər dövlətinin ümumi tarixini araşdırarkən, Abbasilər xilafətinin tənəzzülü və parçalanmasını müəyyənləşdirən tarixi hadisələrin də ümumi də olsa açıqlanması zərurəti öz-özlüyündə meydana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə hələ indiyə qədər hərtərəfli öyrənilib tədqiq edilməmişdir. Bunun həlli isə, bəlli olduğu kimi, kiçik bir məqalədə heç cürə mümkün deyildir. Buna görə də burada yalnız ümumi və əsas məsələlərə toxunulacaqdır.

Göstəriləyi kimi, bu sahədə aparılan tədqiqatların kamil olmaması, eyni zamanda az olması ümumi nəticələrin çıxarılmasında böyük çətinliklər törədir. Digər bir tərəfdən isə Abbasilər xilafətinin tənəzzülü və parçalanmasını tarixçilər müxtəlif şəkildə, müxtəlif səbəblərlə izah edirlər ki, bu da məsələnin həllində qatışıqlıq yaradır.

Tarixçi və tədqiqatçıları bu məsələyə münasibətlərində aşağıdakı nisbi qruplara bölmək olar:

1. Türklərin xilafətdə siyasi-mərkəzi hakimiyyəti öz nüfuzları altına almalarını ən ümdə səbəb götürənlər;

Orta əsrlərdə ərəb dilində yazmış tarixçilərin əksəriyyəti, o cümlədən Yəqubi, Təbəri, Məsudi, İbn əl-Əsir, Məqrizi, İbn Təğribərdi və s. bu səbəbi əsas götürmüşlər.

Bir çox müasir¹ ərəb tarixçiləri - C.Zeydan², H.İ.Həsən³, M.Xəyyat⁴, M.Həsən, Ə.Əmin⁵ və s. bu və ya digər orta əsr tarixçisinin fikrini əsas götürərək, məsələyə münasibətlərində yeni bir söz (kiçik əlavələr nəzərə alınmasa) söyləməmişlər.

Avropa şərqşünaslarından S.Len Pul da türklərin siyasi hakimiyyəti öz nüfuzları dairəsinə almalarını xilafətin tənəzzülündə əsas səbəb sayılır. O, ordunun türklərdən təşkil edilməsinə toxunaraq yazır: "Bu xilafətin böyük parçalarını (ondan) ayıran inqilabın nişanələrindən biri idi ki, ərəblərin hakimiyyətini çevirib türklərin hakimiyyəti etdi, xilafətin hakimiyyətini zəiflətdi və sonda isə məhv elədi".

2. Təriqətlərin mübarizəsini əsas götürənlər;

Bunlardan A.Müller⁶, A.Mets⁷, Bartold⁸ və başqalarını göstərmək olar.

Doğrudur alman şərqşünası A.Müller Abbasilər xilafətinin tənəzzülünü bir neçə səbəblərlə izah edir. O, farsların ərəblərə qarşı çıxmasının⁹, İranda, xüsusən Azərbaycanda hələ də Zərdüştdininin qalmasının, atəşgahların fəaliyyət göstərməsinin¹⁰, xilafət tərkibində yaşayan müxtəlif xalqların arasındakı çəkişmələrin, türklərin xilafətdəki özbaşnalığının¹¹ təsirlərini qeyd edir.

Ancaq bununla yanaşı göstərir ki, xilafətin tənəzzülündə və parçalanmasında "əsas təqsirkar yalnız ələvilər idi".¹² Onlar xilafətə xəlifələrin fəaliyyətsizliyindən, xalqlar arası düşmənçilikdən, türklərin nizamsız hərəkətlərindən daha çox zərər vurdular.¹³

A.Müllerin bu son nəticəsi ilə tam razılaşmaq düzgün olmazdı. Doğrudan da, xilafətin tənəzzülündə təriqətlər arasındakı çəkişmələrin, o cümlədən şiələrin sünnü Abbasilərə qarşı mübarizəsinin rolu olmuşdur. Ancaq bu əsas deyildir.

A.Müller daha irəli gedərək qeyd edir ki, "əgər Fatimilər olmasa idi, bəlkə də sonradan gələn xəlifələr (*Abbasi xəlifələri* - Ə.Ə.) xilafətin sarsılmış vücudunu bərkidə biləcəkdilər... və xilafətin tənəzzülünə ən böyük təsir göstərən ələvilərin təbliğatı olmuşdur".¹⁴

3. Başqa bir qrup tarixçiləri isə xalq hərəkətlərinin Abbasilər xilafətinin parçalanmasında əsas rol oynadığını söyləyirlər.

Z.Bünyadov¹⁵ və "Babəkilik" mövzusunda ərəb dilində dissertasiya müdafiə etmiş iraqılı Hüseyin Qasim əl-Əziz¹⁶ bütün dünya tarixçiləri içərisində ilk dəfə olaraq sübut etmişlər ki, Abbasilər xilafətini tənəzzülə uğradan, onun kiçik dövlətlərə parçalanmasını müəyyən edən Azərbaycan xalqının Babəkin başçılığı altında apardığı azadlıq müharibəsi olmuşdu.

B.Zaxoder¹⁷ və T.Ter-Qriqoryan¹⁸ da Babəkilər hərəkətinin bu sahədə böyük rol oynadığını göstərmişlər.

A.Masse¹⁹, Ə.Ulebi²⁰, F.Hitti²¹ və bu kimi tarixçilər isə fərq qoymadan bir sıra səbəbləri səthi olaraq göstərmişlər ki, bunlar da müasir biliyimizin tələblərini ödəyə bilmirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Abbasilər xilafətinin tənəzzülü və parçalanması, alimlərin birgə işlədikləri "Ümumdünya tarixi"²² əsərində də öz əksini tələb olunan şəkildə tapmamışdır.

Bütün bugöstərilənlərdən fərqli olaraq: N.Mednikovun "Ərəb imperiyasının tənəzzülünün səbəbləri haqda"²³ adlı əsəri xilafətin tənəzzülünə həsr edilmişdir. Doğrudur, əsər həcmcə çox kiçikdir (cəmi 16 səhifədir) və belə bir kiçik kitabçada xilafətin tənəzzülünün səbəblərini, onu doğuran amilləri hərtərəfli göstərmək mümkün deyildir. Lakin, bu da qeyd edilməlidir ki, müəllif öz mülahizələrində səhvlərə yol vermiş və xilafətə qarşı olan xalq hərəkətinə bir cümlə ilə də olsun belə toxunmamışdır. Xilafətin tənəzzülünü bir növü vahid dilin və dinin olmaması, İranda, Misirdə və s. yerlərdə ərəbləşdirmənin aparılmaması ilə izah etməyə çalışmışdır.²⁴

Bütün bu yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, Abbasilər xilafətinin tənəzzülü və parçalanması, onun səbəb və nəticələri elmi tələbə uyğun açıqlanmamışdır. Məhz bunun üçün də, bu sahədə hələ də qaranlıq qalan və öz həllini gözləyən məsələlər çoxdur. Əvvəldən göstərildiyi kimi, bunu həll etmək üçün çoxlu və dərin araşdırmalar aparmaq, iri həcmli əsərlər yazmaq tələb edilir ki, bu da sovet tarixçilərinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Çünki, böyük bir ərazini əhatə edən, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının tarixində baş verən böyük hadisələrlə uzun müddət bağlı olan belə bir imperiyanın tənəzzülü, parçalanması və ən sonda məhv olması həm də dünya tarixinin mühüm hadisələrindən olmuşdur. Bunun

diqqətəlayiq cəhəti həm də orasındadır ki, xilafət sürətlə tənəzzül etdiyi kimi onunla əlaqədar olaraq elm və mədəniyyət, iqtisadiyyat Orta Şərqdə inkişaf etmiş, intibah dövrü başlamışdı.

Mənbə və ədəbiyyatlara ümumi yanaşmadan sonra, Abbasilər xilafətinin tənəzzülü və parçalanmasına, onun əsas səbəblərinə nəzər salmaq. Haqqında danışılan məsələ burada olduqca qısa və ümumi veriləcəkdir.

VIII əsrin sonlarında Harun ər-Rəşidin xəlifəliyi dövründə (786-809) xilafətdə feodalizmin inkişafı özünü göstərirdi. Məhz bu dövrdə feodal torpaqlar mülkiyyəti olan "iqta" yavaş-yavaş yayılmağa başlamışdı.

Orta əsrdə ərəb dilində yazan müəlliflərin "İfrikiyə" adlandırdıqları müasir Liviya, Tunis və Əlcəzairin bir hissəsini əhatə edən torpaqları xəlifə Harun ər-Rəşid 800-cü ildə İbrahim ibn Əğləbin himayəsinə tapşırırdı²⁵ və ona iqta torpağı da verdi.

Bəlli olduğu kimi iqta torpaqları yüksək rütbəli məmurlara, ordu başçalarına, yüksək silkə daxil olan iri feodal ailələrinə verilirdi.

Bundan başqa iqta torpaqlarının yaranmasında digər bir üsul da özünü göstərirdi ki, bu da xam, sahibsiz torpaqlardan ibarət idi. Bu cür torpaqlara isə "əl-ard əl-məvat" deyilirdi.

Orta əsr ərəb tarixçisi Əbu Yusif Yəqub ibn İbrahim (192h - 808m) "Xərac kitabı"nda göstərir: "əl-ard əl-məvat o torpaqlardır ki, heç kəs ona sahib deyil və bir kimsənin öhdəsində deyil, orada (*həmin torpaqlarda -Ə.Ə.*) nə bir ev, nə bir əkin, nə bir otlaq, nə bir məqbərə və ya nə bir ağac var".²⁶

Bu cür yararsız xam torpaqları xəlifə varlılara müqavilə ilə verirdi. Vaxt isə 3 ildən 5 ilə qədər təyin edilirdi. Əgər həmin bu torpağı götürən şəxs bu müddətdə onu yararlı hala salmazsa, ondan geri alınıb, ya başqasına verilir, ya da yenidən dövlətə məxsus torpaqlara qatılırdı. Əks halda, əgər bu torpaq yararlı hala salınır, gəlir götürülür, oraya su çıxarılır və ev tikilirdisə, bu zaman həmin sahə onu götürmüş şəxsin mülki sayılırdı. Beləliklə də, iqta torpaqları yaranırdı ki, bu iqtadan yalnız gəlir vergisi alınır.

Bütün bunlar yalnız VIII yüzilliyin sonlarında özünü az-çox açıq şəkildə göstərirdi ki, bu da dövlətin ilkin zəifləmə əlaməti sayılmalıdır. Dövlət həmin torpaqlardan istifadə etməyə özündə güc hiss etməyib, onu ayrı-ayrı varlı şəxslərə tapşırırdı.

Bəzən əksər tarixçilər Harun ər-Rəşidin dövrünü yüksək qiymətləndirir, bəzən isə buna "qızıl dövr" adı verirlər. Ancaq bu siyasi hadisələrə seyrçi baxışdan doğmuş, iqtisadi amillər isə sezilməmiş qalmışdı. Əlbəttə, bu göstərilənlər xilafətdə mərkəzi hakimiyyətin tənəzzülü olmasa da, hər halda zəifləməsi idi.

"Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" kitabında göstərilir: "İqta institutu xəlifə Harun ər-Rəşidin vaxtında öz mahiyyətinə görə yenilik idi və yaranma prosesi keçirirdi".²⁷ İqta institutunun inkişaf etməsi, feodalizmin inkişafa başlaması demək idi ki, bu da mərkəzi hakimiyyətə tabe olmağı zəiflədirdi.

Digər bir yandan isə Zaqafqaziyada, xüsusən Azərbaycanda və İranda, Orta Asiyada, Misirdə tez-tez üsyanlar baş qaldırırdı ki, bunun da xilafətin zəifləməsində təsiri olmaya bilməzdi.

Məhz belə bir şəraitdə, IX əsrin başlanğıcında xəlifə Harun ər-Rəşidin ölümündən (808) sonra Abbasilər sülaləsinin daxilində böyük bir təfriqə yarandı. Xəlifə seçilən Əmin (Harun ər-Rəşidin böyük oğlu) üç ildən sonra²⁸ qardaşı Məmunu vəliəhdlikdən çıxardı.²⁹ Vəliəhdlikdən çıxarılmasını eşidən və bu zaman Xorasanda hakimlik edən Məmun Bağdadla bütün əlaqələrini kəsib, Əminə tabe olmaqdan boyun qaçırdı. Beləliklə də, Abbasilər sülaləsinin içərisində bir-birinə zidd iki böyük tirə yarandı. Hakimiyyət uğrunda kəskin mübarizə başladı. Məmunun göndərdiyi ordu Əminin tərəfdarlarını məğlub etdi və 813-cü ildə Əmin öldürüldü. 198-ci (813m) ildə Məmunu Bağdadda beyət etdilər³⁰. Yeni xəlifə Məmun şiələrin mübarizəsinin kəskinləşdiyini nəzərə alaraq, öz hakimiyyətini qüvvətləndirmək üçün barışıq mövqeyinə keçdi və şiələrin 8-ci imamı sayılan Əli ibn Musa ər-Ridani³¹ özünə vəliəhd seçdi³².

Məmunun yeritdiyi siyasət xilafətdə bir sakitlik yaratmaq ərəfəsində idi ki, birdən-birə sanki hər şey alt-üst oldu.

816-cı ildə Azərbaycanda xalq-azadlıq³³ hərəkatı başladı ki, bu da Azərbaycan xalqının ictimai, iqtisadi və siyasi həyatında görkəmli rol oynadı.

Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsinin son iyirmi ildən çoxu (816-837) daha qüvvətli olmuş və xilafətə ağır zərbələr vurmuşdur. Bu dövrdə isə mübarizəyə yüksək hərbi və siyasi bacarığı olan Babək başçılıq etdiyindən, onu qısaca olaraq "babəkilər hərəkatı" adlandıracağıq.

Babəkilər (və yaxud xürrəmilər) hərəkatı "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə"³⁴ və "Babəkilik"³⁵ adlı əsərlərdə təqdirəlayiq şəkildə tədqiq edildiyindən, burada hərəkatın gedişindən danışmağa heç bir ehtiyac duyulmur. Lakin hərəkatın xilafətin tənəzzülü və parçalanmasında necə bir yer tutduğunu olduqca qısa bir şəkildə göstərilməsinə cəhd ediləcəkdir.

Babəkilər hərəkatı Abbasilər xilafətinə həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən elə bir ağır zərbə vurdu ki, xilafət bir daha özünü düzəldə bilməyib məhvə doğru yönəldi.

Abbasilər xilafəti Babəkilərə qarşı apardığı döyüşlərdə yarım milyonluq³⁶ əsgəri qüvvə itirmişdir ki, bu da qədim dünya və orta əsrlər tarixində yeganə hadisələrdəndir.

Tarixdən bizə aydındır ki, ümumiyyətlə, xilafət yarandığı ildən ta süqutuna qədər hər hansı bir müharibədə, hətta böyük imperiyalarla, o cümlədən Sasanilər və Bizansla müharibələrdə bu qədər itki verməmişdi.

Babəkilər hərəkatı yarandığı ilk illərdən öz təsirini göstərmişdi. Bu haqda prof. B.Zaxoder yazır: "Babəkin üsyanı ilə bağlı olaraq Məmunun bütün siyasətində kəskin bir dönüş özünü büruzə verdi".³⁷

Xəlifə ilk öncə öz daxili rəqiblərini aradan çıxarmağa başladı. Belə ki, o, vəzir Fadl ibn Səhldən qorxduğu³⁸ üçün 818-ci ildə onu öldürtdürdü. Bundan bir qədər keçməmiş şiələrin 8-

ci imamı, vəliəhd Əli Rızanın nüfuzunun artdığını və qorxulu şəxs olduğunu bilən Məmun onu da zəhərləyib aradan çıxarıb.

821-ci ildə Sistanı kəndli iğtişaları özünü göstərir. Babəkilər hərəkatının təsiri artıq bütün İran üzərində görsənməkdə idi.

Xəlifə Məmun xalq hərəkatlarının getdikcə çoxaldığını və şəhərlərdə təriqətlərin də mübarizəsinin yenidən canlandığını görüb, xilafəti qorumaq üçün iri torpaq sahiblərinə arxalanmaq istəyir və onlara bir sıra imtiyazlar verir.

821-ci ildən xilafət yeni canişinliklərə bölünməyə başlayır. Bu şərq əyalətlərində - Babəkilərin təsir qüvvəsi çox olan əyalətlərdə özünü daha qabarıq göstərir. Buxara, Bəlx, Səmərqənd iri torpaq sahibi olan Səmanilər ailəsinə tapşırılır.

Başqa bir iri torpaq sahibi Tahirilər ailəsindən olan, Əminlə, ixtilaf zamanı Məmunun tərəfini saxlayıb, hakimiyyətə gəlməsinə böyük kömək göstərən Tahir ibn Həsən 821-ci ildə Xorasanın canişini təyin edildi.

Tahir Xorasanın idarə olunmasında müstəqil hərəkat etməyə başladı. Bu vaxtları Babəkilər xilafət ordusu üzərində ilk qələbələr çalır, xürrəmlik geniş yayılırdı. Xilafətin zəifliyini hiss edən Tahir 822-ci il noyabr ayında cümə günü məsciddə xütbə oxunarkən əmr edir ki, Məmunun adı xütbədən çıxarılsın³⁹. Bu xəlifəni tanımamaq demək idi. Həmin günün sabahı, yəni Məmunun adı xütbədən çıxarılandan bir gün sonra Tahirin öz otağında ölüsünü tapdılar.

Şərq əyalətlərində yüksək nüfuzu olan Tahirin aradan götürülməsi Məmun üçün yaranmış başqa bir təhlükəni sovuşdursa da, əsaslı bir yenilik vermədi.

Babəkilər hərəkatı Məmunun siyasətinə güclü təsir göstərir, onun müstəqil siyasət yürütməsinə imkan vermirdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, o, Xorasanı özünə tabe etmək arzusunda olduğu bir halda, bu siyasətini həyata keçirə bilmədi.

Babək hərəkatından və onun təsiri ilə yenidən canlanan Misir üsyanından çəkinərək, xəlifə Məmun yeni bir qarışıqlığa yol verməmək üçün Xorasanın idarəçiliyini Tahirin oğullarına tapşırırdı.⁴⁰

Beləliklə, Babəkilər hərəkatının qüvvətli təsiri nəticəsində Xorasanın (daha doğrusu Orta Asiya və İranın böyük bir hissəsinin) yarım-müstəqilliyi əldə edildi və qorunub saxlandı.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, 800-cü ildə Liviya və Tunisin ərazisi Harun ər-Rəşid tərəfindən Əğləbilərin idarəsinə tapşırılmışsa da, hələlik Əğləbilər özlərini tabe bir canişin kimi aparmışlar. Tarixi hadisələrin gedişini və inkişafını orta əsr mənbələri ilə izlədikdə, Əğləbilərin Məmunun və Mütəsimin xəlifəliyi vaxtında müstəqil hərəkat etmələri və yalnız öz istəklərinə uyğun olaraq siyasət yürütmələri açıq-aşkar özünü biruzə verir ki, bu da yalnız və yalnız Babəkilər hərəkatının xilafətin nəzərini özünə cəlb etməsi, özünü ən təhlükəli bir qüvvə kimi göstərməsi ilə bağlı idi.

Babəkilər hərəkatının güclü təkanı nəticəsində laxlayan xilafətdə mərkəzi hakimiyyət əvvəlki qüvvəsini itirdiyindən, ona tabe əyalətləri öz təsiri altında saxlaya bilmədi.

Bu da tarixi həqiqətdir ki, yalnız Babəkilər hərəkatının təsiri nəticəsində Xorasan, Orta Asiyada isə Buxara, Səmərqənd, Bəlx, Fərqanə və s. xilafətə tabe əyalətlərdə yarımmüstəqillik yaranmış və xilafətin parçalanması üçün ilk zəminlər meydana çıxmışdır.

Demək olar ki, həmin yuxarıda göstərilən böyük əyalətlərlə yanaşı Tunis, Liviya bütövlükdə və Əlcəzairin bir hissəsi Babəkilər hərəkatının gedişi müddətində ondan bəhrələnərək xilafətdən aralanmış, sonradan nəinki xilafətə tabe olmamış, hətta tam müstəqil dövlətlər şəklinə düşmüşlər.

Azərbaycan xalqı ilə müharibə aparan Abbasilər xilafətinin demək olar ki, bütün iqtisadiyyatı pozulmuşdu.

Təqribi hesablamalar göstərir ki,⁴¹ xürrəmilərin azad etdiyi torpaqların hesabına xilafət təkcə bir ildə 2 milyon dinara yaxın gəlirdən məhrum olmuşdur. Xəlifə Mütəzz 869-cu ildə orduya ərzaq çatışmamazlığı ucundan lazım olan cəmi 50 min dinarı⁴² xilafətin xəzinəsindən⁴³ belə tapa bilmədiyi üçün türklərdən olan ordu başçıları tərəfindən xəlifəlikdən çıxarılıb, zopa ilə döyülərək öldürülmüşdü.

Xilafət ağır bir müharibə apardığı üçün ona tabe olan torpaqlardan çoxlu ordu yığmağa məcbur olmuşdu ki, bu da həmin yerlərin bütün iqtisadi həyatını pozmuşdu. Şəhər sənətkarlarının əksəriyyəti ordu üçün silah, yaraq hazırlamağa cəlb edilmişdi. Çoxlu insan qüvvəsi xilafət orduları üçün səngərlər qurmağa, divarlar çəkməyə, xəndəklər qazmağa, bərələr və qalalar⁴⁴ tikməyə yönəldilmişdi.

Qərbi Midiyadan tutmuş Kilikiyaya qədər, Abbasilər xilafətinin bir od halqası içərisində olması⁴⁵ onun ticarəti üçün də böyük zərər vurmuşdu; xilafətin bir çox ölkələrlə, xüsusən Avropa və Volqa boyu ilə ticarəti üçün düyün nöqtəsi olan Azərbaycandan artıq Abbasilər istifadə edə bilmirdilər.

Müharibə aparılan və onunla qonşu olan bir çox yerlər yandırılmış, dağıdılmış, uzun müddət xilafət üçün yararsız, gəlirsiz hala düşmüşdü. Məhz bunun nəticəsi idi ki, xəlifə Vasiqin dövründə (842-847) Azərbaycandan yığılan xərac 200 min dirhəm⁴⁶ (13 min 333 dinar 5 dirhəm) yenmişdi. Ordunu ərzaq və pulla təchiz etmək üçün xilafət çoxlu xərc çəkməli, pul sərf etməli olmuşdu ki, bu da xilafət xəzinəsini tamamilə boşaldacaq bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdı.

Babəkilərə qarşı göndərilən ordular üçün nə qədər pul, ərzaq sərf edildiyini dəqiq hesablamaq mümkün olmasa da aşağıdakı misaldan onun nə qədər çox olmasını təqribi də olsa təsəvvürə gətirmək olar.

Orta əsr tarixçiləri göstərir ki, xəlifə Mütəsim təkcə Afşinin vuruşla keçən hər bir gününə 10 min dirhəm, vuruşsuz keçən hər bir gününə isə 5 min dirhəm verirdi.⁴⁷ Bəlli olduğu kimi Afşin

Heydər Babəkilərlə müharibə aparan xilafət ordularının sonuncu başçısı idi və ona qədər bu işin öhdəsindən başqa ordu başçıları gələ bilməmiş, tezliklə sıradan çıxmışdır.

Z.Bünyadov dəqiqləşdirmişdir ki, 835-ci il 3 iyunda Afşin Babəkilərlə müharibə aparan xilafət ordularının başçısı təyin edilmişdi.⁴⁸

838-ci il yanvarın 4-də Babək tutulub, Samarraya gətirildi.⁴⁹

Əgər Afşinin vəzifəsini bu gündən (yəni, 4-ü yanvardan) qurtarmış hesablasaq, deməli, 2 il 7 ay sürən xidməti vaxtında təkcə ona, xilafət orta hesabla 6 milyon 510 min dirhəm pul vermişdi.

837-ci ildə xəlifə döyüşçülərin maaşını ödəmək üçün Afşinə 30 milyon dirhəm göndərmişdi.⁵⁰

İbn Tabatabanın "Əl-Fəxri" əsərində rast gəlinən bir məlumat sanki bu deyilənləri tamamlayır. Müəllif göstərir ki, Mütəsim ölərkən (842-ci il) xilafətin xəzinəsində vur-tut cəmi 8 milyon dirhəm qalmışdı.⁵¹

Orta əsrdə maddi istinadgahı olmayan bir dövlət əlbəttə, uzun müddət yaşamaq iqtidarına malik ola bilməzdi. Onun tənəzzülü və parçalanması qaçılmaz idi.

Burada Azərbaycan xalqının azadlıq müharibəsinin Abbasilər xilafətinin tənəzzülü və parçalanmasındakı rolunu hərtərəfli göstərmək mümkün olmadığından, onun bəzi cəhətləri göstərildi. Qısa olaraq bir cəhət də qeyd edilməlidir ki, "Babəkin ardıcılları IX əsrin sonlarında xilafətdəki bütün yeni üsyanların nüvəsini təşkil etmişlər".⁵²

Babəkilər hərəkatının ən böyük ictimai təsiri 869-cu ildə Bəsrə ətrafında alovlanan Zincilər üsyanında və IX əsrin sonlarında baş qaldırmış Qərmətilər hərəkatında olmuşdur. Bu işə Babəkilər hərəkatının ictimai tələblərinin, orta əsrlərdə xilafət ərazisində yaşayan bütün yoxsul təbəqələrin arzu, istək və tələblərinə hərtərəfli uyğun olduğundan doğmuşdur. Bunun üçün Babəkilik ideologiyası ("Xürrəmiliyin məqsəd və ideologiyası özünün ən tam və parlaq ifadəsini Babək hərəkatında tapdığından"⁵³ "xürrəmilik" - "babəkiliklə" ifadə edildi) yoxsul kəndli və sənətkarların, qulların müxtəlif vaxtlarda xilafətə qarşı kəskin silahı, ideologiyası və ideoloji mənbəyi olmuşdur. Bu hətta bir neçə əsrlərlə davam etmişdir.

Deyilənləri əsaslandırmaq üçün XI əsrin sonunda Səlcuq sultanlarının vəzirli Nizamülmülk'ün "Siyasətnamə" əsərindən götürülən bir parça daha qiymətlidir.

"Hökmdarların və islamın düşməni olan zındıqların əməllərinin zühuru haqda" başlığı altında müəllif yazır: "...Allah eləməsin, əgər bu qalib hakimiyyətə (qoy, uca Allah özü onu möhkəm etsin) hər hansı bir bədbəxtlik üz versin və ya qiyam olsun... bu köpəklər gizli yerlərdən çıxaraq bu hakim (dövlətə) qarşı üsyan edəcəklər, (onu) parçalamağa səsləyəcəklər; onların əsas qüvvələri isə rafizilərdən və xürrəmidinlərdən (ibarət) olacaqdır; iğtişaş, höcət, zındıqlıq və bu kimi hər nə desəm onda bunlardan törəyəcəkdir. Onlar (qalmağa) heç nə qoymayacaqlar."⁵⁴

Babəkilər hərəkətinin Abbasilər xilafətini tənəzzülə uğratmaqda, onun parçalanmasını və nəhayət, süqutunu yaxınlaşdırmaqda digər böyük rolu orasındadır ki, sonradan hakimiyyəti öz əllərinə alan və xəlifələri bir oyuncağa çevirən türk tərkibli alayların yaranmasında əsas amil olmuşdur.

Bəlli olduğu kimi xilafətin parçalanmasında bu türk hərbi qüvvələrinin və onların başçılarının böyük rolu var. Lakin xilafətin tənəzzülünü və parçalanmasını bütünlüklə onların adına bağlayan tarixçilər səhv etmiş olurlar.

Digər bir tərəfdən bunu da qeyd etmək lazımdır ki, türklərin mərkəzi hakimiyyəti ələ almasında belə, Babəkilər hərəkəti əsas rol oynamışdı.

Abbasilərin türklərə istinad etməsini tarixçilər müxtəlif səbəblərlə izah edirlər və bu sahədə çoxlu yanlış fikirlər vardır. O haqda burada danışmayacağıq.

Bizcə Mütəsimin türklərdən öz ordusunun özəyini təşkil etməsi, bir çox ərəb və Avropa tarixçilərinin göstərdikləri kimi, nə farslara nifrətindən, nə də ki, anasının türk olmasından meydana çıxmışdır. "Babəklə çətin və qorxunc mübarizə, özü əsaslı hərbi islahatın qaçılmaz olduğunu yəqin etdirmişdi".⁵⁵ Azərbaycanın sərt dağlarında vuruşmağı bacaran həm də hər tərəfdən yığma, müxtəlif feodalların əsgəri qüvvələrindən deyil, yüksək hərbi təlim görmüş və ya hərbdə hərtərəfli təcrübəsi olan döyüşçülərdən ibarət daimi nizami bir orduya böyük ehtiyac var idi.

Bir yandan Azərbaycan xalqı ilə aparılan ağır müharibə nəticəsində xilafətin əvvəlki silahlı qüvvələrinin tükənməsi, digər bir yandan məhz döyüş bacarığı üstün olan nizami bir orduya ehtiyac, Mütəsimi Orta Asiyada, Altay və Tyan-Şan dağlarının ətəklərində yaşayan türklərə istinad etməyə, onlardan ordusunun özəyini yenidən qurmağa məcbur etdi.

O, hər ehtimala görə türklərə qarşı qoymaq üçün orduda bərbərlərdən (məğribilərdən) ibarət alaylar da düzəltdi. Bunun özü isə, Mütəsimin türklərə inanmaması demək idi. Lakin, əsasən türklər fiziki cəhətdən xüsusi olaraq qüvvətli və cəld döyüşçülər yetişdirdiyindən,⁵⁶ Mütəsim onarı kütləvi surətdə orduya topladı.

İtax,⁵⁷ Əşnas Türki, Böyük Buğa, Cəfər əl-Xəyyat, Vasif və s. türk sərkərdələrini Mütəsim şücaətlərinə görə seçib götürmüşdü.⁵⁸ Bütün bu adları çəkilən sərkərdələr böyük hərbi təcrübələrə malik idilər.

Babəkilər hərəkəti yatırıldıqdan sonra türklərin nüfuzu olduqca böyüdü. Yeni hərbi islahat xilafət üçün öz bəhrələrini verirdi.

838-ci ildə Bizans orduları üzərində böyük qələbə qazanıldı. Xilafət yeni ordunun sayəsində özünü Babəkilər hərəkətindən, başqa üsyan və müharibələrdən xilas etsə də, ancaq uzun sürmədi.

Azərbaycan xalqının azadlıq müharibəsi xilafəti tənəzzül dalğalarına atmış, türkləri xilafətdə siyasət səhnəsinə çıxarmışdı.

Xilafətin zəifliyini hiss edən bu türk hərbi qüvvələri qələbələrdən ruhlanaraq özlərini sərbəst aparmağa, mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayırlar. Xəlifələrlə türk sərkərdələri arasında siyasi hakimiyyət uğrunda kəskin mübarizə başladı.

847-ci ildə xəlifə Vasiq öldükdən sonra, onun oğlu Məhəmmədi xəlifə seçmək istədilər. Lakin türk sərkərdələrindən olan İtax və Vasif bunu rədd edib, xilafət taxtına Vasiqin qardaşı Mütəvəkkili çıxardılar. Beləliklə, xəlifələri türklər təyin etməyə başladı. Abbasilərin mərkəzi hakimiyyətdəki nüfuzu da artıq yoxa çıxmağa başlamış, irsi hüquqları əllərindən alınmışdı. Yeni seçilən xəlifələr türklərin istəyinin ifadəsinə çevrilmişdi.

Xəlifə Mütəvəkkil (847-861) türkləri mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa, öz canını onlardan xilas etməyə çalışdı. Lakin, türk ordu başçılarından Kiçik Buğa və Bağır Türki sazişə gəlib, bir dəstə türklə onu 247-ci il şəvval ayının dördündə⁵⁹ (861-ci il, dekabrın 11-də⁶⁰) öldürdülər.

Bundan sonra türklər xəlifələrin həyatını, yaşayış-yaşamayacağını da həll etməyə başladılar. Onlar artıq heç kəslə hesablaşmırdılar. Abbasilər sülaləsindən daha heç bir kəs xəlifəliyə ya irsi, ya da başqa yolla gələ bilmirdilər. Türklər kimi istəsə idilər onu da seçirdilər, istədikləri xəlifəni də öldürürdülər.⁶¹

Xilafətdə böyük bir qatışıqlıq hökm sürürdü. 861-ci ildən 870-ci ilə qədər ara çəkişmələrində 5 xəlifə (Mütəvəkkil, Müntəzir, Müstə'in, Mü'tezz, Mühtədi) öldürülmüşdü. Bu dövrdə türklər öz aralarında vuruşur, xəlifələri isə top kimi⁶² oynadırdılar.

İbn Tabataba yazır ki, xəlifə onların (*türklərin-Ə.Ə.*) əsiri kimi idi. İstəsəydilər saxlayar, istəsəydilər çıxarar və istəsəydilər öldürərdilər.⁶³

860-cı ildən 870-ci ilə qədər bir sıra əyalət canişini və əmirləri xilafətin tənəzzülündən və mərkəzi hakimiyyət uğrunda gedən ara çəkişmələrinin törətdiyi qatışıqlıqdan istifadə edərək xilafətə tabe olmaqdan boyun qaçırır, bəziləri isə ondan yeni torpaqlar qoparırdı.

863-cü ildən Təbəristan⁶⁴ və Deyləmdə⁶⁵ ələvilər dövlətinin binası qoyuldu. Bu dövlətin banisi Həsən ibn Zeyd olduğundan, ona Zeydilər dövləti də deyilir.

Sicistana sahib olan Yəqub ibn Leys əs-Səffar⁶⁶ 248-ci (862) ildə Herata doğru hərəkət etdi⁶⁷. 868-ci ildə o, Herata yiyələnib, 255-ci (269) ildə⁶⁸ Girmanı istila etdi.

Beləliklə, xilafətin Şərq əyalətlərində yeni bir müstəqil dövlət yarandı. Digər bir tərəfdən isə Orta Asiyada Səmanilər getdikcə qüvvətlənirdi.

868-ci ildə Misirdə Tulunilər dövlətinin əsası qoyuldu. Beləliklə, xilafətdə ilk müstəqil türk sülaləsi hakimiyyətə gəldi.

IX əsrdə Abbasilər xilafəti kiçik bir əmirliyi xatırladacaq dərəcəyə gəlib çıxdı. Böyük bir imperiyanın bu cür tənəzzülünə və parçalanmasına əsas səbəb isə, Azərbaycan xalqının 816-

837-ci illərdə Babəkin başçılığı altında Abbasilər xilafətinə qarşı apardığı azadlıq müharibəsi olmuşdur.

“Babəkilər hərəkatı qüvvətli Abbasilər dövlətinin ayrı-ayrı dövlətlərə parçalanmasını müəyyənləşdirən əsas siyasi qüvvələrdən biri”⁶⁹ olmaqla yanaşı həm də ən ümdəsidir.

¹ Qeyd: Son yüz il nəzərdə tutulur. Abbasilər xilafətinin tənəzzülü və parçalanmasına aid qeyd və tədqiqatlar əsasən son yüz ilin məsulu olduğundan və müxtəlif fikirlər irəli sürüldüyündən, bu dövrdə yazılan əsərlərin araşdırılması daha məqsədəuyğundur.

² C.Zeydan. Ət-Təməddun əl-İslamiyyə, I cild, səh.107-108

³ H.İ.Həsən. Tarix əl-islam əs-siyasi və əd-dini..., Qahirə, III cild, səh.1-2

⁴ M.Xəyyat. Ət-Tarix əl-İslamiyyə, Sayda, 1955 (1375h), səh.51

⁵ Əhməd Əmin. Zühr əl-islam, Qahirə, 1952, səh.3-5

⁶ A.Müller. İslam tarixi, S.Peterburq, 1895, II cild, səh.243 (rus dilində)

⁷ A.Mets. Musulmanskiy renessas, M., 1966, səh.13-15

⁸ V.Bartold. Xalif i Sultan, "Mir İslama" kitabı, S.Peterburq, 1912, I cild, N1, səh.215-216

⁹ A.Müller. İslam tarixi, S.Peterburq, 1895, III cild, səh.1-4 (rus dilində)

¹⁰ A.Müller. İslam tarixi, S.Peterburq, 1895, III cild, səh.5 (rus dilində)

¹¹ A.Müller. İslam tarixi, S.Peterburq, 1895, II cild, səh.216-217 (rus dilində)

¹² Qeyd: A.Müller ələvilər dedikdə bütün şüələri, o cümlədən fatimiləri də nəzərdə tutur.

¹³ A.Müller. İslam tarixi, S.Peterburq, 1895, II cild, səh.243 (rus dilində)

¹⁴ A.Müller. İslam tarixi, S.Peterburq, 1895, II cild, səh.243 (rus dilində)

15 Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1965, səh. 31-32 (rus dilində)

16 H.Qasım əl-Əziz. Əl-Babakiyyə (av intifadətu əş-şəb əl-azərbaycaniyyə didda əl-xilafəti-l-Abbasiyyə), Musku, 1966, səh.330-334

17 B.N.Zaxoder. İstoriya vostoçnoqo srednevekoviya (Xalifat i Blijniy Vostok), M., 1944, səh.48-51

18 T.Ter-Qriqoryan. Borba Arsaxa arabskimi zaxvtçikami v IX veke, B., 1942, səh.11

- 19 A.Masse. İslam, B., 1964, səh.64-65
- 20 Ə.Uləbi. Savrat əz-zinc və qaidihə Əli bin Muhəmməd, Beyrut, 1961, səh.54-55
- 22 Vsemirnaya istoriya, M., 1951, III cild, səh.119
- 23 N.Mednikov. O priçinax raspadenii arabskoy imperii, S.Peterburq, 1907
- 24 N.Mednikov. O priçinax raspadenii arabskoy imperii, S.Peterburq, 1907, səh.12-14
- 25 Əbdürrəhman ibn Xəldun əl-Məğribi. Kitab əl-ibər va divan əl-mübtəda va əl-xəbər fi əyyam əl-arab va-l-əcəm va əl-bərbər, Beyrut, 1958, IV cild I hissə, səh.419
- 26 Əbu Yusif Yəqub ibn İbrahim. Kitab əl-Xərac, Qahirə, 1346h, səh.75-76
- 27 Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1965, səh.134 (rus dilində)
- 28 Əhməd bin Zeyni. Kitab tarix əd-duvəl əl-İslamiyyə, Qahirə, 1989, səh.19
- 29 İbn ət-Tiqtaqa Muhəmməd ibn Əli bin Tabataba. Tarix əd-duvəl əl-İslamiyyə, Beyrut, 1960, səh.212-213
- 30 Əbu Cəfər Muhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tarix ər-rusul va əl-muluk, Qahirə, V cild 10cu hissə, səh.226
- 31 Qeyd: Azərbaycan dilində olan əsərlərdə Rza və İmam Rza kimi verilib.
- 32 Əbu Cəfər Muhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tarix ər-rusul va əl-muluk, Qahirə, V cild 10cu hissə, səh.243
- İbn ət-Tiqtaqa Muhəmməd ibn Əli bin Tabataba. Tarix əd-duvəl əl-İslamiyyə, Beyrut, 1960, səh.217
- 33 Azərbaycan tarixi, B., I hissə, səh.141
- 34 Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1965, səh.230-283 (rus dilində)
- 35 H.Qasım əl-Əziz. Əl-Babakiyyə (av intifadətu əş-şəb əl-azərbaycaniyyə dıdda əl-xilafəti-l-Abbasiyyə), Musku, 1966
- 36 Əbu Cəfər Muhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tarix ər-rusul va əl-muluk, Qahirə, V cild 10cu hissə, səh.333
- Əbu-l-Həsən Əli bin əl-Hüseyn əl-Məsudi. Kitab ət-tənbih va-l-əşraf, Leyden, 1893, səh.193
- H.Qasım əl-Əziz. Əl-Babakiyyə (av intifadətu əş-şəb əl-azərbaycaniyyə dıdda əl-xilafəti-l-Abbasiyyə), Musku, 1966, səh.331
- 37 B.N.Zaxoder. İstoriya vostoçnoqo srednevekoviya (Xalifat i Blijniy Vostok), M., 1944, səh.48

38 İbn ət-Tiqtaqa Muhəmməd ibn Əli bin Tabataba. Tarix əd-duvəl əl-İslamiyyə, Beyrut, 1960, səh.219

39 Əbu Cəfər Muhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tarix ər-rusul va əl-muluk, Qahirə, V cild 10cu hissə, səh.285

Səid Nəfisi. Tarixə xanedane Tahiri, Tehran, 1335h (1956), səh.167

B.N.Zaxoder. İstoriya vostoçnoço srednevekovya (Xalifat i Blijniy Vostok), M., 1944, səh.49

40 A.Müller. İslam tarixi, S.Peterburq, 1895, II cild, səh.209 (rus dilində)

41 Əbu Cəfər Muhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tarix ər-rusul va əl-muluk, Qahirə, XI cild 11ci hissə, səh.16

Əbu-l-Fida. Əl-Müxtəsər fi əxbar əl-bəşər, Beyrut, 1959, III cild, səh.57

43 Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1965, səh.257 (rus dilində)

44 A.Müller. İslam tarixi, S.Peterburq, 1895, II cild, səh.199 (rus dilində)

45 H.Qasım əl-Əziz. Əl-Babakiyyə (av intifadətu əş-şəb əl-azərbaycaniyyə didda əl-xilafəti-l-Abbasiyyə), Musku, 1966, səh.264

46 İbn Xordadbeh. Kitab əl-məsəlik va-l-məməlik, səh.97

47 Əbu Cəfər Muhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tarix ər-rusul va əl-muluk, Qahirə, V cild 10cu hissə, səh.333

48 Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1965, səh.257 (rus dilində)

49 Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1965, səh.257 (rus dilində)

51 İbn ət-Tiqtaqa Muhəmməd ibn Əli bin Tabataba. Tarix əd-duvəl əl-İslamiyyə, Beyrut, 1960, səh.229

52 Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1965, səh.270 (rus dilində)

53 E.Belyayev. Arabı, islam i arabskiy xalifat v ranee srednevekovye, M., 1965, səh.253

54 Nizamülmülk. Siyasətnamə, M., 1949, səh.188 (rus dilində)

55 B.N.Zaxoder. İstoriya vostoçnoço srednevekovya (Xalifat i Blijniy Vostok), M., 1944, səh.51

56 B.N.Zaxoder. İstoriya vostoçnoço srednevekovya (Xalifat i Blijniy Vostok), M., 1944, səh.51

57 Münəccim başı. Səhaifu-l-əxbar, Misir, 1269h, II cild, səh.138

58 Muhəmməd əl-Xudari bək. Muhadaratu tarixi-l-uməmi-l-islamiyyə, Qahirə, 1935, III cild, səh.240

59 Əbu Cəfər Muəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tarix ər-rusul va əl-muluk, Qahirə, VI cild 11ci hissə, səh.67

60 K.Brokkelman. Tarix əş-şuub əl-İslamiyyə, Beyrut, 1953, II cild, səh.54 (dekabrın 9da)

62 A.Müller. İslam tarixi, S.Peterburq, 1895, II cild, səh.222 (rus dilində)

63 İbn ət-Tiqtaqa Muəmməd ibn Əli bin Tabataba. Tarix əd-duvəl əl-İslamiyyə, Beyrut, 1960, səh.243

69 Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1965, səh.31 (rus dilində)

Bəzi sufi cərəyanları haqda

Sufilik, ya da sufizm orta əsr müsəlman Şərqində çox dərin kök salmış və geniş yayılmış cürbəcür ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi cərəyanları birləşdirən bir anlayışdır.

Bu söz altında başqa-başqa axınlar yaşamış və fəaliyyət göstərmişdi. Elə buna görə də sufizm dedikdə düşüncəmizdə tək bir görkəmli, bir biçimli anlayış deyil, başqa-başqa biçimli, çox çalarlı bir anlayış yaranır. Bu da ondan doğmuşdur ki, sufizm bir çərçivə və ya dairədə deyil, müxtəlif şəraitdə, müxtəlif zaman və məkan içərisində hər cür insan sinif və təbəqələrinin ictimai mühitdən yaranan arzu və istəyini güdmüş, təkcə özündən qabaqki dini və fəlsəfi düşüncə və hərəkətlərə deyil, hətta özünün dünənində (keçmişində), yeni boya, yeni anlam verməyə çalışmışdı.

Məncə, sufilik hər cür antaqonist sinif və təbəqələrin, şəxslərin yürütmələrinə yaradığı üçün birləşib sabitləşə bilməmişdir. Buna görə də sufi cərəyanlarından, ya da sufilərdən biri mürtəcə, o birisi isə mütərəqqi olmuş, başqa birisi barışdırıcı, o birisi isə döyüşkən mövqe tutmuşdur. Ümumi onu deyə bilərik ki, sufi cərəyanlarının fərqli yönlərini göstərmək üçün bir neçə cildlərlə əsər yazılmalıdır. Bəs, sufiliyin ümumiliyi, oxşarlığı, birgəliyi harasındadır? Sufilik insanın özünü, onun həyatdakı mövqeyini, insanın düşüncə və duyğusunu öyrənməyə çalışmış, bu düşüncə və duyğudan doğan saysız, çox vaxt cavabsız sorğulara cavab axtarmışdı. Bunlar isə insanı ictimai varlıq kimi təşəkkül tapmamışdan qabaq, bioloji varlıq olduğu halda belə düşündürmüşdü. İlk öncə insanla təbiət arasında gedən bu mübarizə, sonralar insanla insan arasında yer tapmışdı.

İnsanı düşündürən bu məsələlər şumerlərdə, babillərdə, buddizmdə, maniçilikdə, yunan sofistikasında, xristianlıqda və s. də vaxtı ilə böyük yer tutmuşdu.

Azərbaycanda ta keçmiş çağlardan, insanın mənəvi azadlığına yol axtaran cərəyanlar, şəxslər olmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizin hansının eramızdan qabağa gedib çıxdığını deyə bilmərik. Ancaq Avestada insanın içindəki əksiliyin olması bildirilir, insana özü başa düşərəkden içindəki yamanlığı qovub, şər qüvvəni - pis duyğu və düşüncəni çıxarmağa çalışması tövsiyyə edilir. Azərbaycan xalqının qədim fəlsəfi qavrayışına görə, insan içindəki anadangəlmə ağ işığın təmizliyini, arı-duruluğunu qorumalı, onun içərisinə qaranlığın soxulmasına yol verməməli, özü öz üzərində çalışmaqla işığı, yaxşılığı gücləndirməli, artırmalıdır ki, o da qaranlığı qovub onun yerini tuta bilsin. Belə olduqda insan bütövləşər, iki əksilik arasında qalıb əbədi əziyyət çəkməkdən qurtarar.

Bunun üçün nə etmək gərək, nə cür çalışmalar yapmaq gərək idi? Bunlar olduqca çox idi. Hər bir böyük, bilici öz düşüncə və duyğusunu yeganə düzgün yol sayır. Onu sevildiyi, sözü keçdiyi elə, ulusa, obaya aşılırdı.

Bizcə, müxtəlif düşüncə, duyğu, davranış və istəklərlə yaşayan cəmiyyət və təriqətlərin çoxluğu yuxarının - mərkəzi hakimiyyətin despot və diktaturalığı, aşağıda - kütlələr arasında anarxiyanın, geniş yer tutması ilə bağlı olmuşdur. Daha doğrusu əzənlərlə əzilənlərin gücü arasında dəyişkən təqribi bir bərabərlik yaranır. Əzənlər hər cür istəklərini həyata keçirə

bilmədiyi kimi, əzilənlər də qurtuluş yolu axtarsalar da, hətta onu tapsalar da belə, ələ ala bilmirlər. Belə olduqda, əzilənlər ilk öncə ideya cəhətdən (çünki başqa silah yoxdur) əzənləri darmadağın etsələr də, əzənlərin iqtisadi və hərbi gücü qarşısında geri çəkilməli olurlar. Uzunmüddətli antaqonist - ölüm-dirim mübarizəsi başlayır. Engelsin təbiri ilə desək söz və qələm arabis mübarizə meydanını qılınca tərkməli olur və hər iki tərəfdən itki verilir. Təsvir etdiyimiz belə şəraitlərdə meydana çıxan böyük dahilər insan oğlunu bütövlükdə hər cür bəlalardan qurtarmaq yolu axtarırlar. Bunların arasında Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi bir sıra böyük dahilər görkəmli yer tuturlar. Bizcə, Şihabəddin Suhreverdi, Eynul-Quzat, Nəimi, Nəsimi və başqaları yalnız və yalnız insanı bioloji varlıqdan uzaqlaşdırıb, onu ən kamil ictimai varlıq səviyyəsinə qaldırmaq, onun mənəviyyatını, mənliliyini, qürurunu ucaltmaq, sarsılmaz etmək, onu hər cür alçaq, yaramaz duyğu və düşüncədən, mütilikdən uzaqlaşdırmaq üçün özlərini qurban vermişlər. Bununla onlar bir elin, ümumi ulusun deyil, bütün bəşəriyyətin nəhəng oğlu olmuşlar. Onlar bir təbəqə və ya zümrəni deyil, bütün insan oğlunu ictimai bəlalardan, təbiətin amansızlıqlarından qurtarmaq üçün yollar axtarmış, hətta ölümdən qurtuluş üçün öncə mənəvi ölməməzliyə çatmağı tələqin, təbliğ etmiş, insanlara aşılamaq istəmiş, özlərini bir görk, nümunə göstərmişlər.

Qabaqcadan göstərdiyimiz kimi, sufilərə xas bir sıra fikir və düşüncələrə dünya tarixinin müxtəlif mərhələlərində, müxtəlif ölkələrdə rast gəlmək olduğu kimi, Azərbaycanda da hələ çox keçmişlərdən rast gəlirik. İstər manilər, istərsə də məzdəkilərin əsas mərkəzi, iç fəaliyyət yeri Azərbaycan olmuşdur.

Əgər manilikdə insanın özü ilə mübarizəsi fəal, təbiət və cəmiyyətə münasibətdə mövqeyi və mübarizəsi qeyri-fəal həll edilirdisə, məzdəkilərdə cəmiyyətdə mübarizə mövqə tutmaq birinci yerə çəkilirdi.

Belə bir nisbət Azərbaycanda, sonradan, zahidlik, dərvişlik və bəzi sufi təriqətləri ilə batinilər, safilər, hürufilər və başqaları arasında olmuşdur. Hətta bir sufi təriqətinin ilkin nümayəndələri insanın öz-özünü psixoloji mübarizəsini, yüksək ruha ibadət və eşqlə qovuşmağı ön sıraya çəkdiyi halda, sonrakı nümayəndələri mövcud cəmiyyətin düzgün yolla getmədiyini və onun dəyişdirilməyə ehtiyacı olduğunu bildirmiş idarə üsulunun, bəzi ictimai şüur formalarının, dini-mənəvi inamın yenisi ilə əvəz edilməsini təbliğ etmişlər.

Yeri gəlmişkən, maraqlı bir məsələni də xatırladaq. III-VII əsrlərdə Azərbaycan Albaniyasında xristianlıq şamançılıqdan, yəhudi və Zərdüştlikdən üstün mövqedə idi. VI əsr Azərbaycan alimi Yaqub Bərdəli (Baradey 541-578-ci illər) xristianlıqda beşinci böyük təriqət olan yəqubiliyin ("yakovit", "yakobin") yaradıcısı olmuşdur. Bu təriqətdə də insanın özünə, təbiət və cəmiyyətə münasibəti, sufilərin görüşü ilə çox yaxınlıq təşkil edir. Yəqubilər də "yun paltar", "qaba paltar geyənlər" adlanırdı ki, bu da "sufilərə" aid edilən anlayışların biri ilə eyniyyət təşkil edir (şəksiz ki, bu xarici geyim oxşayışı idi). Sonra isə, İslam dini ilə bağlılığı olmayan, ona qarşı duran babəkilik (xürrəmilik), xüsusən hülul, ruhların keçməsi, kamilləşməsi, var-dövlət dalınca qaçmağın cəmiyyətə əsasən mənəvi, sonra siyasi zərəri onu doğuran səbələrə aid məsələlərdə sonrakı Azərbaycan sufilərinin təlimlərinə çox yaxın bir şəkildə hərəkət etmişlər.

Xürrəmilərin - Babəkin ölümə münasibəti, ruhun kamilləşməsi, ölməməzliyi, insanın bütün varlıqda ən kamil olması və buna baxmayaraq həmin kamilləşməyə və mənəvi təmizliyə çalışmanın zəruriliyi haqdakı görüşü ilə Eynul-Quzat, Suhəverdi, Şeyx Səfi, Nəimi, Nəsiminin görüşləri arasında böyük bir uyğunluq, yaxınlıq vardır. Ancaq, bunlar dövrünə, şəraitinə, və ictimai mühitinə görə başqa-başqa görkəmdə, ayrı-ayrı örtüklər altında olmuşdur.

Engelsin məşhur təbiri ilə desək, orta əsrlərdə hər cür mübarizə formaları bu və ya başqa dini örtük altında aparılmışdı. Başqa cür də ola bilməzdi. Tarixi materializm təlimi ilə yanaşsaq, ictimai şüur forması olan din, orta əsrlərdə başqa şüur formalarını, hətta hüquq və fəlsəfəni öz güclü təsiri, nüfuzu altında saxlayır, onu sərbəst inkişaf etməyə imkan vermirdi.

Belə olan şəraitdə, daha doğrusu insanların ictimai-siyasi həyatında, geniş xalq kütlələrinin şüurunda dinin hakim yer tutduğu bir şəraitdə birdən-birə meydana qoyulmuş, bəşəriyyət üçün irəliləyiş və sıçrayışa səbəb olacaq düşüncə və yürütmələr əgər dini psixologiyadan istifadə edilməsəydi havadan asılı qalardı.

Bizcə, sufiliyin üzə çıxarılması, açıqlanması, ilə məşğul olan hər hansı bir araşdırıcı, sufiliyə qədərki ictimai-fikir tarixini dərinlən öyrənməli, hər hansı bir sufi təriqətini öyrənərkən, onun ictimai-iqtisadi və siyasi şəraitini, həmən dövrdəki xalq kütlələrinin meyl və marağını, inam və istəyini dərinlən bilməlidir. Belə bir araşdırmanın artıq vaxtı çatmış və bunsuz Azərbaycanın ədəbiyyat, mədəniyyət və ictimai-fikir tarixini öyrənmək tutarlı nəticə verməyəcək.

Sufilik ya da sufizm VIII yüzillikdən başlamış bu günümüzdə kimi Yaxın və Orta Şərqdə, Şimali Afrika ölkələrində cəmiyyətin bütün sahələrinə güclü təsir göstərən bir ictimai qüvvə olmuşdur. Dünyanın bir sıra görkəmli alimləri sufiliyi araşdırıb, onun bir neçə qolunu, tutduğu yolu, düşüncə düzümünü açıqlasalar da, elə bir birgə nəticəyə, hamının qəbul edəcəyi sözə gəlib çıxmamışlar. Sözsüz ki, bu, bilik yiyələrinin bacarığından asılı olmayaraq, məsələnin özünün həddən artıq ağır, dolaşq, çoxyanlı, uzun çağlı həm də başqa-başqa yönlü olması ilə bağlıdır. Bunun üçün də, sufilik ilk öncə bölmə-bölmə, təriqətlər üzrə, müxtəlif elm adamları tərəfindən araşdırılmalı, sonra isə birgə iş görülməlidir. Bizcə bu sahədə araşdırma, axtarış aparən bir kəs, o dövür, ictimai-iqtisadi, siyasi şəraiti, hər hansı bir sufi təriqətinin yarandığı və fəaliyyət göstərdiyi yerin, xalqın psixologiyasını, mədəniyyətini, meylini, folklorunu, tarixi baxışını yaxşı bilməli, onu göz önündə saxlayaraq, təhlillər aparmalıdır.

Bu yazı ilə, biz ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, hüquq və s. elmlərin tarixini tədqiq edən alimlərimizin baxışını sufiliyin müasir elmi səviyyədə araşdırılmasına yönəltmək istərdik.

Orta çağ Azərbaycan ictimai-fəlsəfi düşüncə, ədəbiyyat və mədəniyyətində sufiliyin çox dərin kökləri vardır. Sufiliyi bilmədən onları araşdırmaq, düzgün qiymətləndirmək, hərtərəfli anlamaq mümkün deyildir. Buradan heç də belə nəticə çıxarılmamalıdır ki, bir sıra Avropa alimlərinin dediyi kimi, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının açarı sufilikdir. Yox. Sufilik IX-XVIII əsrlərdə elə bir ictimai düşüncə halında olmuşdur ki, hətta ən nəhəng sənətkar və alimlər buna biganə qalmamış, sufiliyə öz münasibətlərini bildirmişlər. Azərbaycanda xüsusən XII-XVIII yüzilliklərdə sufilik ictimai həyat, sinfi mübarizə sahələrindən tutmuş, ədəbiyyat və sənətdə də özünü müəyyən formada müxtəlif məzmununda göstərmişdi. Bizcə sufiliyin uzun müddət yaşaması və geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri onun yerli şəraitə

uyğunlaşmaq, hər xalqın və ya ölkənin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə çulğasmaq qabiliyyətindən doğmuşdur. Sufilik əsasən islam dini ilə bağlı yarınsa da, çox keçmədən müxtəlif ölkələrdə yeni-yeni məzmun qazanmış, bu və ya digər xalqın folklor, yazılı ədəbiyyat, adət-ənənə, çox qədimdən tutmuş öz dövrünə qədərki ictimai düşüncə və tarixi əfsanələrindən müəyyən cəhətləri özündə toplamağa, onu yeni görkəmdə düşüncələrə aşılamağa çalışmış, məntiqi baxımdan, məzmunca hakim ideologiyaya əks mövqe tutmuşdur. Bu isə mövcud hakimiyyətin əleyhinə olduğundan, bir çox sufi alim, şair və sənətkarlar müxtəlif yollarla məhv edilmişdir.

Bizə tanış olan bütün sufi cərəyanlarında ümumi bir fikrin şahidi oluruq; bu da ondan ibarətdir ki, hər bir sufi mənsub olduğu təriqətin başçısının - mürşidin dediyini əsas götürməli, üstün tutmalı, həyata keçirməli, bu yolda hətta ata-anasının, böyük din rəhbərlərinin belə, sözlərinə qulaq asmamalıdır. Müasir anlayışla desək, bu bir növü sufiliyin ilkin şərti idi. Buna əməl etməyən mürid sufi sayılmırdı, əməl edən isə yalnız öz təriqətinin başçısının deyil, həm də başçının məsləhət gördüyü başqa sufi şeyxinin də dediyinə əməl edirdi. Beləliklə, bütün məsələlərin həlli mürşidlərin əlində toplanırdı. Hər təriqətin isə öz yolu, məqsədi var idi. Buna görə də sufilikdən söz açan hər hansı bir araşdırıcı ümumi bir nəticəyə gələ bilmək üçün, öncə ayrı-ayrı təriqətləri öyrənməli, onların konkret məqsədlərini təhlil etməlidir.

İlk öncə biz sufi sözünün mənşəyinə baxaq. Sufi sözünün mənşəyi ilə onun ifadə etdiyi anlayış arasında böyük fərq olsa da, bu sahədə axtarış aparılanlar, fikir yürüdənlər onun kökünü tapmağa, anlamağa çalışmışlar. Hələlik indiyə kimi, elm aləmi "sufi" sözünün mənşəyini müəyyənləşdirməkdə ümumi bir fikrə gəlməmişdir.

Beləki, sufilikdən bəhs edən bütün tədqiqatçılar istər-istəməz sufi sözünün mənşəyini tapmağa çalışmış, ondan söz açmışlar. Əksər tədqiqatlarda sufi sözü ərəb dilindəki "suf" yun sözü ilə bağlı izah edilir. Belə göstərilir ki, sufilər yun paltar (xirqə) geydikləri üçün onlara bu ad verilmişdir.

Başqaları sufi sözünü ərəb dilindəki "saf" - "təmiz" sözü ilə bağlayıb, "təsəvvüf", "özünütəmizləmə" (ruhən), "öz içərisindəki xıtları - pis duyğuları arıqlayıb yuma" kimi izah edir. Sufi sözünü "saf"-təmiz sözü ilə bağlayanlar "saf" sözünü mənaca sufilərə aid etmək istəmiş, bununla göstərməyə çalışmışlar ki, sufilər "safliq-təmizlik" rəmzidirlər. Əslində isə təmiz sözü ərəb dilində başqa kökdəndir və "təmiz ürəkli adama" "sufi" yox, "saf" deyirlər. Bu ehtimal sadəcə olaraq sözün qulaqda yaxın səslənməsinə əsasən yaranmış, heç bir elmi kökü yoxdur. Eynilə də "suf" sözü ilə də bu cür yaxınlaşdırılıb izah edilmişdir. Bu sözün mənşəyini yunancadakı "sofiya" (hikmət) və "sofistika" da axtaranlar olmuşdur. Bunu da qəbul etməyə məntiq imkan vermir. Belə ki, ərəblər VIII əsrdən yunan elmi ilə yaxından tanış olmağa başlamış, elmi əsaslara dayanan belə ehtimallar da vardır ki, ərəblər islamdan qabaq da yunanların əsas fikirləri ilə tanış olmuşlar, "filo-sofiyani" fəlsəfə, "sofistika"nı - "səfsətə" adlandırmışlar. Sofistika - səfsətə ərəblərdə ayrıca bir elm kimi tanınmış, sonradan onunla məşğul olanları "boş danışan" adlandırmışlar. "Səfsətə" sözü hətta ərəb dilində "sayıqlama" mənası da qazanmışdır. Min illərdir ki, belə bir ənənə özünü göstərməkdədir ki, hər hansı bir anlaşılmaz sözün mənşəyini ya ərəb, ya fars, ya da yunan dillərində axtarmış, tutdu-tutmadı, uydurma yollarla onu istədikləri yerlərə yapışdırmışlar. Misal üçün "Xəzər", "azər", "kassi", "şumer", "Alban" və s. sözləri göstərə bilərik. "Sufi" sözünün də taleyi belə olmuşdur. Bu sözü

müxtəlif sufi təriqət başçıları öz təriqətlərinin məqsədinə uyğun yozmuş, çox vaxt sözün etimoloji anlayışını kənara qoyub, onun məna və rəmzi anlayışını izah etməyə, sözə yeni mənalar verməyə çalışmışlar. Beləliklə çoxlu ehtimal, izah, fikir, və s. meydana gəlmişdir. Biz burada sufi sözünün etimologiyasını hələ indiyədək heç bir tədqiqatçının diqqətini cəlb etməyən və heç bir ədəbiyyatda öz əksini tapmayan yeni bir şəkildə izah edəcəyik. Deyəcəyimizin anlaşılması üçün, öncə bizə qədər olan əsas fikirlərə öz münasibətimizi bildirməyi gərəkli sayırıq. Bəlli olduğu kimi, sufilik şərti olaraq iki yerə bölünür: Şərq sufiliyi, Qərb sufiliyi. Yaxın və Orta Şərqə aid edilən Şərq sufiliyi, Şimali Afrika və Əndəlüsə aid edilən Qərb sufiliyindən daha çox inkişaf etmiş, al-əlvan, mürəkkəb olmuşdur. Sufilik özü də Şərqdə törəmiş, bu söz də orada yaranmışdır. Bütün görkəmli tədqiqatçılar belə bir fikirdədir ki, sufilik islamdan qıraqda hər hansı bir qədim inamla bağlı olmuşdur. Bu tarixi bir gerçəkdir. Elə məsələyə də buradan başlamaq gərəkdir. "Sufi" sözünün mənşəyi buradan araşdırılmalıdır. Bunun üçün XIII əsrin məşhur sufi şeyxi, azərbaycanlı filosof Ömər Sührəverdi (1144-1234) çox gərəkli bir açar vermişdir. Çox heyif ki, tədqiqatçılar ya bundan xəbər tutmamış, ya da üstündən səssiz keçmişlər.

Sufiliyi araşdıranlar yaxşı bilirlər ki, Ömər Sührəverdi özünəqədərki sufiliyin keçdiyi bütün yolları araşdırmış, bu sahəyə aid "Avarif əl-məarif" adlı çox samballı, dəyərli bir əsər yazmışdır. Bütün tanınmış sufiçilər (sufişünas) bu əsərin adını dönə-dönə yad etmiş, onu yüksək dəyərləndirmiş, ondan öyrənmişlər.

Ömər Sührəverdi bu əsərində "sufi" sözünün mənşəyi üzərində dayanıb, onun hansı mənalarla izah edildiyini, özünəqədərki bütün ehtimalları, özünün onlara münasibətini bildirir. Sonra göstərir ki, bu yozmalar, izahlar formal xarakter daşıyır. Əsas mahiyyət budur ki, "özünü saflaşdırana" sufi deyilir. Sührəverdiyə görə sufilik VIII əsrdən meydana çıxmış, o vaxta kimi bu söz Qurandan tutmuş, heç bir klassik Şərq mənbələrində xatırlanmır. Sözün öz mənasını (mənsəyini) isə nə Şərqdə, nə də ki, Qərbdə düzgün başa düşən, bilən yoxdur. O, sufi sözünün türk sözü olduğunu göstərir. (Əs-sufi ismun turkiyyun). Lakin müəllif sufi sözünün hansı türk sözündən, necə və nə vaxt yarandığını göstərməyib.

Qeyd etməliyik ki, qədim türklərin məişət, tarix, ədəbiyyat, inam, mifologiya və kosmoqonik dünyagörüşləri ilə yaxından tanış olmadan, "sufi" sözünün də mənşəyini tapmaq çətindir. Görünür, məşhur şeyx-sufi-filosof Ömər Sührəverdi də ya qədim türk dünyası ilə yaxından tanış deyilmiş, ya da əsas fikrini sözün məna və mahiyyət anlayışına verdiyindən, onun etimologiyasını araşdırmağa cəhd göstərməmişdi.

Belə sual ortaya çıxır ki, bu nə ilə bağlıdır? Lap əski çağlardan qədim türk xalqları - hunlar, oğuzlar, xəzərlər, azərlər, altaylar və s. işıq, su, torpaq və yelə yaradıcı qüvvə kimi baxmış, onları ilahiləşdirmişlər. Bütün qədim xalqların müəyyən tarixi anında da belə olmuşdur.

Zaman keçdikcə türklər (başqa qədim xalqlar kimi) bu dörd ünsürdən ya üçünü, ya ikisini, daha sonra isə birini daha üstün tutmuş, çoxluqdan azlığa, oradan da təkliyə (bir növ təkallahlığa) doğru getmişlər. Ona görə də "ışıq -> su", "su -> yer", "yer -> su", "İşıq", "su", "yer" inamları yaranmışdır.

"İşıq" bütün varlığın ilkin mənbəyi, baş yaradıcı sayıldıqda, "su" ortağ, "yer" törədən (törəmə obyekt) sayılmışdır. Başqa bir çağda isə "yer-su" (yer sub) inamı yaranmışdır.

Uzun bir dövr türklərin kosmoqonik anlayışı belə olmuşdur. İşıq -> işıq + su (və ya su + işıq)
-> su -> su+yer -> yer+su -> Canlı+cansız -> ölüm -> yer -> Su -> su+ışığı -> işıq.

Türklərin bu kosmoqonik dünyagörüşü, onların məişət, mifologiya və siyasi-ictimai həyatında çox geniş yer tutmuş, demək olar ki, öz həyatlarını onunla sıx bağlamışdılar.

Böyük sufilər eşqin, sevginin ağılaşmaz düşüncəyə (sığmaz) yerləşməz gücünü bilirmiş, ondan istifadə ilə insanı fəaliyyətə gətirmək, onu yaradıcı etmək istəmişlər.

Vahid Allahlıq (təkbir), vahid ideyalıq, zəncir kimi mürşüddən başlayıb peyğəmbərə, ondan da Tanrıya düz bir xətlə bağlanmaq, dünyəvi cəhətdən təriqətin, cərəyanın başçısına bağlanmaqdan başqa bir şey (nəsnə) deyildir. Şah İsmayıl da sufilərin başçısı kimi çıxış etməkdə, saysız-hesabsız müridləri öz arxasınca aparmaq məqsədini tutmuşdur:

"Ər odur etiqad edə pirinə"

ya da *"Mürid oldur ola əhli-iradət
Hər işdə var ola pirdən icazət"*

ya da

*"Gerçək olan kişi dostdan ayrılmaz,
Dəgmə kişilərdə həqiqət olmaz,
Sən, səni satıban, yedirsən bilməz,
Bu zamanda kimsə yaramaz elə."*

Hənəfilik və onun əsas yönələri

Dinlərin tarixini, köklərini, budaqlarını, dayaqlarını və quruluşunu öyrənmək bəşərin ictimai tarixinin araşdırılmasında çox gərəkli bir vasitədir.

Dinin bütün əks qütblərini gözdən qaçırmadan, həm də unudulmamalıdır ki, o bütün öz tarixi boyu bu günə kimi yan-yörəsi ilə ictimai həyatla - ictimai psixologiyadan tutmuş iqtisadiyyatadək - sıx bağlıdır. Bu baxımdan islam dini daha fəaldır. Tanınmış rus alimi Tokarev yazır: "Müsəlman dininin səciyyəvi xüsusiyyəti ondadır ki, o fəal qüvvə ilə insan həyatının bütün yönələrinə müdaxilə edir".¹

İslam dini yalnız dini baxışları deyil, əxlaqı, etik, hüquqi, münasibətləri, idealist fəlsəfəni və qədim adət-ənənələri özündə birləşdirən bir sistemdir.

Min üç yüz ildən çoxdur ki, bu din müxtəlif elmlərlə silahlanaraq yüz milyonlarla insanın, müxtəlif xalqların keçmişində və bugünündə möhkəm yer tutmuşdur. İslam dinini hərtərəfli araşdırmaq üçün Qurandan başlamış² onun bütün abidələrini, sahələrini, yönələrini araşdırmadan uğur qazanmaq olmaz və qarşıda qoyulan məqsəd əldə edilməz.

İslam dininin quruluşunda yer tutan güclü özüllərdən biri də şəriət - müsəlman hüququdur. Müsəlman hüquq sistemi olduqca mürəkkəb, çoxçalarlı, bəzən də anlaşılmaz ölçüdə qatışıqdır. Bu sahəni araşdıran görkəmli islamsünas və şərqşünaslar, hətta müsəlmanların içərisindən çıxmış tanınan hüquqşünaslar belə böyük çətinliklər qarşısında haçalanmalar, ayrıclar arasında qalmışlar. Bütün bunlar müsəlman hüququnun - şəriətin əsaslandığı qanun külliyyat və məcəllələrinin çox saylı, müxtəlif yönlü olması ilə bağlıdır. Şəriətin dolaşiq olması haqda vaxtı ilə bir çox böyük müfəkkir və alimlər, o cümlədən Azərbaycanın görkəmli simalarından M.F.Axundov, Mirzə Kazımbəy və s. dönə-dönə danışıqlar.

İndiki zamanda sosialist təmayüllü bir sıra ərəb və Afrikanın müsəlman ölkələrinin hüquq sistemində müsəlman hüququ (şəriət) xüsusi yer tutur³, başqa bir yandan da, Pakistan, Türkiyə, İndoneziya və s. müsəlman ölkələrinin konstitusiyalarında şəriətə əsaslanan qanunlar az deyil, üçüncü bir yandan bugünkü İranda qüvvəyə minən qanunların çoxu müsəlman hüququna əsaslanır.⁴

Dünyanın görkəmli şərqşünaslarından və hüquqşünaslarından İ.Qoldsiyer, F.Vüstenfeld, V.Kirqas, A.Müller, P.Antaki, İ.Nofal, N.Topay, R.Şarl, İ.Petruşevski və başqaları müsəlman hüququnun müəyyən sahələrinə dair əsərlər yazmışlar. Ancaq bunların heç biri müsəlman hüququnu olduğu kimi bütövlükdə işıqlandırmamış, yəqin ki, qarşılarında belə bir çətin məsələ qoymamışlar. Son illərdə M.Abrarov⁵, M.Sadaqdar⁶ və Q.Kərimov⁷ müsəlman hüququna aid əsərlər yazmış, onun ümumi cəhətlərini işıqlandıрмаğa çalışmış, bununla da sovet şərqşünaslığında bu sahəyə aid irəliyə doğru bir neçə gərəkli addımlar atılmışdır.

Heç bir böyütməyə yol vermədən deyə bilərik ki, şəriət haqda ən yığcam, elmi və ən anlaşılıqlı məlumatı biz Mirzə Kazımbəyin əsərlərindən tapa bilərik.

Rus şərqşünaslığının ən görkəmli yaradıcılarından, XIX əsrin nəhəng şərqşünaslarından biri olan, dövrünün bir sıra Akademiya və elmi cəmiyyətlərinin üzvü, məşhur Azərbaycan alimi Mirzə Kazımbəyin dərin zəkası, ağılasıqmayan ümumiləşdirmə qabiliyyəti, ən çətin elmi problemi sadələşdirib təqdim etməyi, tarixi məsələlərə yanaşmaqda aydın və dəqiq düşüncəsi hər hansı bir şərqşünas alimdə müsbət həsəd yarada bilər. Qeyd edək ki, şəriətə aid tədqiqata bütün Avropada ilk dəfə M.Kazımbəy girişmiş, başqa şərqşünaslar onun əsərlərindən yararlanmış və yeri gəldikcə ona öz münasibətlərini bildirmişlər.

Çoxları üçün çətin, anlaşılmaz olan şəriəti M.Kazımbəy belə yığcam və anlaşılıq izah edir: "Müsəlman alimləri öz fəaliyyət dairələrini təşkil edən bütün elmləri üç əsas bölməyə ayırırlar: 1) Əl-Ərəbiyyə,... 2) Əş-Şəriyyə,... 3) Əl-Hikəmiyyə...

İkinciyə ayrı-ayrı altı elmi aid edirlər:

1. İlmü ət-təfsir = Quranı təfsir elmi;
2. İlmü-l-hədis = hədis bilgisi;
3. İlmü-l-fiqh = təcrübi ilahiyyat elmi, daha doğrusu qanunçuluq;
4. İlmü-l-kəlam = İlahiyyat elmi;
5. İlmü-l-fəraiz = mərhumun varını bölüşdürmək haqqında xüsusi qanunlar təlimi;
6. İlmü usul-l-fiqh = qanunçuluğun (hüquqşünaslığın) əsasları elmi, daha doğrusu, qanunçuluq sisteminin əsaslandığı qaydalar" (Mxtasarul - viqayət ili sokrahşyenny viqat, Kurs musulmanskoqo zakonovedeniya po şkolu Xanefidov. Kazan, 1845, səh. 2-3).

Biz müasir oxucuya daha aydın olsun deyər, Mirzə Kazımbəyin yazdığını açıqlamağı gərəkli sayırıq:

1. Şəriət nədir?
2. Hədis nədir?
3. Fiqh nədir?

Bəzi kitablarda və məqalələrdə şəriət dini hüquq kimi göstərilir. Şəriəti bu cür birtərəfli anlayışla müasir oxucuya təqdim etmək düz deyil, həm də onun söz və anlayışını təhrif edir.

"Şəriət" ərəb sözüdür, kökü "şara'a"-dır. "Şara'a" çox mənalıdır: başlamaq, yol açmaq, yönəltmək, (təmiz və doğru yol - qayda) qoymaq, (doğru yol) göstərmək və s. bu kimi anlayışları ifadə edir. Bu sözü Quranda müxtəlif mənada görmək olar:

"Şara'a ləkum minə-d-din məvassa bihi Nuhən". "O, (Allah) nəyi ki, Nuha tövsiyə etmişdi, (ondan) Sizə inanc başlanğıcı qoydu" (Şura surəsi, 13-cü ayə).

"Şəriət" ismi də bu kökdən törəmişdir. Quranda bu ismə şirə (şirətun) və şəriə (şəriətun) şəklində rast gəlinir və ən çox "yön", "yol", "qayda", "qanun" mənasını verir. V və XIV surələri diqqətlə araşdırsaq şəriətin necə yarandığını açıq görə bilərik.

V surə başlanğıcdan sona kimi qanun, qayda, hökm, halal, haram, qadağan, ədalət və s. hüquq normalarından danışır. Bu surə Mədinə surələrinə daxildir (onların sayı 24-dür). Bəlli olduğu kimi, Məhəmməd peyğəmbər Mədinəyə gələndən sonra, gələcək islam dövlətinin və cəmiyyətinin özəyi olan Mədinə icmasını yaratmış, bu icmanın qanunlarını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır ki, bu da öz əksini Quranda tapmışdır. Həmənin surədə oxuyuruq: "Siz, ey iman gətirənlər, Allahın qaydalarını pozmayın... Sizə meyd, qan və donuz əti haram edilibdir... Sən ey Elçi (peyğəmbər)... ya onların arasında mühakimə et, ya da onlardan uzaqlaş. Sən onlardan uzaqlaşsan, onlar heç nə ilə sənə zərər vura bilməzlər. Əgər mühakimə etsən, onların arasında ədalətlə hökm çıxar, axı, Allah ədalətliyə sevdir... Sənə haqq kitabı endirdik (...Allah nə endirib, sən də onların arasında mühakimə et, onların sənə gələn haqdan qıraqdakı həris istəklərini güdmə. Sizlərdən hər biri üçün (tutub gediləsi) bir yön (şirətən) və bir açıq-aydın yol (minhəcən) yaratdıq". Quranda müsəlmanların hansı yolla gedəcəyini müəyyənləşdirməyə çox çalışılır və bu "minhəc", "sunnə", "səbil", "hidayət", "suluk", "sirat", "şəri'ət" və s. sözlər altında verilir.

45-ci surənin 18-ci ayəsində deyilir:

"Summə cəalnəkə alə şəri'ətin min əl-əmrü fəittəbihə va lə tətəbi əhvəə əl-ləzinə lə yələmuunə".

"Sonra səni bir göstəriş üstünə qoyduq, sən də onu yürüt və bilməzlərin kefinə gələnə yürütmə!"

Burada "şəri'ətin min əl-əmrü" - "göstəriş", "qanun" mənasını verir. Göründüyü kimi, sonrakı tarixi şəraitdə "şəriət" sözü daha geniş anlayış qazanaraq, "göstəriş yolu", "qanun yolu", "təmiz yol" və "qanuni yol" mənasını vermiş və "sunnə", "səbil" və s. öz içərisində birləşdirmişdir.

Elə bu baxımdan da hələ IX əsrdə görkəmli tarixçi və təfsirçi Məhəmməd Təbəri yuxarıda göstərdiyimiz ayədəki "şəriət" sözünü açıqlayarkən bildirmişdir ki, şəriət vərəsəlik hüququnu, cəza müəyyənləşdirmə qaydalarını, göstəriş və yasaqları özündə toplayır.

Şəriət zaman-zaman müsəlmanların dini və dünyəvi qanun-qaydalarını özündə toplayıb, onların hüququ olmuşdur. Qətiyyətlə göstərə bilirik ki, "şəriət" müsəlman hüququ deməkdir və onu başqa cür tərcümə edib, başqa şəkildə mənalandıranlar yanlışlığa yol verirlər.

Şəriət ehkamlara əsaslanır. Ehkamların ilk mənbəyi isə Quran və Sünnədir. Sünnə (doğru yol) hədislərdən təşəkkül tapmışdır və o birbaşa Məhəmməd peyğəmbərlə bağlıdır. Məhəmməd peyğəmbərin dedikləri və ya onunla bağlı baş verən, yaxın silahdaşları tərəfindən söylənilən hər bir əhvalata hədis deyilir. Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı o qədər müxtəlif rəvayətlər - hədislər yığılmışdır ki, indiyə kimi heç bir kəs onun sayını düzgün müəyyənləşdirə bilməmişdir. VII-VIII əsrlərdə hüquq kateqoriyası kimi müəyyənləşən hədis ya qanun, ya da qanunun analogiyası yerində çıxış etmişdir.

Bu əsrlərdə hədis müsəlman hüququnda elə geniş yer tutmuşdur ki, yüzlərlə görkəmli müsəlman alimləri, hüquqşünasları onunla məşğul olmuş, hətta "hədis elmi" yaranmışdır.

Bununla məşğul olanlar on minlərlə hədisi saf-çürük etməklə, onların hansının daha düzgün, yararlı, həqiqi olmasını da təyin etməyə çalışmış, nəticədə onları üç yerə ayırmışlar:

- a. Səhih - doğru
- b. Hasən - gözəl
- c. Zəif - gücsüz

hədislər silsiləsi yaranmışdır. Bu bölgü də qəti deyildir; birisinin doğru saydığı hədisi başqa birisi gücsüz saymış və ya əksinə.⁸

Bunlardan əlavə qırx müqəddəs hədis də vardır ki, guya bunları hələ vaxtı ilə Məhəmməd peyğəmbərin özü seçmişdir.

Dediyimiz kimi hədislər sünnəni təşkil edən əsas vahidlərdir. Şəriət ana yol kimi götürülsə, sünnə onun aparıcı qollarından biri sayılmalıdır. Müsəlman aləminə görə Allahın Quranla qoyduğu şəriəti Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı yaranan sünnə daha da qollu-budaqlı edir və Məhəmməd peyğəmbər bu sünnə ilə şəriət yolunu açır.

Şəriət və sünnə ayrı-ayrı anlayışları bildirsələr də, bəzən eyniləşir ki, bu da sünnənin geniş əhatəliyi ilə bağlıdır. Daha doğrusu, sünnə hüquqi məsələlərin həllində elə böyük rol oynayır ki, bir növü az qala şəriəti hər yerdə əvəz edir (ərəb dilinin izahlı sözlüklərində də "şəriət" sözü "sünnə", "sünnə" sözü isə "şəriət" sözü ilə izah edilir). Quranı və sünnələri əsas götürüb, müxtəlif üsulları tətbiq etməklə bütün dini və dünyəvi məsələləri həll edənlərə sünni deyirlər.

Şəriət hökmlərinin (ehkam) ilkin qaynağı Quran və sünnədir. Şəriət hökmlərini araşdıran, araşdırma üsullarını göstərən, tətbiq qaydasını öyrədən və ya tətbiqi üçün göstəriş verən elmə fiqh deyilir. Fiqh bugünkü anlamını qazananadək bir sıra dəyişikliyə uğramışdır; "fiqh" sözü ilkin anlayışda "incələmə", "çözələmə", "anlayış incəliyi" demək idi. Belə ki, "fiqhu-l-lüğə" - "dil araşdırması", "dil birliyi" dedikdə, ərəblər islam dini yaranandan bir az sonra, Qurandakı sözlərin anlayış incəliklərini, ayrılıqlarını, çalarlarını öyrənməyi nəzərdə tuturdular. VIII yüzilliyin ortalarından "fiqh" sözü ilə yan-yanə yaxın anlamda işlədilməyə başlanmışdı. "Elm" sözü dedikdə, daha çox Quranı, hədisləri və s. dini məsələləri öyrənmək nəzərdə tutulduğu halda, "fiqh" sözü dil araşdırmaları, müəyyən sahələrə aid tədqiqatı ifadə edirdi. Həmin yüzilliyin sonları və IX yüzilliyin ilkin çağlarında o zamandakı bütün fənləri öyrənən elmə "fiqh" deyirdilər. Elə bu vaxtdan da fiqh şəriətlə (müsəlman hüququ ilə) daha çox məşğul olmuş, başqa sahələrdəki yerini ilahiyyat, fəlsəfə, nəhv, tarix və s. elmlərə vermişdir. Bundan sonra isə fiqh dedikdə yalnız müsəlman hüquqçuluğu başa düşülürdü.

Fiqh sahəsində çalışanlara fəqih deyilir ki, bu da daha çox hüquqşünas sözüünə uyğundur. İstər fiqh, istərsə də fəqih başqa dillərə tərcümədə öz əsil mənasını vermir. Fiqh müsəlman hüquqçuluğu elmi, müsəlman hüququnu öyrənməklə yanaşı, həm də şəxsi araşdırma, tutuşdurma və rəy əsasında yeni qanun çıxarır və ya qanunun cürbəcür şəkildə tətbiqi üçün hökm verir. Elə buna görə də islamın yayıldığı ölkələrdə müxtəlif hüquq məktəbləri yaranmışdır.

Bir hüquq məktəbinin göstərişinə görə qanuni sayılan iş, başqa bir hüquq məktəbinə görə qanunsuz sayılırdı. Onu da göstərək ki, bu əkslik nə qədər çox olsa da, tam ziddiyyət təşkil etmirdi və hamısının qaynağı Quran olduğu üçün bir ümumilik var idi, daha çox üsula görə bir-birindən ayrılırdılar.

Müsəlmanlar sünni və şiə olmaq üzrə iki əsas yerə bölünülər və hər birinin özünə görə hüquq üsülü vardır. Bundan başqa sünnilərin bir neçə hüquq məktəbi vardır ki, bunlar da üsullarına görə ayrılırlar. Bu hüquq məktəblərinin dördü daha əsas sayılır: Hənəfilik, Şafilik, Maliklik, Hənəbellik.⁹

Hər bir hüquq məktəbi öz yaradıcısının adı ilə adlanır. Onlardan yaranmasına görə birinci, həm də ən böyüyü Hənəfilikdir ki, onun da bir sıra yönələri vardır.

Hənəfilik VIII yüzilliyin ikinci yarısında təşəkkül tapmışdır. Onun yaradıcısı Şərqi ən görkəmli mütəffəkirələrindən biri Əbu Hənifə Numan bin Sabit (699-767) olmuşdur. Əbu Hənifə hicri 80-ci ildə Kufədə doğulmuş, gənlik illərində dövrünün əsas elmlərinə dərinliklərlə yiyələnmişdir. Orta əsrlərdə yaşamış görkəmli tarixçi və alimlər, o cümlədən xüsusən İbn Xəldun (1332-1406) və Katib Çələbi kimi məşhur alimlər göstərirlər ki, fəqihlərin (qanunçuların) əksəriyyəti ərəblərdən deyil, başqa millətlərin içindən çıxmışdır.¹⁰ Əbu Hənifə də ərəb deyil, türk idi.¹¹ O, şiələrin 6-cı inamı və ən güclü ideoloqu Cəfər Sadıqla bir ildə anadan olmuş, eyni vaxtda yaşamış və onun təlimlərinə dərinliklərlə yiyələnmişdir. Cəfər Sadıq Mədinə və Kufədə çoxlu tələbə və tərəfdarlar toplamış, onun 4 min davamçısı olmuşdur ki, onların da hər biri əsər yazmışdır.¹²

Əbu Hənifə sünni təriqətində, Cəfər Sadıq isə şiə təriqətində hüquqşünaslığın əsasını qoymuşlar. Əbu Hənifə sünnilərdə "ən böyük imam", Cəfər Sadıq isə şiələrdə Əlidən sonra "ən elmi imam" adlanırdı.

Əbu Hənifə ömrünün 60-cü illərində çox böyük şöhrət qazanmış, xəlifə Mənsur (hakimiyyət illəri - 754-775) onu Bağdada çağıraraq, xilafətin baş qazısı (bugünkü anlayışla dövlətin baş prokuroru) təyin etmişdir. Ancaq Əbu Hənifə bu vəzifədən imtina etdiyi üçün zindana salınmış, həmin vəzifənin onun boynuna qoymaq üçün hər gün çubuqla döyülmüş və bunun da nəticəsində 767-ci ildə ölmüşdür.¹³

Əbu Hənifənin zəngin yardıqlığından müəyyən bir hissəsi dövrümüə gəlib çatmışdır. Onun "Böyük fiqh" ("Fiqh əl-əkbar") "Bilici və öyrənən kitabı" ("Kitab əl-alim və mütəllim"), "Dayaq" ("Musnəd") və s. əsərləri müsəlman hüquqşünaslığının min illərlə əsaslandıqlı ümdə qaynaqlardan biri olmuş, dönə-dönə üzü köçürülmüş, ya da çap edilmişdir (Əbu Hənifənin bəzi əsərlərinin bir neçə əlyazma nüsxəsi Respublika Əlyazmalar fondunda saxlanılır. Oxucuların nəzərinə çatdırırıqlı ki, məqalənin yazılması zamanı əsasən Respublika Əlyazmalar fondundakı 150-dən çox fiqhə aid əlyazma araşdırılmışdır. (Burada onların şifrələrini göstərmək gərəklı sayılmadı).

Yeri gəlmişkən göstərməliyiqlı ki, onun pedaqoji fəaliyyəti, elmi fəaliyyətindən üstün olmuş, yetişdirdiyi alimlər Hənəfilik fiqh məktəbini əsaslı surətdə inkişaf etdirərək, Yaxın və Orta Şərqdə nüfuzlu mərtəbəyə qaldırmışlar.

Əbu Hənifənin müsəlman qanunçuluğunda yaratdığı ən böyük işlərdən, xüsusən qiyas və rəy üsuludur. Qiyas tutuşdurma, rəy isə hökm verənin şəxsi rəyi idi. Bunlar Əbu Hənifəyədək tətbiq edilmirdi. O, baş verən hər hansı bir hadisəyə, Quran, sünnə və icmada rast gəlinməzsə, onlardakı uyğun vəziyyətlə tutuşdurmaq və şəxsi nəticə çıxarıb rəy söyləməyi və yaxud hökm çıxarmağı nəinki mümkün, hətta gərəkli sayırdı.

Beləliklə qiyas-məntiq əsasında tutuşdurma üsulu və rəy müsəlman hüquqçuluğunda geniş tətbiq edilməyə başlamışdı. Sözsüz ki, rəy qiyasın nəticəsində alınırdı. Bu üsulla isə istihsan metodu deyilirdi. İstihsan metodu yerli şəraiti, vəziyyəti, hadisə ilə bağlı halları və s. nəzərə alaraq qiyas yolu ilə yeni, yəni sünnə və hədislərdə göstəriləndən tamamilə fərqli hökm çıxarmağa imkan verirdi ki, bu da bir yandan hüquq qaydalarını çoxaldır və qanunçuluğu inkişaf etdirir, başqa bir yandan da hakimə və ya fəqihə sərbəst hərəkət etmək üçün imkan yaradırdı. Bu sərbəstliyin bir zərərli cəhəti var idi ki, o da qanunları hakimlərin (qazıların) əlində bir yuvarlaq hala gətirir, onlardan istədikləri kimi istifadə etməyə imkan verirdi.¹⁴

Hənəfilik VIII əsrin II yarısından geniş yayılmağa başlamış, ilk öncə İraqda - Abbasilər xilafətinin mərkəz əyalətində özünə dərin kök salmış və dövlətin hüquq işlərində həlledici mövqe qazanmışdır. Əbu Hənifə öləndən sonra hənəfiliyi müxtəlif yönlər üzrə daha dərinlən işləyib, onu güclü bir hüquq məktəbi halına gətirən ilk öncə Əbu Yusif Yaqub bin İbrahim və Məhəmməd bin Həsən əş-Şeybani olmuşdur. Bunların hər ikisi Əbu Hənifənin tələbəsi və ən yaxın ardıcıları, arxadaşları olmuşlar.

Əbu Yusif (ölümü 798-ci il) fəqih olmaqla yanaşı həm də üç xəlifənin - Mehdi (775-785), Hadi (775-776) və Harun ər-Rəşid (786-809) dövründə Bağdadın və dövlətin ilk baş qazısı (qadu-l-qudat) təyin edilmişdi. O, hənəfiliyi daha dərin yönələr üzərində işləmiş, onu yaymış və geniş tətbiq etmişdir. Onun Kitab əl-Xərac ("Vergi kitabı") əsərində xilafət tarixində ilk dəfə idi ki, vergi hüququ, dövlət hüququ və s. ətraflı müəyyənləşdirilirdi.¹⁵ Bu əsər bir neçə yüz il hakim və qazıların müraciət qaynağı olmuşdur.

Əbu Yusif hənəfiliyə müxalif olan bir sıra görkəmli fəqihlərə, o cümlədən Əvzan, İbn Əbu Leyli, Malik ibn Ənəs və b. cavab olaraq əsərlər yazmış və hənəfiliyə tək cə elmdə deyil, həm də cəmiyyətdə üstünlük qazandırmışdı.

Əbu Hənifənin ikinci məşhur tələbəsi, həmfikiri və davamçısı Məhəmməd Şeybani (804-cü ildə ölmüşdür) rəy üsulunu yenidən ətraflı işləmiş, genişləndirmiş və rəyi üstün tutan fəqih və qazıların imamı (öncüsü) olmuşdur. O, Əbu Yusiflə qoşa çalışmış, Harun ər-Rəşidin dövründə Raqqə şəhərinin qazısı olmuş, "əl-Cami əl-kəbir" ("Böyük (qanun) toplusu"), "əl-Cami əs-sağır" (Kiçik (qanun) toplusu) əsərlərini yazmaqla Hənəfilikdə yeni yön açmışdır ki, buna da Şeybanilik ("şeybaniyyə") deyilir.¹⁶

Bir daha qeyd edək ki, Hənəfilikdə yaranan yönələr müstəqil yönələr deyildi və bir-biriylə ziddiyyət yaratmırdı, əksinə Əbu Hənifənin nəzəriyyəsinin ruhuna uyğun onu inkişaf etdirir, ictimai həyatda daha geniş tətbiq edilməsinə kömək göstərirdi.

Əbu Yusif şəriət ehkamının dövlət idarəsində qanun olaraq qəbul edilməsini və bütün dövlət işlərində tətbiqini yüksək bir əsas üzərində qurmuş, ondan yüz illər sonra da onun

əsərlərindən istifadə edilmiş, ya da ona oxşar bir qədər başqa səpgili əsərlər - qanun topluları yazılmışdır.¹⁷

Məhəmməd Şeybaninin yuxarıda göstərdiyimiz iki əsəri¹⁸ isə dini və dünyəvi hüququn bir çox sahəsinə, o cümlədən vərəsəlik, ticarət, ailə, vəqf, ovçuluq, girov, ziyarət, ibadət, sələm, borc, vergi və b. aid məsələləri həll etmək üçün yol göstərdiyi kimi, namaz, oruc, təmizlik, zəkat, xums və sədəqənin qayda-qanunlarını, şərtlərini öyrədirdi. Bu əsərlərin hər ikisinə sonralar yüzrlərlə şərh, haşiyə, təliq, izah və s. yazılmış, onlar dönə-dönə nəzmə çəkilməmişdir.¹⁹

Əbu Yusif və Məhəmməd Şeybaninin birgə fəaliyyəti (bəzi tanınmış orta əsr alimlərinin dediyinə görə Şeybani bu böyük əsərlərini Əbu Yusifin istəyi əsasında yazmışdı) nəticəsində Hənəfilik ən güclü hüquq məktəbinə çevrilmiş, öncə İraqda, sonra Suriya, İran, Azərbaycan, Xorasan və Orta Asiyada geniş yayılmışdır.²⁰

Şeybaniliyin Hənəfilikdə yerini ətraflı göstərmək bu məqalədə mümkün deyildir, ancaq bəzi qeydlərlə, müəyyən də olsa, təsəvvür yaratmaq olar; orta əsrlərin tanınmış hüquqçuları yazırlar ki, "Böyük toplu" və "Kiçik toplu"nu dərinlən bilən adamı qazı-hakim qoymaq olar. XIII yüzilliyin başlanğıcında Dəməşqin əmiri Məlik əl-Müəzzəm İsa "Böyük toplu"nu əzbərləyəne 100 dinar, "Kiçik toplu"nu əzbərləyəne isə 50 dinar qızıl pul verirdi.²¹

Şeybanilik ("şeybaniyyə") uzun müddət Hənəfilikdə aparıcı yön olmuşdur. Yüzrlərlə alim Şeybaninin əsərlərinə şərh, haşiyə, izah, əlavə yazmaqla yanaşı, bir sıra alimlər də ya onun əsərlərini ixtisar etmiş, ya genişləndirmiş, ya da öz əsərlərini onun əsərlərinə uyğun yazmış, onu təqlid etmişlər.²²

Katib Çələbi orta əsr qaynaqlarına dayanaraq göstərir: Belə söyləyirlər ki, əş-Şafii²³ onu²⁴ bəyənmiş və əzbərləmişdir.

Hənəfililiyi davam və inkişaf etdirən klassik orta əsr alimlərini ilkinlər (mütəqəddimin) və sonuncular (mütəxxirin) olmaq üzrə iki yerə (mütəqəddimin - "ilkinlər", "qabaqdakılar", "birincilər", "irəlidəkilər", "mütəxxirin" - "sonuncular", "axırıncılar", "ikincilər", "arxadan gələnlər" və s. deməkdir. Bu cür bölgüyə bir çox yerlərdə, o cümlədən fəlsəfə, sufilik, dilçilik, və s. də rast gəlmək olur. Fəlsəfədə "mütəqəddimin" dedikdə əsasən antik yunan filosofları, "mütəxxirin" dedikdə orta əsr ərəbcə yazan filosoflar nəzərdə tutulur. Bəzi əsərlərdə Qazaliyə qədərki sufiləri mütəqəddimin (birincilər), ondan sonrakıları isə mütəxxirin (ikincilər) adlandırırırlar) bölürlər.²⁵ Bunların da içərisində Əhməd ibn Məhəmməd Quduri hənəfiliyə daha çox yenilik gətirmiş, onun inkişafında görkəmli rol oynamışdır. Onun "əl-Muxtəsər" əsəri sonradan gələn Hənəfi alimlər üçün əsas müraciət qaynaqlarından biri olmuşdur. "Muxtəsər əl-Quduri" ("Qudurinin muxtəsəri") adı ilə daha çox tanınan bu əsərin tam adı "Muxtəsər əl-Quduri fi furu'i-l-Hənəfiyyə"dir.²⁶

Bu əsərdə müsəlman hüququna aid 12 min məsələ qoyulmuş və onların necə həll edilməsi göstərilmişdir.²⁷

Katib Çələbi bu əsər haqda "Misbah əl-ənvar əl-əd'iyyə" ("Duaların işıqlı çırağı") əsərindən belə bir iqtibas gətirir: "Bu (əsərlə) Hənəfilik vəba günlərində şəfa tapdı".²⁸ İraqda Hənəfilinin başçılığı Quduri ilə sona çatmışdır.

Qudurinin əsərlərinə bir neçə yüz şərh və haşiyə yazılmış, onun üsulu geniş tətbiq edilmişdir. Beləliklə Quduriyyə yönü yaranmışdır.

Marqinanidən təqribən 150 il sonra yaşamış Ubeydulla əl-Məhbubi əl-Hənəfinin (1347-ci ildə vəfat edib) "Hidayə" əsasında yazdığı "Viqayəər-rivayəfi məsail əl hidayə" əsəri öz dövrü üçün çox məşhur olmuşdur. Bu əsər də öz növbəsində bir çox alimlər tərəfindən şərh edilmiş və müxtəlif dillərə, o cümlədən türk (azərbaycan) dilinə tərcümə olunmuşdur.

Hacı Xəlifə özünün məşhur "Kəşf əz-zunun"²⁹ əsərində "Viqayəər-rivayəfi məsail əl-hidayə" haqqında geniş məlumat verərək, göstərir ki, Yusif Dövlətoğlu "Mənzum fiqh"i həmin əsər əsasında nəzmə çəkmişdir. Başqa türk alimi Abulbaqi Kölpınarlı özünün Ankarada nəşr olunmuş kataloqunda³⁰ Hacı Xəlifənin bu fikrini təsdiq edir.

"Mənzum fiqh" əsəri 55 bölmədən - kitabdan ibarətdir. Kitablarda dini (məs: Kitab ət-təhara, Kitab əs-salavat, Kitab əl-hacc və s.) və dünyəvi (məs: Kitab ən-nigah, Kitab ət-talaq, Kitab əl-cinayət və s.) hüquq normalarına aiddir. Bu kitabların əksəriyyəti öz-özlüyündə bablardan və fəsillərdən ibarətdir. Məsələn, Kitab ən-nigah 5 baba və 2 fəsilə bölünür.

Orta əsrlərdə müsəlman ölkələrində dinə, şairətə, fiqhə, fəlsəfəyə və s. aid əsərlər əsasən ərəb dilində yazılırdı. XV əsrdə yaşamış Yusif Dövlətoğlunun bu əsərinin varlığı onu göstərir ki, türkdilli xalqlar öz milli dillərində ictimai-siyasi və elmi əhəmiyyət kəsb edən əsərlər yaratmaqla artıq həmin dövrdə hökmran ərəb dilini sıxışdırıb aradan çıxarmış, milli dil müstəqilliyini qoruyub saxlamış və inkişaf etdirmişdir. Türkdilli xalqlar arasında "Mənzum fiqh" əsərini alimlər, qazılar və fəqihlər tərəfindən böyük maraqla qarşılanması, həmin dövrdə məhkəmə işlərində ondan bir qanun kitabı kimi istifadə edilməsi yuxarıda dediklərimizə bir daha sübutdur. Bunu Yusif Dövlətoğlunun özü də qeyd edir:

*Qamu alimlər anı qıldı qəbul,
Cümlə xalq içində məşhur oldu al,
Türki olmaq, mənzum olmaq bəs kəlam,
Ana heç eyb olmaz işim vəssalam.*

Əsər hələ orta əsrlərdə Azərbaycan dilində işlənən hüquq terminlərinin varlığını müəyyənləşdirmək üçün çox gərəklidir. "Mənzum fiqh" əsərinin əsas məziyyətlərindən biri də onun nəzmlə yazılmasıdır. Bəllidir ki, nəzmlə yazılan əsər, nəslə yazılana nisbətən yadda yaxşı qalır, tez əzbərlənir. Buna görə də o dövrün fəqihləri bu əsəri asanlıqla dərk etmiş, qavramışlar, məhz bu səbəbdən də "Mənzum fiqh" türkdilli xalqlar arasında başqa fiqh əsərlərinə nisbətən daha tez məşhurlaşmışdır. Ümumiyyətlə, bu əsər təkcə müsəlman hüquqşünaslığı deyil, həmçinin əlyazma sənəti, xəttatlıq, dilçilik, poeziya, türkşünaslıq və ictimai-iqtisadi münasibətləri öyrənmək baxımından da çox qiymətlidir.

XIX yüzillikdə kapitalizmin güclü inkişafı və Şərqi təsiri ilə bağlı olaraq, Türkiyə, İran, Hindistan və ərəb ölkələrində müsəlman hüquq qayda və qanunları əsasında burjua hüququ formasında yeni tətbiq metodları hazırlamağa çalışılmışdır. Belə ki, "Qanunnamə"lər hazırlanmışdır.

Hənəfi hüquq məktəbinin metodu əsasında tərtib edilən ən yüksək səviyyəli məcəllə Türkiyədə ensiklopedik alimlərdən olan məşhur Əhməd Cövdət Paşanın (1822-1895) başçılığı altında bir komissiyanın yaratdığı "Məcəllə" qanunlar toplusu olmuşdur. Bu məcəllə Osmanlı imperiyasında ilk burjua konstitusiyası hazırlanmasına böyük təsir göstərmiş, Türkiyədə respublika quruluşuna qədər hüquqi gücünü saxlamışdır.³¹

Bu məqalədə biz hənəfilinin hüquq məktəbi kimi keçdiyi təkamül dövrlərini və onun əsas yönlerini yığcam göstərməyə çalışdıq, dini-fəlsəfi, ilahiyyətçilik (kəlam) sahəsindəki yönünə toxunmadıq. Bu sonuncu tamamilə başqa səpgili elmi tədqiqat tələb edir, islam dini və Şərqi fəlsəfəsi ilə məşğul olan tədqiqatçıların işidir.

K.Marksın belə bir fikri bütün orta əsr Şərqi üzrə araşdırma aparanda bəllidir ki, səlcuqların görünməsi ilə Yaxın və Orta Şərqdə bütün münasibətlər dəyişmişdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, dərin ictimai-iqtisadi təhlil əsasında çıxarılmış bu inkar edilməz fikir hələ də bir sıra burjua alimlərinə çatmamış, onlar XI-XII əsr Yaxın Şərqi tarixini araşdırarkən bir-birinin ardınca kobud səhvlərə yol verirlər. Mançestr universitetinin professoru Klifford Bosfort, Pensilvan universitetinin professoru Corc Məqdisi Avropa burjua tarixşünaslığının ənənəvi səhvlərini davam və inkişaf etdirirlər.³²

Sözsüz ki, bir az diqqətlə yanaşanda, Səlcuqların gəlişi ilə Yaxın və Orta Şərqdə elm, siyasi-ideoloji, dini-siyasi mərkəzlərin həm mövqelərin, həm də coğrafi yerlərinin dəyişdiyi açıq-aydın görünür. Başqa bir yandan iqtisadi münasibətlərin dərinəndən çuğlaşması, iqtisadi münasibətlərdə aparıcı mövqeyə qaldırılması, siyasi hakimiyyətin tam yeniləşməsi, dəyişməsi, ictimai qrup təbəqələrin, təriqət və tayfaların, hətta xalqların və mədəniyyətlərin Böyük Səlcuq imperiyasında yerdəyişməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da öz təsirini XI əsrin II yarısından XIII əsrin sonlarına (hətta monqolların Yaxın Şərqdəki ilkin dövrlərində) qədər göstərmişdir.

Hənəfilik də Səlcuqlar dövründən yeni bir mərhələyə keçmişdi. O bütün Orta Asiya, Xorasan, Rey, Azərbaycan, İraq və Şərqi Anadoluda öz nüfuzunun fəaliyyət dairəsini genişləndirmişdir.

Böyük Səlcuqlardan Toğrul bəy, Alp Arslan və Məlik Şah və başqaları hənəfi idilər. Bu da Hənəfilinin bütün hüquq sahələrinə nüfuz etməsinə böyük təsir göstərirdi. Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, şafii olan vəzir Nizam əl-Nizamülmülkin fəaliyyəti nəticəsində Şafii İraqda Hənəfilinin birinciliyinə şərik olmuşdur.

Nizam əl-Nizamülmülkin güclü himayəsi sayəsində Şafii hər yerdə Hənəfiliklə rəqabət aparsa da (çox vaxt bu rəqabət ölüm-dirimlə nəticələnirdi) bütün imperiyada Hənəfilik üstün mövqedə dayanırdı.

XII yüzildə Hənəfilik o vaxta kimi görünməmiş bir ölçüdə geniş yayılıb, kütləvi məzhəb halında elmi baxımdan dərininə və eninə daha da inkişaf etdi. Elə bu əsrdə də "ilkinlərin" əsərlərini geridə buraxan əsərlər yaranmağa başladı. Bunun binasını isə məşhur alim, şeyxül-islam, fərqanəli Əli bin Əbu Bəkr Marqinani (Marqinan - Orta Asiyada şəhər) (1197-ci ildə ölüb) qoymuşdur. Əli Marqinani hənəfi hüquqçuluğunu bir düzüm halına gətirmişdi. O, Şeybaninin "Böyük toplu"sunu yenidən şərh etmiş, Şeybani və Qudurinin əsərlərini ümumiləşdirib, bir xəttə gətirmiş, onların əsasında yeni və çox güclü bir əsər yazmışdır. Qısaca olaraq "Hidayə" ("Doğru yön") adlanan bu əsərə o qədər şərh, haşiyə, təliq, təlxis, izah və s. yazılmışdır ki, onların tam siyahısını hələ indiyədək tutmaq mümkün olmamışdır.

Bu əsər demək olar ki, XII əsrdən XX əsrin başlanğıcınadək hənəfi hüquq məktəbinə mənsub olan bütün alimlərin, hüquqçuların, qazıların (hakimlərin) və ümumiyyətlə hənəfilərin ən çox yararlandığı, müraciət etdiyi qaynaq olmuşdur. Hənəfiliyə mənsub olan ən görkəmli alimlər belə bu əsərin təsirindən kənara qaça bilməmişlər.

Müəllifin "Quran kimi "Hidayə" yazdım"³³ sözləri Hənəfilikdə özünü doğrultmuş, hüquq məsələlərinin həllində Qurandan çox, "Hidayə"dən istifadə edilmişdir.

Həmin əsərə sonradan gələn görkəmli hənəfi fəqihlərindən Hüsaməddin Sığnaği (1310-cu ildə ölüb) "Nihayə", imam Qəvaməddin Naccari (1348-ci ildə ölüb) "Miracəd-dirayə", Əkmələddin Babarti (1384-cü ildə ölüb) "İnayə", Kurlani (XIV əsr) "Kifayə", Sədr əş-Şəriəvvəl "Viqayə", Sədr əş-Şəriəsəni "Nuqayə", və s. şərhlər yazmışlar.³⁴ Azərbaycan hüquqçularından Şeyx Əbu-l-Məkarim Əhməd Təbrizi Çarpərdi (1345-ci ildə ölüb) "Hidayə"yə şərh yazmışdır.³⁵

Hənəfiyyə hüquq məktəbində yeni bir yönü Əbu Bərəkət Abdulla Hafizəddin Nəsəvi (1310-cu ildə ölmüşdür) yaratmışdır. Bu yön zəif olsa da, yeniliyi orasında idi ki, Nəsəvi özü hənəfi olmağına baxmayaraq, dörd³⁶ sünnü hüquq məktəbinin yaradıcılarının, Şeybani ilə Əbu Yusifin və bəzi müasirlərin üsularını, o cümlədən, özünə qədərki fitvaları ümumiləşdirməyə çalışmışdır.

Onun əsərlərinə ("Kunz əd dəqaiq", "Minar əl-ənvar" və s.) sonradan bir çox fəqirlər diqqət və qayğı ilə yanaşmış, həmin yönün ardıcılları yaranmışdır.

Bəlli olduğu kimi, XIII-XIV əsrlərdə formalaşmış, XV-XVI əsrlərdə dünyanın ən güclü dövlətlərindən biri kimi çıxış edən, Noviqeyvin yazdığı kimi bütün dünyada hər hansı bir beynəlxalq məsələdə həlledici sözü deyən Osmanlı imperiyasının hüquq normaları Hənəfilik məktəbinin qayda və qanunları, metod və prinsipləri əsasına qurulmuşdur. Ona görə də bir tərəfdən Hənəfilik məktəbi geniş yayılır, başqa bir yandan onun abidələri türk dilinə tərcümə edilir, üçüncü bir tərəfdən isə həm ərəb, həm də türk dillərində yeni hüquq əsərləri yazılırdı.

Sultan Süleyman Qanununin (1520-1566) "Qanunnamə"si də məhz Hənəfilik əsasında düzəldilmiş belə bir qanunlar toplusu idi.

Hənəfilikdə Marqinani tərəfindən yaradılan yön Türkiyədə daha çox yayılmışdı. Onun əsərləri türkcə şərh edilir, türk dilinə çevrilir, ya da üzləri dönə-dönə əlyazma halında köçürülür,

bütün məhkəmə idarələrinə göndərilirdi. XV- əsrdə yaşamış görkəmli hüquqçu Yusif Dövlətoğlunun "Mənzum fiqh" əsəri də öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

¹ Tokarev S.A. Dünya xalqlarının tarixində din., M., 1976, səh.533 (rus dilində)

² Usmanov M. Quran necə yaranmışdır., "Nauka i Reliqiya" jurnalı. 1980, N9, səh.32-37 (rus dilində)

Quranın məzmunu, 1980, N10, səh.27-31

³ Pravo v stranax sosialisticheskoy orientasii., M., 1979

⁴ Y.Qluxov. Utro nadejd, "Pravda" qəzeti, 3 mart 1980

⁵ M.Abrarov. Şariat i yeqo sosialnaya suşnost, Daşkənd, 1961

⁶ M.Sadaqdar. Osnovi musulmanskoqo prava, M., 1968

⁷ Q.Karimov. Şariat i yeqo sosialnaya suşnost, M., 1978

⁸ İslam Asiklopedisi, I cild, İstanbul, 1964, "Hadis" sözü

⁹ Əbu Abdullah Məhəmməd. Rəhmətu-l-ummə fi ixtilafi-l-Əimmə, Qahirə, 1940

A.Mes. Musulmanskiy renessans, M., 1966

A.Masse. İslam, B., 1964, səh.101-112

Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, I cild, İstanbul, 1890, səh.377-383

İslam Asiklopedisi, V cild, İstanbul, 1964, "Fiqh" sözü

¹⁰ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, I cild, İstanbul, 1980, səh.377-383

A.Masse. İslam, B., 1964, səh.101

¹¹ Q.Karimov. Şariat i yeqo sosialnaya suşnost, M., 1978, səh.15

Akseki A.Hamdi. İslam dini, İtikad, İbadet ve Ahlag. Ankara, səh.44-45

¹² Bəzi mənbələrdə 6 min əsər. Ətraflı məlumat üçün: S.M.Prozorov. Arabskaya istoričeskaya literatura v İrake, İrane i Sredney Azii v VII - seredine X vek. Şiitskaya istorioqrafiya, M., 1980

¹³ Şəmsəddin Sami bəy. Qamus əl-Elam, "Əbu Hənifə" sözü

İbn Xəlliqan. Vafəyət əl-Əyan, III cild, Misir, 1299h, səh.74-79

İslam Asiklopedisi, I cild, İstanbul, 1964, "Əbu Hənifə" sözü

Qeyd: ASEda (IV cild) Əbu Hənifə haqqında məlumat dəqiq deyil

¹⁴ Qeyd: Məhəmməd Şafii (767-820) bunu nəzərə alaraq "Fiqhın əsasları" ("Usul əl-fiqh") əsərini yazmış, qiyası qəbul etsə də şəxsi rəyi məhdudlaşdırmış, qiyas zamanı Quran, sünnə və icmada çıxarılan rəyləri tətbiq etməyi gərəkli saymış və yeni hüquq məktəbi yaratmışdır

- ¹⁵ Əbu Yusif. Kitab əl-Xərac, Qahirə, 1302h
İstoriya srednix vekov. Xrestomatiya, M., 1969, səh.158-163
- ¹⁶ İbn Xəlliqan. Vafəyət əl-Əyan, II cild, Misir, 1299h, səh.84
Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, I cild, İstanbul, 1890, səh.377-379 381-383
- ¹⁷ İslam Asiklopedisi, V cild, İstanbul, 1964, "Fiqh" sözü
- ¹⁸ Qeyd: Şeybaninin birinci əsəri "Əl-Cami əl-kəbir fi-l-Furu", ikinci əsəri "Əl-Cami əs-sağır fi-l-Furu" da adlanır. Klassik Azərbaycan dilində "Üsul" və "Furu" sözləri ərəb dilində olduğu kimi işlədilir. Deyilirdə "Üsul əd-din", "Furu əd-din" tərkibləri "Suliddin" və "Firuddin" şəklində işlədilir. Biz "Üsul"u "özül", "Furu"nu "dayaq" sözləri ilə verməyi məqsədə uyğun sayırıq. Beləliklə, həmin əsərlərin adları dilimizə "Fiqh dayaqlarının böyük toplusu" və "Fiqh dayaqlarının kiçik toplusu" şəklində çevrildi
- ¹⁹ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, I cild, İstanbul, 1890, səh.377-388
- ²⁰ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, I cild, İstanbul, 1890, səh.377-383
- ²¹ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, I cild, İstanbul, 1890, səh.382
- ²² İbn Xəlliqan. Vafəyət əl-Əyan, II cild, Misir, 1299h, səh.270-271
Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, İstanbul, 1890, I cild səh.377-379 381-383, II cild səh.372-373
- ²³ Məhəmməd bin İdris əş-Şafii üçüncü hüquq məktəbinin banisi. 820-ci ildə ölmüşdür. Şafiliyin təkamülündə Azərbaycanın orta əsr hüquqsünəsləri böyük rol oynamışlar. Bu haqda "Şafilik və onun qaynaqları" məqaləsində ətraflı danışılacaqdır.
- ²⁴ Şeybaninin "Kitab əl-Mabsut fi Furu-l-Hənəfiyyə" ("Hənəfiliyin dayaqlarına did genişləndirilmiş kitab") adlı əsərini. Bu əsər sadəcə "Məb sut" adlandırılır.
- ²⁵ İslam Asiklopedisi, V cild, İstanbul, 1964, "Henefiler" sözü
- ²⁶ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, II cild, İstanbul, 1890, səh.402
- ²⁷ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, II cild, İstanbul, 1890, səh.403
- ²⁸ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, II cild, İstanbul, 1890, səh.403
- ²⁹ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, I cild, İstanbul, 1890, səh.2020-2024
- ³⁰ Əbülbaqi Kölpınarlı. Mövlana müzesi yazmalar kataloqu, I cild, Ankara, 1967, səh.146-147
- ³¹ Türkiyədə ilk burjua konstitusiyası 1876-cı ildə yaradılmışdır. Onu görkəmli islahatçı Midhət Paşa (1822-1884) hazırlamışdı

³² F.S.Şabanov. Qosudarstvenniy stroy i pravovaya sistema Tursii v period Tanzimata, B., 1967, səh.154-185

³³ Musulmanskiy Mir, M., 1981, səh.950-1150

³⁴ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, II cild, İstanbul, 1890, səh.648

³⁵ Hacı Xəlifə. Kəşf əz-Zunun, II cild, İstanbul, 1890, səh.648-654

³⁶ Əbu Hənifə, Şafii, Malik, Hənbəl

"Böyük Loğman"a necə yanaşmalı

1972-ci ildə "Molodaya Qvardiya" nəşriyyatında Valeri Voskoboynikovun "Velikiy vraçatel" əsəri çap edilmişdir. Bu kitab orta məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdu. 1976-cı ildə həmən əsər "Böyük Loğman" (Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı) adı altında Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. Əsər rus dilində 150 min, azərbaycan dilində 15 min tirajla çapdan buraxılmışdır.

Azərbaycan oxucularının böyük bir hissəsinə tanış olan bu əsər, bildiyimiz kimi, dünyanın ən nəhəng həkimlərindən olan Əbu Əli İbn Sinanın (980-1037) həyat fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

Qabaqcadan deməliyə ki, kitab oxucular arasında geniş yayılmış, xüsusən orta savadlı və ya bu sahədə az məlumatı olan oxucuların böyük marağına səbəb olmuşdur. Bunun da səbəbi əsas üç şeylə bağlıdır:

Birincisi "Loğman" sözünün özü, ikincisi İbn Sina, üçüncüsü orta əsr Şərq mədəniyyəti.

Bildiyimiz kimi "Loğman" xüsusi ismi, dilimizdə həm də ümumi isim kimi daha geniş yer tutur və xalq danışığı dilində tez-tez, bəzən də sifət kimi işlədilir. Belə ki, "loğman həkim" (ən bilici həkim) ifadəsinə rast gəlirik. Bu söz ümumi mənada hamıya aydın olsa da, xüsusi mənada çoxları üçün qaranlıqdır. Buna görə də belə bir sorğunu çox eşidirik ki, Loğman kim olub? Bu kitabı oxuyanların çoxu soruşur ki, Loğmanın əsl adı İbn Sinadır. "Loğman" sözü burdan elə özünü ümumi isim kimi doğrulda bilmir, xüsusi isim kimi ön sıraya çıxır ki, bu an düşüncəmiz onun kökünü axtarır və elə buradan da böyük bir maraq doğurur. Bu maraq da kitabın adını eşidən hər kəsi özünə çəkir. Kitabın yarpaqlarını çevirdikcə onun İbn Sinadan danışdığını görən oxucuda yeni bir maraq da yaranır ki, bu da yersiz deyil. Bildiyimiz kimi, İbn Sina ta keçmiş çağlardan Azərbaycan xalqı arasında çox geniş yayılmışdır. Belə ki, İbn Sinanın həyatının bir bölməsi Azərbaycanla bağlı olmuşdur; İbn Sina görkəmli Azərbaycan filosofu Bəhmənyarın müəllimi olmuş, əhalisinin əsas hissəsi azərbaycanlılar olan Qəzvin və Həmədanda da yaşayıb işləmişdir. Başqa bir yandan, hələ Avropa İbn Sinanın adını belə eşitməmişkən, onun əsərləri əlyazma yolu ilə köçürülüb, bütün Azərbaycana yayılmışdı. İbn Sina haqqında tarixi həqiqətlərlə yanaşı, çoxlu rəvayətlər hələ də xalqımız arasında yaşamaqdadır. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu rəvayətlərdən biri kitabda veriləndir. Ancaq, bu bizdə daha güclü ifadə edilir. Kitabda belədir: "Kəndlərdən birində hiyləgər məsxərəçi bir qadın yaşayırdı. Onun heç bir xəstəliyi yox idi. Buna baxmayaraq, İbn Sinanın həssaslığını yoxlamağa qət edir. O, bir az əvvəl balalamış pişiyi qaldırır donunun altında gizlədir, ipin bir ucunu pişiyin pəncəsinə bağlayır, o biri ucunu isə İbn Sinaya verir.

- İndi yoxlayıb görürük ki, o, həqiqətənmi yaxşı həkimdir, ya yox? - deyər qadın hırılda-yırılda qonşularına pıçıldayır.

İbn Sina müxtəlif adamların xəstəliyinin nə olduğunu deyir. Nəhayət, pişikli qadına yaxınlaşır. O, bir anlığa təəccüblənir, sonra bir də ipə toxunub deyir:

- Bu xəstə beş gün əvvəl yeddi ədəd pişik balası doğub, çox üzgündür və ona təcili olaraq süd içirmək lazımdır. Ona heç bir dərman gərək deyil" (səh. 165-166).

Bizim qocalardan biri bunu 15 il qabaq mənə belə demişdi: "Bir gün həkim Sinan bir kəndə gəlir. Kəndin adamları onun haqqında eşitmişdi. Ancaq onu yoxlamaq istəyirlər. Deyirlər ki, bir qadın var, çoxdandır ağır xəstə yatır. Ancaq o, deyir ki, mən özümü naməhrəm kişiyyə göstərmərəm. Nə edək"?

Sinan deyir:

- Xəstənin biləyinə bir sap bağlayıb, ucunu qapının arasından mənə verin.

Bir adam içəri girib sapı pişiyin biləyinə bağlayır və o biri ucunu gətirib Sinana verir. Sinan sapın titrəyişini diqqətlə yoxladıqdan sonra deyir:

- Xəstə hamilədir, könlü siçan əti istəyir. Başqa şey lazım deyil.

Doğrudan da pişiyin balalmasına bir neçə gün qalırmiş. İbn Sinanın bu hiylədən xəbəri olmur. Sonralar o, deyərmiş ki, "hamilə qadının könlü nə desən istəyər, ancaq siçan əti istəyəne birçə dəfə rast gəlmişəm".

Açıq görsənir ki, bu rəvayətin bizdə olan şəkli daha məntiqi, yığcam və mənalıdır.

Yüksək tələbatlı oxucunun marağı isə İbn Sinanın əsl elmi xidmətinə, onun yaşadığı tarixi mühitə, bütün dünya elmində tutduğu mövqeyə və X-XIV yüzillikdəki Yaxın Şərq mədəniyyətidir.

Əbu Nəsr Farabi, Əbu Reyhan Biruni, Məhəmməd Xarəzmi, Mahmud Qaşqarlı, Zəkəriyyə Razi, İbn Sina, İbn Rüş, Nəsrəddin Tusi və başqa bəşəri dahiləri yaxından tanımağa, öyrənməyə, oxucuların böyük ehtiyacı var və olacaqdır. Bunda isə alim, yazıçı, tərcüməçi və mədəniyyət işçilərinin üzərinə böyük iş düşür. Boynumuza almalıyıq ki, bu baxımdan bir sıra sovet respublikalarında, xüsusən RSFSR, Özbəkistan və Qazaxıstanda bizdən çox-çox qabağa getmişlər. Bu həsəd və ya paxıllıq deyil, yarışdı, geri qalmanın özünü danlamasıdır...

Qədim Yunan mədəniyyəti və Avropa intibahı hamıya tanışdır...

IX-XIV əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələrində ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni yüksəliş olmuşdur ki, bu da son vaxtlar "Şərq intibahı" adı ilə tanınmağa başlamışdır. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dahilər Yunan mədəniyyəti ilə Avropa intibahı arasında dayanan, onların bir sıra cəhətlərini bir-birinə bağlayan, dünya mədəniyyətini hərtərəfli zənginləşdirən "Şərq intibahı"nın bayraqdarlarından olmuşlar. Bu adamlar sözün əsl mənasında elm fədailəri idi. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, səksən il tək yaşayan Farabi Yaxın Şərq ölkələrindəki bütün bilik ocaqlarını gəzib öyrənmiş, öyrətmişdi. O, doğma türk dilindən savayı, yetmiş dil bilir, Aristoteldən sonra dünyanın ikinci böyük filosofu sayılırdı. "Farabi Aristoteli Şərqdə Aristotel etmiş", "Farabi XII-XVII əsr Avropasının qabaqcıl ictimai-fəlsəfi fikrinin mənbəyi olmuşdur" deyən alimlər tam haqlıdırlar...

Dünyanın ən gözəl sənətlərindən olan həkimlik sənətinə xalqımız həmişə böyük maraq yetirmiş, bu sənətin yiyələrinə dərin istək və rəğbət bəsləmiş, ehtiram göstərmişdir. İslam dininin ən güclü vaxtında belə bizdə həkim bütün insanlar üçün məhrəm sayılmış, hər yerdə qapılar onun üzünə açıq olmuşdur. Böyük Nizaminin oğluna həkimlik öyrənməsini nəsihət etməsi, onu humanizmə xidmət etməyə səsləməsi idi. Bütün bunlarla bağlı idi ki, Loğman adı da Azərbaycanda çox geniş yayılmış, sevilmişdir. Əsl həkimlik sənətinə olan istək, rəğbət, ehtiram Loğmanın üstündə toplanmış, o ədəbiyyatımızın ümumi qəhrəmanlarından birinə çevrilmişdir.

Loğman əfsanəvi bir peyğəmbər olmuş, Yaxın və Orta Şərqdə dərin hikmət yiyəsi, həkimliyin rəmzi kimi tanınmış, adı hətta Qurana düşmüşdü. Qurandan yüz illər sonra, Loğman ərəb, fars və türk dilli ədəbiyyatda yeni-yeni keyfiyyətlər qazanmış, insanın hər bir dərini sağaltmaq gücü olan bir varlıq kimi tanınmışdı. Çox vaxt xəstəliklə bağlı olmayan dərini, kədərin, qəmin dərmanını Loğmanda axtarmışlar.

Azərbaycanda da Loğman belə tanınmışdır. Əslində Loğmana olan inam, xalqın həkimə olan inamı demək idi. Hamı aciz qaldığı bir anda, insanı ən ağır dərddən, hətta ölümün pəncəsindən yalnız həkim qurtara bilər. Buna görə də Loğman həkimlərin ümumiləşdirilmiş surəti olmuş, ecazkar bir qüvvə kimi təsvir edilmişdir. İbn Sina da təsəvvürümüzdə canlandırdığımız Loğmanın əsl davamçılarından olmuşdur. O, nəinki yaşadığı dövrdə insanları ölümün pəncəsindən alıb sağaltmış, həyata qaytarmış, onun əsərləri XII-XVII əsr Avropasında xristian dininin yaratdığı qatı qaranlıq içərisində çabalayan milyonlarla insan oğlunu həm fiziki, həm də mənəvi xəstəlikdən qurtarmış, düşüncəni üstün tutan qüvvələrə bir qaynaq, bir söykənəcək olmuş, 600 il papaların, yepiskopların xaç yürüşünə qarşı dayanaraq, Avropa tibbini qucağında yedizdirib, böyütmüşdür.

Avropada mürtəce qüvvələr Tövrat və İncili bayraq etdikdə, mütərəqqi qüvvələr İbn Sinanın "Tibb qanunu" əsərini onlara qarşı qoyurdular. XVII əsrin sonlarınaq Qərbdə yaranan ən böyük tibb kitabları İbn Sinanın "Tibb qanunu" əsərinin kölgəsindən o yana çıxma bilməmişdir.

İbn Sina kimi böyük bir dahinin mövqeyini işıqlandırmaq üçün çoxlu əsər lazımdır. Biz bu balaca misalları ona görə gətirdik ki, qabaqda deyəcəyimiz sözlərin mahiyyəti oxucuya düzgün çatsın. Çoxdandır ki, Azərbaycan dilində İbn Sinaya aid maraqlı bir yazıya rast gəlmirdik. Belə gözləmək olardı ki, "Böyük Loğman" bizim istəyimizin bir bölməsini ödəyəcəkdir. Əlbəttə, bu səpgili əsərlərin dilimizdə çap edilməsi çox gərəklidir. Ancaq geniş oxucu kütləsinə İbn Sina haqqında ilk anlayış verən əsərin bu şəkildə olması xoş təsir bağışlamır. Birincisi əsərin özü müxtəlif yanlış fikirlərlə doludur, ikincisi tərcüməsi və dili nöqsanlıdır.

V.Voskoboynikov bunu orta məktəb yaşlı uşaqlar üçün yazdığını əsərin son vərəqində göstərdiyi halda, Azərbaycanca tərcüməsində nədənsə bu gözdən qaçmışdır. Halbuki o, bu kitabın hansı oxucunun səviyyəsinə uyğun yazıldığını qabaqcadan xəbər verir. Buna baxmayaraq, orta məktəb şagirdləri üçün yazılan əsərdə də tarixi faktları bayağılaşdırmaq, yanlış vermək, qəti düz deyil.

Burada əsərin ruscasının səhifələrini birinci, azərbaycanca variantını ikinci verəcəyik. Əsərdə oxuyuruq: "Tayfaların çoxu məbədə səcdəyə gedir, onu "Allahın qadağan olunmuş evi" adlandırırdılar" (səh. 27=22).

Bəlli olduğu kimi söz Kəbədən gedir. Kəbə isə ərəblərdə həm də "beytul-lahi-l-haram" adlanır. "Haram" sözünün bir mənası da "müqəddəs" deməkdir. "Məhərrəm" sözü də həmən kökdəndir və "əş-şəhr-ul-muharram" - "müqəddəs ay" deməkdir. Kəbə "Allahın qadağan olunmuş evi" yox, "Allahın müqəddəs evi" deməkdir. Sonra "məbəd bazar meydanının yanında, özü də zər-kubik formasında idi. O, hətta "Kəbə" - yəni "oyun zəri" adlanırdı. Məbədin ətrafında bütlər - kobud yonulmuş daş allahlar görünürdü. Ən böyük büt məbədin içərisində, quyunun üstündə yerləşirdi. Adətən həmin quyuya nəzirlər - qurbanlar yığılırdı. Məbədin divarına ovuc boyda bir qara daş (rusça: çyorniy kamen v poltorı ladoni) həkk olunmuşdu" (səh. 27=23).

Birinci onu deməliyik ki, "Kəbə" sözünü bir sıra şərqşünaslar, hətta müasir ərəb tarixçilərinin bəzisi də çox yanlış yozurlar. Bu onunla bağlıdır ki, həmən alimlər sözün üzdən görünüşünü götürüb, onu "mukəb", "dördkünc", "kub" deyə anlamışlar. Bu bir həqiqətdir ki, bəzən düzgün, tarixi və elmi bir baxışın yerini, yanlış bir uydurma tutub, bir neçə illərlə ya düşüncə, ya da elmi əsərlərdə tüğyan edir. Nə etməli ki, "Kəbə" sözünün izahı da belə olmuş, böyük Azərbaycan alimi, rus şərqşünaslığının yaradıcılarından olan Mirzə Kazımbəyin düzgün elmi araşdırması unudulmuşdur.

Mirzə Kazımbəy "İslam tarixi" (rus dilində) əsərində göstərir ki, ərəblərdə Günəş, Yupiter, Venera, Mars, Merkuri, Saturn və Ay yeddi səyyarə - planet sayılır və islamdan qabaq onlara bəlli idi. Ərəblərin (*islamdən qabaq* - Ə.Ə.) yeddi məbədi vardı və onlar yeddi planetə həsr edilmişdi. Məkkə (Meq-kede) - "Ay məbədi", yaxud "Ay evi" deməkdir...

Venera, Merkuri, Saturn qədim ərəblərdə başqa cür adlanmış, Humdan - (Venera), Əsədi (Merkuri), Kəbə (Saturn) məbədlərinin adları o sözlərlə əlaqədar olaraq yaranmışdı.

İkincisi, islam dininin yaranması ərəfəsində Məkkədə, daş büt çox nadir olmuş, dəri, sümük, ağac bütlər geniş yayılmışdı. Üçüncüsü, quyuya qurbanların yığılması uydurmadan başqa bir şey deyildir. Dördüncüsü, Kəbədəki qara daş nə bir ovuc, nə də ovucyarım deyil, böyükdür. Bir tarixi hadisəni göstərək ki, IX yüzilliyin sonlarında başlayan və xürrəmilərin - babəkilərin güclü təsiri duyulan qərmətilər hərəkəti bütün İraq, Suriya və Ərəbistanı bürüyür. Tamam yoxsullardan ibarət olan bu hərəkətin iştirakçıları 930-cu ildə hücum edib Məkkəni tutur, qara daşı iki yerə bölüb dəvəyə yükləyir və öz paytaxtları əl-Həsaya aparırlar. Onlar qara daşı orada 9 il saxlamış, sonradan Fatimi xəlifələrinin birinin xahişi ilə qaytarıb öz yerinə qoymuşlar. O vaxtdan qara daş gipslə bir-birinə yapışdırılmış iki hissədən ibarətdir.

Şagirdlər üçün kitab yazan müəllif işıqlandırdığı sahəni çox dərindən bilməli, işlətdiyi hər sözə ciddi yanaşmalı, oxucusunun hələ bərkiməmiş biliyində şaşqınlıq yaratmamalıdır. Əsərdən görünür ki, müəllif Şərq tarixini, adət-ənənəsini öyrənməmiş, bəzi dəlilləri toplayıb təhlil etmədən, yanlış artırmalarla üzə çıxarmışdı. O, Məhəmməd peyğəmbər haqqında danışarkən bunu bir daha göstərir. Belə ki, Məhəmməd peyğəmbəri "tumançaq, burnu fırtıqlı oğlan", "səfil kimi küçələri gəzən" (səh. 29=24) (bu səhifələr müvafiq olaraq kitabın rus və

azərbaycan dilindəki variantlarını göstərir) və s. adlandırır və yaxud yazır ki, "Məhəmmədin nəsli ancaq kasıblığı ilə məşhur idi" (səh. 28=23).

Ümumiyyətlə, Məhəmməd peyğəmbər haqda bir sıra əsərlərdə çox yalın fikirlər söylənir ki, bu da xristian tarixçilərin, ya da xristian ruhani alimlərin islama qarşı tutduğu qərəzçi mövqedən doğaraq bir ənənə görkəmi almış, öz təsirini uzun müddət elmdə saxlamış, çox əfsus ki, bəzi sovet alimlərinin əsərində də özünə az da olsa yer tapmışdı.

Marksist metodologiya öyrədir ki, tarixi həqiqətlərə düzgün yanaşıb, ona sinfi baxımdan qiymət verilməlidir. Məhəmməd peyğəmbər uşaq çağlarından ata-anasız qalsa da, o yoxsul, yiyəsiz olmamış, yoxsul təbəqənin içərisindən çıxmamış və avara, səfil insan da deyildi. Əksinə, Məhəmməd peyğəmbər uşaq ikən onun on bir əmisi və babası Məkkənin ən nüfuzlu adamları idi. Bir dəfə həbəşlər Məkkəyə hücum edəndə Məhəmməd peyğəmbərin babası barışıq üçün 200 dəvə göndərmişdi. Onun babası bir Məkkə əyanı kimi hətta ailəsindən, nəsindən ayrıca böyük bir çadırdə yaşayır, ona müraciət edənləri o çadırdə qəbul edirdi. Bu çadır Atillanın çadırını xatırladırdı. Oraya döşənmiş heyvan dəriləri qızıl və gümüş muncuqlarla bəzədilmişdi.

Qoca Şeybə - Abdül Mütəllib yalnız Məhəmməd peyğəmbərə bu dərilərin üstündə oynamağa, yatmağa icazə verirdi. Abdül Mütəllib öləndən sonra nəsli başçısı Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Əbu Talib olur ki, bu da qardaşının təkə yadigarı Məhəmməd peyğəmbəri öz oğlu Əlidən də üstün tutmuşdur. Bir qədər sonra gənc Məhəmməd peyğəmbər və Əli Əbu Talibin ticarət karvanını idarə etməyə başlamışlar. Kəbənin gəliri də Əbu Talibə tabe idi. Məhəmməd peyğəmbər hələ gənc yaşlarından istər maddi, istərsə hüquqi cəhətdən Məkkənin imtiyazlı şəxslərindən olmuşdur. O, özündən yaşca çox böyük olan varlı dul qadın Xədicənin ticarət işlərini idarə etmiş, bir qədər sonra onunla evlənərək, bütün var-dövlətinin yiyəsi olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər tam varlı bir şəxs olandan sonra təkəllahlığı təbliğə başlamışdı. Tacir təbəqəsinin əsl nümayəndəsi olan Məhəmməd peyğəmbər "Quran"da da ticarəti Allahın sevdiyi bir sənət kimi qiymətləndirib, onu ön sıraya çəkmişdi. Hələ kiçik yaşlarından Yəməndən Suriyaya qədərki yerləri oymaq-oymaq, kənd-kənd, şəhər-şəhər gəzən, hər cür dindən, təbəqədən olan insanlarla alver edib, müxtəlif söhbətlərin birbaşa iştirakçısı olan, gecələr karvanla yol gedərkən quldurlarla, düşmən qəbilə və tayfaların hücumlarına qarşı vuruşan Məhəmməd peyğəmbər silah işlətməklə yanaşı Zərdüşt, yəhudi və xristian dinləri, cəsərlə demək olar ki, yunan ilahiyyətçilərinin fikri ilə çox yaxından tanış olmuş, onları pis bilməmişdir. Şəxsi kitabxanası olan və bir neçə dil bilən əmisi Əbu Talibin Məhəmməd peyğəmbərə keçdiyi təlimlərin də bu baxımdan az rolu olmamışdır.

Ətrafdə olan və Ərəbistanı əldən-ələ keçirən dövlətlərin, ölkələrin hamısı təkəllahlığa itaət edirdi. Təkə çoxəllahlı olan Ərəbistan, xüsusən saysız-sırasız bütleri olan bütprəstliyin didişməsi içərisində yaşayırdı. Atəşpərəst Sasani imperiyasına, xristian Bizans və Həbəşistana qarşı durmaq, hər cür iqtisadi münasibətlərə əlverişli şərait yaratmaq, hamını bezdirən çəkişmələrə son qoymaq üçün vahid dövlətə ehtiyac var idi. Engelsin sözlər ilə desək, vahid dövlətə olan ehtiyac vahid dinə olan ehtiyaca gətirib çıxarmalı idi. Bunda isə əsas maraq varlıların idi ki, Məhəmməd peyğəmbər də bu varlılardan biri sayılırdı. Məhz islam dininin yaranması da buradan başlamışdı. Başqa varlılar da vahid din yaratmağa çalışırdı. Ancaq onların çoxusu öz keçmiş inamlarını, ya da nəsli bütlerini birinci yerə çıxarıb, başqalarını

onların içərisində əritmək istəyirdi. Bütün Ərəbistan varlılarından hərə öz bütünü vahid hakimə çevirməyə çalışdığı üçün heç kim buna nail ola bilmirdi. Heç kim öz bütündən əl çəkib başqasından yapışmaq istəmirdi. Böyük bacarığı, istedadı və dünyagörüşü olan Məhəmməd peyğəmbər¹ elə bir din gətirdi ki, bu heç kimin deyildi və heç kimin olmadığı üçün də başqa bütldən daha tez hamının ola bilərdi. Bu daha real idi. Ona qarşı müqavimət ancaq mühafizəkarlıq və köhnə bütlərə olan təssübkeşlikdən doğa bilərdi ki, bu da 15-20 ildən, daha doğrusu bir nəsil keçəndən sonra öz gücünü itirəcəkdir. Bəs yoxsullar, kölələr? Onların ağalarına, onları əzənə, soyana, çeynəyəne qarşı kim çıxsa ilk anda heç bir şey düşünmədən onu qəbul edəcək, imkan tapdıqca kömək göstərəcək, çox çəkmədən bu yeni yarananın əsas ağırlığını öz çiyinlərində daşıyacaqlar. Yenilik isə bu böyük gücdən istifadə etməsə, onunla güzəşli əlaqəyə girməsə, qalib gələ bilməzdi. İslam dini də belə bir yolu keçmiş, istedadlı və siyasətçil Məhəmməd peyğəmbər əzilənlərin ictimai qanuna uyğun mübarizəsindən öz istəklərini həyata keçirmək üçün bacarıqla istifadə etmişdi.

Bir qədər keçəndən sonra, islam dinindən gözlədiklərini ala bilməyənlər, aldandığını başa düşüb azca etiraz edənlərin taleyi qılıncı tapşırıldı. Xəlifə Ömər islam fanatizmi ilə başı dumanlanmış və qərətə susamış orduları qonşu ölkələrin xalqlarını, yadelli işğalçıların qarşısında diz çökməyənləri qılıncdan keçirirdilər. İslamın ilk yaranışında "hamı yalnız Allahın quludur" deyən Məhəmməd peyğəmbər bununla quldarlara böyük zərbə vursa da, çox çəkmədi ki, onun xələfləri başqa ölkələrin əhalisini qul kökünə saldı. İslamdan qabaq Ərəbistanda qul olanlar, islamın qələbəsi ilə Şimali Afrikada, Qafqazda, İranda, Turanda, Hindistanda quldarlara çevrildilər. Ərəbistanı birləşdirənlər, dünyanı bölüşdürmək üstündə didişməyə başladılar. Xəlifələr - Ömər, Osman, Əli və onların bir sıra ardıcılları da bu didişmənin qurbanı oldular.

Əsərdə bunlar başqa cür izah edilir ki, bu da çox yanlışdır. (səh. 32-33 = 26-27).

Kitabda (səh. 43-44 = 36) Yerini, yaxud Günəşini kainatın mərkəzi sayılmasının tarixindən danışılır və sonda belə yazılır: "Yalnız uzun illərdən sonra Polşa alimi Kopernik Ptolomeylə mübahisəyə girişməyə cəsarət etdi".

Bu səhifələri oxuyarkən, aydın olur ki, müəllif vaxtı keçmiş ensiklopediya xəbərlərindən istifadə etmiş, yeni tədqiqatlardan xəbərsiz olmuşdur.

Çox ötəri göstərək ki, Yerini dövr etməsini hind alimləri lap qədimdən söyləmişlər. Biruni Yerini də, Günəşini də dövr etdiyini göstərmiş, ənənəvi astronomiya elminə görə Yerini mərkəz götürülməsini saxlayaraq, bunun astronomik tədqiqat üçün heç bir zərər gətirmədiyini bildirmişdi. Biruni və Tusi heliosentrizmi (Günəşini mərkəz götürülməsi) çox aydın dərk etmiş, ona şübhəli yanaşmamışlar.

Müəllif yazır: "O vaxt çoxlu qanun var idi. Çoxusu da dolaşq idi". (səh. 83=71)

O zaman çoxlu qanun yox, çoxlu hədis var idi. Hədis isə qanun deyil, hüquq termini ilə desək, qanunun analogiyasıdır. Ancaq o vaxt vahid hüquq norması olmadığından, bu analogiya qanun kimi meydana çıxmışdı.

İkinci haşiyə də (səh. 86-88 = 74-75) yanlış yazılmış, hadisələr bayağılaşdırılmışdır.

Sultan Mahmud Qəznəvinin (998-1030) daxili və xarici siyasətinə, onun Firdovsi ilə münasibətinə uydurma, qondarma rəvayətlərə görə deyil, qaynaqlarda olan dəqiq tarixi dəlillərə görə gerçək anlayışla yanaşmaq gərəkdir. Sultan Mahmud avara, kütbeyin feodallardan deyil, ağıllı, tədbirli bir fateh, siyasətçi bir başçı, özünün və mənsub olduğu feodal sinfinin xeyrini güdən sərt təbiətli şəxs olmuşdur. Onun dövründə isə Yaxın və Orta Şərqdə mədəniyyət intibaha başlamış, çox geniş ictimai və siyasi təsir qüvvəsi qazanan nüfuzlu bir varlığa çevrilmişdi. Elə buna görə də feodalların bir neçəsi istər-istəməz mədəniyyətə hamilik göstərmiş, ondan özlərinin, ya da idarə etdiyi dövlətin xeyrinə istifadə edirdilər. Mahmud Qəznəvi də böyük dövlətçilik qabiliyyəti olan, çevik feodallardan idi və o, mədəniyyətin, onun yaradıcılarının nəyə qadir olduğunu görür, ondan öz istəyinə uyğun faydalanmağa çalışırdı. O dövrdən bir az məlumatı olan hər hansı bir oxucuda belə bir məntiqi sual doğa bilər: "Əgər Mahmud Qəznəvi elmin, mədəniyyətin gücünü, xeyrini anlamırdısa, bəs onda niyə məhz Biruni, İbn Ərraq, İbn Sina kim ensiklopedik zəkaları, Firdovsini öz sarayına aparmaq üçün bütün vasitələrə əl atırdı? Orta Asiya, Xorasan, Qərbi İran, Əfqanıstan və Hindistan Mahmud Qəznəvinin amansız qılıncının qorxusundan titrədiyi bir zamanda o, mədəniyyət və elm xadimləri ilə çox vaxt ehtiyatla davranır, onların tələblərinə qulaq asır, qızıl, gümüş xərcləməkdən çəkinmirdi..."

Əlbəttə, müəllifdən tədqiqat işi tələb etmək olmaz. Ancaq heç olmazsa 1970-ci ildə Moskvada ali məktəb tələbələri üçün çap edilmiş dərsliyə baxsaydı, kifayət edərdi.

Orada Mahmud Qəznəvi haqda belə yazılır: "O, görkəmli sərkərdə və hökmdar, bacarıqlı diplomat olmuşdur. Nəhəng enerjiyə, amansızlıq və despotizmlə çuğlaşan aydın iti düşüncə onun xasiyyətinin səciyyəvi cəhəti idi. O, bilikli idi və ərəb, dilini də bilirdi".²

Nədənsə bir çox ədəbiyyatçı az qalır ki, Firdovsini Mahmud Qəznəviyə qarşı bir mübariz kimi qiymətləndirsin. Orta əsrlərdə yaranan və şiə təəssübkeşliyindən doğan bu münasibətin təsirindən qıraq dayana bilməmək, nə isə bir cür görsənir.

İbn Ərraq Əbu Nasr Mansur (1034-də ölüb) haqda da böyük yanlışlıqlara yol verilmişdir. Burada göstərilir ki, guya Mansur İbn Ərraq 995-ci ildə Kəti tutan Məmunun sülaləsindəndir və o, özünü yeni sülalənin - mənsub olduğu sülalənin sarayında istədiyi kimi aparıb, İbn Sina və Biruniyə kömək edir, dəbdəbə içərisində yaşayır və s.

Əslində isə İbn Ərraq 995-ci ilə kimi Kətdə hakim olan Xarəzmşahların - İraqilərin sülaləsindən olmuş, Biruniyə gəncliyində dərs deyib, onun bir alim kimi yetişməsində əsas yer tutmuşdur. Biruni öz müəllimi İbn Ərraq ilə birlikdə Kəti Urgəncin əmri Məmunun hücumundan müdafiə etmiş, lap sonda ordunun məğlub olduğunu və yeni hakimin onlara divan tutacağını yəqin etdikdə Kətdən uzaqlaşmalı olmuşlar.

995-ci ildə Kəti tutan Məmun 997-ci ildə ölür. Onun yerinə oğlu Əli keçir. Atasına nisbətən yumşaq təbiətli və elmə, mədəniyyətə meyilli olan Əli elə həmin il Biruni və İbn Ərraqı öz elmi işlərini davam etdirmək üçün Kətə dəvət edir. Yeni sülalənin nümayəndələri Biruninin

təsiri ilə bir sıra alimləri, o cümlədən İbn Sinanı da Urgəncə dəvət edirlər. Birinin özü də Urgəncə köçür.

Bir kəs deyə bilməz ki, müəllif gərək tarixdə necə olubsa, elə də yazaydı. Bəllidir ki, bədii əsərin başqa-başqa tələbləri vardır.

Məncə yalnız tarixi dəlilləri yanlış vermək və bayağılaşdırmaq hesabına, hər hansı bir əsər yeni bir bədii dəyər qazana bilməz, o ki, qaldı İbn Sinanın həyat yazısı ola.

Əsərdə oxuyuruq: ["Qədim yunanıstanlı Aristotel öz kitablarını yalnız fərziyyələr və ehtimallar əsasında yazmışdır"](#) (səh. 174 145).

Nə isə bu cür fikrə bir sıra başqa yazılarda da rast gəlirik ki, bu da kökündən yanlışdır. Biz burada geniş mübahisə açmaq istəmirik. Çox yığcam da olsa deməliyik ki, Yaxın və Orta Şərqdə, Aralıq dənizi hövzəsində elm və mədəniyyət, ictimai fəlsəfi fikir Aristotələ qədər yüksək mərhələlər keçirmiş, təcrübi təbiətşünaslıqda böyük nailiyyətlər qazanılmışdı. Adicə bir misal göstərək ki, Aristoteldən qabaq Babilistan, Misir, və Yunanıstanda böyük riyazi hesablamalar aparılır, ayın, günün tutulmasını qabaqcadan bilirdilər.

Görkəmli Polşa tarixçi-alimi Z.Kasidovski yazır: "Son vaxtlara kimi biz belə hesab edirdik ki, Avropa mədəniyyəti hər nəyi varsa Yunanıstana borcludur. Ancaq, ən yeni araşdırmalar göstərdi ki, bir çox münasibətlərdə biz beş min il bundan qabaq Şumer xalqının dühası ilə yaradılan varlıqların varisiyik." (Bibleyskie skazaniya, Moskva, 1969, səh. 25-26).

Müəllif İsfahandan bəhs edərək yazır: ["Aprel ayı idi. Otlar hələ solmamışdı."](#) (səh. 198=167).

Aprel ayında İsfahanda otlar nə üçün saralmalı imiş?

Bu səpgili nöqsanlardan yenə də göstərmək olardı. Ancaq, mənə elə gəlir ki, oxucu üçün gərəkli ölçüdə danışıldı. İndi də əsərin tərcüməsi haqda bir neçə söz deməyi qaçılmaz sayırıq. Tərcümə demək olar ki, çox aşağı səviyyədədir. Biz tərcüməçinin zəhmətini yerə vurmaq istəmirik. Tərcüməçi (Zeynal Babayev) doğrudan-doğruya xeyirli bir iş görmək istəmişdir. Ancaq tərcümənin səviyyəsi aşağı alınmış, dərindən yoxlanılmadan çap edilmişdir ki, bunda redaktorların da təqsiri az deyil. "Böyük Loğman"ı iki nəfər (Firuz Həşimov, Ziyəddin Sultanov) redaktə etməsinə baxmayaraq, çoxlu səhvlərin getməsinə imkan vermişlər. 17-ci səhifədə oxuyuruq: ["A osnoval yeqo sam Afrasiab, skazoçniy sar. İ yeşyo çetiresta let nazad, zadolqo do toqo vremeni, koqda vsadniki Kutaybı poyavilis pod stenami Buxarı, buxariskie praviteli lyubili zdes otdixat zimoy ot svoix del"](#). (səh. 17).

Tərcüməsi belə verilib: ["Onu əfsanəvi şah Əfrasiyabın özü salıb. Özü də dörd yüz il əvvəl, Kütəbin süvariləri Buxara divarlarının altında görünməyə başlayandan çox-çox əvvəl. Buxara hakimləri qışda burada işdən sonra dincəlməyi sevirdilər"](#). (səh. 13-14).

Göründüyükimi tərcümə yanlış edilib və tamam başqa fikir alınmışdır.

Tarixdən bəllidir ki, Orta Asiyada bir neçə şəhərin, o cümlədən Səmərqənd və Buxaranın təməlini Əfrasiyab (Alp Ər-Tunqa) eramızdan bir neçə yüz il qabaq qoymuşdur.

Ərəb qoşun başçısı Qüteybə İbn Müslim 707-ci ildə Ramitan, 708-də Buxara, 709-715-ci ildə Səmərqəndi tutubdur.

Tərcümə belə edilməli idi: "Onun təməlini əfsanəvi xaqan Əfrasiyab özü qoyubdur. Dörd yüz il bundaq qabaq isə, Qüteybənin atlıları Buxara divarları önündə görünən vaxta hələ çox qalmış, Buxara hakimləri qışda öz işlərindən aralanıb burada dincəlməyi xoşlayırdılar".

Müəllif Ramuş kəndi haqda yazır: "Yeço vistroil vraq Afrasiaba. On postroil xram oqnepoklonnikov, i k etomu xramu do six por raz v qodu tayno sobirayutsya na svoj prazdnik maqi". (səh. 17).

Tərcüməsi belə verilib: "Onu Əfrasiyabın düşməni salmışdı. O, oda sitayiş edənlər üçün məbəəd tikmişdi. Elə indinin özündə də məcuslar ildə bir dəfə gizli surətdə həmin şöbədə toplaşirlar." (səh. 14).

Əslində belə tərcümə edilməli idi: "Onu Əfrasiyabın düşməni salmışdı. O, həmçinin atəşgədə tikdirmişdir ki, atəşpərəstlər öz bayramlarını keçirmək üçün hələ indi də ildə bir dəfə oraya gizlicə toplaşirlar".

Aşağıdakı cümləyə baxaq: "... Slojno mastera stroili yeço ne iz beloço obojuonnoço kirpiça, a vyazali iz krujev, iz tonkix nitey. Eto mavzoley İsmaila Samani, pervoço pravatelya Dvureçiya". (səh. 22-23).

Tərcüməsi: "Sanki ustalar onu yanmış ağ kərpicdən tikməyiblər, nazik saplardan hazırlanmış krujevalardan toxuyublar. Bu, Beynəlnəhrin ilk hakimi İsmayıl Səmaninin mavzoleyidir". (səh. 19).

Birincisi, müəllif İsmayıl Səmanini Məvarənnəhrin ilk hakimi adlandırmaqda səhv etmişdir.

İkincisi, tərcümə belə olmalı idi: "Ustalar sanki onu bışmış ağ kərpicdən tikməyib, ilgəklərdən, nazik saplardan hörüblər. Bu, Məvarənnəhrin keçmiş hakimi İsmayıl Səmaninin türbəsidir".

Qeyd edək ki, "Beynəlnəhreyın" = "İki çay (Dəclə və Fərat) arası" - Mesopotamiyaya deyirlər. Halbuki, söhbət Ceyhun (Amu-Dərya) və Seyhun (Sır-Dərya) çayları arasından gedir. Oraya isə Məvarənnəhr deyirlər.

Tərcümədə hər hansı bir sözü artırıb-azaltmaq olar, ancaq elə etmək gərəkdir ki, yanlışlığa gətirib çıxarmasın.

23-cü səhifədə oxuyuruq: "Kajdiy musulmanin doljen znat qlavnuyu kniqu, svod zakonov zemnoy jizni-Koran".

Bu tərcümədə belə verilmişdir: "Hər bir müsəlman baş kitabı - bu dünyadakı həyatın qanunlar külliyyatı olan Qurani əzbər bilməlidir". (səh. 20).

Tərcümənin çiyliyi oxucunu qıcıqlandırır. Bundan başqa "əzbər" sözünün artırılması fikri yalan edir.

30-cu səhifədə oxuyuruq: "İ koqda yazıçniki pobejdali, xristiane i yevrei qrozili im novim prorokom - Messiyey, kotoriy skoro pridet na zemli i raspravitsya so vsemi ne vernimi".

Tərcümə: "Bütperəstlər qalib gələndə xristianlar və yəhudilər onları yeni peyğəmbər - Musa ilə hədələyib deyirdilər ki, O, tezliklə yerə enib bütün kafirlərə divan tutacaqdır". (səh. 25).

Messiya - qayıtma, yenidəngörünmə, zühur deməkdir. Bir çox dinlərdə, o cümlədən yəhudi, xristian, müsəlman, buddaçıların dinində bu anlayış özünə yer tapmışdır. Belə ki, bir sıra din və təriqətlərdə bəzi peyğəmbər, imam və ya ali ruhun ölümünə inanmır, onu sadəcə qeyb olmuş sayırlar və bu ərsə çəkilənlərin bir gün yerə qayıdacağına, ona inamını itirməyənləri yüksəldib, onların düşmənlərinə divan tutacağına ümid bəsləyirlər.

Bu dini təsəvvür də, hələlik bizə bəlli olan ən son araşdırmalara görə, ilk dəfə Şumerlərdə yaranmış və onlardan başqa dinlərə keçmişdir.

Bizim dildə islam dini ilə bağlı olaraq (şialərin 12-ci imamının zühur edəcəyi) buna "Mehdiçilik" deyilir.

Bunları sadalamaqdan məqsəd, "messiya" sözünü "Musa" kimi tərcümə etməyin necə bir yanlış anlayış verməsini göstərməkdir.

Aşağıdakı cümlələrin tərcüməsinə baxaq: "Molilis v meçeti, v otkritom dlya neba xrame. Predsedatelstvoval s jezlom v rukax sam Muxammad". (səh. 31).

Tərcüməsi: "İbadət məsciddə, göylər üçün açılmış məbəddə keçirilirdi. Əlində əsa olan Məhəmməd peyğəmbərin özü sədrlik edirdi". (səh. 25).

Əslində isə bu belə tərcümə edilməli idi: "Onlar üstüaçıq məsciddə namaz qılırdılar. Məhəmməd peyğəmbər əlində əsa gəlib, namaza özü başçılıq edirdi".

"Böyük Loğman"ı oxuyarkən açıq duyulur ki, tərcüməçi dilimizin incəliklərini duymur. Dili bilmək azdır, onu duymaq gərəkdir.

Aşağıdakı cümlələrə baxaq: "No zıbkim bilo şçastye Rudakı (14)". "Lakin Rudəkinin xoşbəxtliyi etibarsız xoşbəxtlik idi" (11). Bu "Ancaq Rudəkin xoşbəxtliyi ötərgi idi" kimi tərcümə edilsəydi, daha uyarlı və yatımlı olardı.

Başqa bir misal: "Çasto Biruni şutil nad druziyami" (107). "Biruni tez-tez dostlarını lağa qoyurdu" (səh. 90). Bu aşağıdakı kimi verilsəydi düz olardı: "Biruni dostlarına tez-tez bədiyə qoşardı".

Bir çox ifadə və sözlərə dərinədən yanaşılmadığı üçün onlar öz yerlərinə düşməmişlər. Biz burada onlardan ancaq bir neçəsini göstəririk:

"Katib" ya da "mirzə" yerinə "surətköçürən", "surətçıxaran" (səh, 5, 161 və s.), "arxayın" əvəzinə "rahatca" (14), "zəməm quyusu" - "zəməm bulağı", "dan ulduzu" - "səhər ulduzu" (37), təriqətçi - sektant (74), çıxan - çəkilən (77), sezdi - hiss etdi (90), gözlərinin - üzlərinin (104) suvardılar - suladılar (105), qətran - zift (129), özül - postament (134), məhsulsuz torpaqlar - ac çöllər (137) və s.

Tərcümə elə aşağı səviyyədədir ki, onun səhvlərini saymaqla qurtarmaz.

Göstərdiyimiz kimi, redaktorlar da öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməmişlər. Elə buna görə də İbn Sinanın əsərlərinin adları müxtəlif şəkillərdə getmiş və Makedoniyalı İsgəndər - Aleksandr Makedonski (səh. 36), Tirlı Porfiri - Porfiri Tirski (29-31), Qüteybə - Kütəib (12, 13, 77 və s.), Səbuktəkin - Sebyüktekin (18), Kətbənuveyh - Kətbənuveyx (128-132), Dara - Dariya (134), arabalar -ərbı (16) - ərəblər (13), qoyulan - qorulan (36), məbəddə - şöbədə (12-14), fiqh - fiqhə (71, 81 və s.) sünnə - sünni (89) yazılmışdır. Heç də elə çıxmasın ki, bunlar balaca çatışmamazlıqlardır.

"Sünnə" sözü ilə "sünni" sözü arasında necə böyük fərq olduğunu mütəxəssislər yaxşı bilirlər.

Tərcümədə çoxlu söz həddən artıq eybəcər şəkildə müasirləşdirilib ki, bu da oxucuya xoş təsir bağışlamır.

Sonda qeyd etməliyik ki, bu cür əsərlərin dilimizə tərcüməsi olduqca xeyirli və gərəklidir. Ancaq bu şəkildə olması, həm keçmiş mədəniyyətimizə, həm böyük dahilərə, həm də oxucuya hörmətsizlikdir.

¹ İstoriya stran zarubrjnoj Azii v sredniye veka. M., 1970, səh.131

² İstoriya stran zarubrjnoj Azii v sredniye veka. M., 1970, səh.336

Farabi və İbn Sina **"Şərq elminin sütunları" silsiləsindən**

Son iyirmi ildə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının tarix və mədəniyyəti bütün dünyada yeni şəkildə böyük bir həvəslə araşdırılmaqdadır. Bu bir yandan müstəqillik qazanmış xalqların siyasi azadlıqla yanaşı iqtisadi azadlığa can atması və mədəniyyətin inkişafı zəruriliyindən, başqa bir yandan bütün dünyada üstün mövqə tutan marksist metodologiyanın tarixə yeni baxış gətirməsindən doğur. Avropa burjua tarixşünaslığının, xüsusən şərqşünaslığının yaratdığı yanlış baxış az qala bir ənənə halını aldığından öz yerini çox çətinliklə əldən verirsə də, xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququ və milli mədəniyyətlərin yeni inkişaf xətti dövrün yeni aparıcı amillərindən biri kimi bütün dünyada öz gücünü göstərməkdədir.

Aydın bir həqiqətdir ki, hər hansı bir xalqın mədəniyyəti bir neçə onilliklərin deyil, bir neçə yüz, hətta min illiklərin məhsuludur.

Hər hansı bir xalqın bugünkü mədəniyyətini anlamaq, dərindən başa düşüb düzgün dəyərləndirmək üçün onun keçib gəldiyi yollara hansı qatlar üzərində yarandığına, başqa xalqların mədəniyyətləri ilə münasibətlərinə harada, hansı tarixi çağda toxtayıb, harada yürüdüyünə yaxından göz yetirmək, onun yaradıcılığını, tarixini bilmək gərəkdir. Bu baxımdan son illərdə böyük işlər görülmüş və görülməkdədir. Farabi, Mahmud Qaşqarlı, Yusif Balasaqunlu, Biruni, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Əlişir Nəvai və s. nəhəng simaların həyat və yaradıcılığının, mədəni irslərinin öyrənilməsi, dünya miqyasında yubileylərinin keçirilməsi belə tədbirlərdəndir.

İbn Sinanın həyat və yaradıcılığını, onun dünya mədəniyyətindəki yerini bir və bir neçə məqalədə işıqlandırmaq olmaz. Burada yalnız əsas yönərdən danışılacaqdır. Bunun üçün öncə onun yetişdiyi tarix, elmi, mədəni mühitə ümumi nəzər yetirib, xüsusən Məhəmməd Farabinin xidmətləri üzərində dayanmağı gərəkli sayırıq.

Orta əsrlərdə, xüsusən VIII-XV yüzilliklərdə Yaxın və Orta Şərq bütün dünyanın ən böyük mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Bu mədəniyyəti bir ənənə olaraq XIX əsrdən başlamış "ərəb" ya da "müsəlman", yaxud "islam" mədəniyyəti adlandırırlar. Bizcə, bu yanlışdır. Bu dövrdə yazılan əsərlərin çoxunun ərəb dilində olması heç də o demək deyil ki, bunların hamısını ərəblər yaratmışdır. Əksinə bu mədəniyyətin yaradıcıları arasında başqa xalqların içərisindən çıxanlar ərəblərdən çox idi. Başqa bir yandan da, onların bir qismi müsəlman deyil, məcusi (odsevər), yəhudi, xristian və s. idilər.

Əsl elmi baxışla yanaşsaq, belə bir böyük mədəniyyətə dilə və ya dinə görə ad vermək, onu hər hansı bir papaq altına salmaq heç cür qəbul edilə bilməz: Vazgen Çaloyan (Erm.SSR EA müxbir üzvü) müxtəlif səhvlərlə dolu "Vostok-Zapad" (M.1968 və 1979) əsərində heç bir elmi məsuliyyət duymadan, bu mədəniyyəti "iran-ərəb mədəniyyəti", ya da "iran-ərəb dünyasının mədəniyyəti", Farabi, İbn Sina və b. filosofları isə "iran-ərəb peripatetikləri" (peripatetik Aristotel fəlsəfəsi tərəfdarı) adlandırır.

Bütün bu adlardan nisbətən uyğun gələn "Orta Əsr Şərq mədəniyyəti"dir ki, bunda da Uzaq Şərq ölkələrinin mədəniyyəti əhatə olunmur. Hər halda, biz də bu mədəniyyətə ümumi bir ad kimi "Şərq mədəniyyəti" deyilməsini uyğun sayırıq. Sözsüz ki, bu cür adlanma nisbidir və bu mədəniyyət ancaq adına görə ayrılır, əslin də o ümumdünya mədəniyyətinin bir böyük bölməsi və qızıl fondudur. Son vaxtları dünya mədəniyyətini vahid bir xətt üzərində götürüb, onun Qədim yunan, Orta əsr Şərq və yaxud Qərb mədəniyyətləri adı ilə yüksək mərhələlər keçirdiyini təsdiqləyirlər. Bəzən də bunları "Qədim yunan möcüzəsi", "Şərq intibahı" və "Avropa intibahı" da adlandırırlar.

Göstərməliyik ki, bunların arasında Şərq mədəniyyətinə aid nə qədər çox araşdırmalar aparılsa da, ancaq o, öz sələfi və xələfinə baxmış, hələlik yüksək səviyyədə öyrənilməmiş, olduğu kimi dəyərləndirilməmişdir.

Orta əsr Şərq mədəniyyətinin ilk mərkəzi İraq olsa da, sonradan yəni X-XVI yüzilliklərdə İspaniya, Misir, Azərbaycan və Məvarannəhr bu mədəniyyəti bütün dünya ilə bağlayan əsas körpülər olmuş, bu ölkələrdə böyük mədəniyyət mərkəzləri yaranmışdı. Avropada İspaniyanın oynadığı rolu Şimali Afrikada Misir, Qafqaz və Qərbi Qıpçaqda (o cümlədən Xəzər xaqanlığında) Azərbaycan, bütün Orta Asiya və Qazaxıstanda Məvarannəhr və onun ətrafları oynamışdır.

Məvarannəhr Şərq mədəniyyətinin IX-XIII əsrlərdəki inkişafında çox görkəmli bir yer tutur. Heç də ötərgi deyil ki, böyük astronom Fərgani, riyaziyyatçı Məhəmməd Xarəzmi, o dövrün ensiklopediyaları- Farabi, Biruni, İbn Sina, Mahmud Qaşqarlı və başqa yüzlərlə görkəmli alim, şair, dilçi, hüquqşünas və memar Məvarannəhrdən çıxmışlar.

Məvarannəhrin memarlıq nümunələri, xüsusən də körpü, bənd və qala tikintiləri hələ IX yüzillikdə Yaxın Şərqdə yayılaraq, Misirədək gedib çıxmış, bəzi xüsusiyyətləri Misirdən Əndəlüsə (İspaniyaya) aparılmışdır.

Farabi və İbn Sinadan danışmazdan qabaq, IX-XI yüzilliklərdə Yaxın və Orta Şərqdə ictimai fikir və elmin tarixinə göz yetirmək burada gərəkli sayılmalıdır.

Xilafətin IX yüzillikdəki durumu çox böyük dəyişikliklərlə səciyyələnir. Birincisi, məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bağlı feodal istehsal üsulunun və ümumi feodal münasibətlərinin inkişafı, ikincisi hərbi-feodal təbəqəsinin böyüyüb üstün mövqe tutması, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və sinfi mübarizənin kütləvi xarakter alması, üçüncüsü ictimai fikrin inkişafı, yeni şəkildə formalaşması, elmin və mədəniyyətin cəmiyyətdə aparıcı mövqelərdən birini tutması.

IX yüzilliyin ilk çağlarında istər xilafətin mərkəzində və istərsə də ona bitişik ucqar ölkələrdə mərkəzi hakimiyyətə - xüsusən ərəb hakimiyyətinə qarşı bir sıra iri feodalların və feodal sülalələrin separat-mübarizəsi və müstəqilliyə can atmaları güclənir. Bərməkilər özlərini ali hakimiyyətə şərikinə çalışır. Tahirilər, Əğləbilər, Səmanilər əvvəl canişin təyin olunduqları əyalətləri indi müstəqil idarə etməyə çalışırdılar.

Zaqafqaziyada xəzərlər və Məvarannəhrdə oğuzlar xilafətin sərhədlərini tez-tez dəyişdirir, onun hərbi qüdrətini sarsıdırdılar. Bütün bunlarla bağlı olaraq feodal istehsal üsulu, üstqurumunun laxlamasından yararlanıb hakim mövqeyə keçirdi. İri torpaq mülkiyyət forması geniş yayılırdı. Xilafəti təkliddə idarə etməyi bacarmayan və geniş ərazilərdə kənd təsərrüfatını qaydaya sala bilməyən Abbasi xəlifələri bir çox böyük torpaq sahələrini, hətta bütöv bir ölkəni müəyyən müqavilə ilə iri feodalların, bəzən də varlı tacir və əyanların idarəçiliyinə tapşırmağa məcbur olurdular. Bununla da pay, yaxud kəsik (iqta) torpaq mülkiyyət forması inkişaf edirdi ki, bu da feodalizmi inkişaf etməkdə olan mərhələdən inkişaf etmiş mərhələyə keçirirdi. Kəsik-iqta torpaq mülkiyyət forması geniş yayılaraq institut halını alırdı. Akademik Ziya Bünyadov tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq düzgün müəyyənləşdirmişdir ki, IX əsrin lap ilk çağlarında iqta institutu yenilik idi və yaranma halı keçirirdi.

Feodal istehsal üsulunun və feodalizm münasibətlərinin inkişafı əkinçiliklə maldarlığın sərbəst təsərrüfat forması kimi daha da müəyyənləşməsinə, sənətkarlığın onlardan ayrılmasına, şəhərlərin ayrıca iqtisadi-siyasi vahidlik yaratmasına gətirib çıxarırdı. Bu cür "ayrılma" və "uzaqlaşmalar" sözsüz ki, həmin sahələr arasında əlaqələrə ehtiyacı daha da gücləndirirdi ki, bu da iqtisadi əlaqələrin zəruriliyi, daxili ticarətin inkişafına böyük təkan verirdi. Beləliklə, iri şəhərlərdə, hətta ticarət yollarının kəsişdiyi qəsəbə və kəndlərdə müxtəlif mallarla dolu yeni bazarlar yaranırdı.

Xilafətin IX əsr tarixinin izlədikdə belə bir gedişatın şahidi oluruq ki, xilafət get-gedə öz hərbi və siyasi nüfuzunu itirir, daxili bazarlarla sıx bağlı olan xarici ticarətdə təsirini gücləndirir. Bu, dövlətin fəaliyyətinin deyil, iqtisadi münasibətlərin inkişafının nəticəsi idi. Daha doğrusu, bu, ticarət yolu ilə müdaxilə dövlət tərəfindən idarə olunmurdu. Başqa bir yandan isə müxtəlif ölkə və xalqlar arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr genişlənir, bir çox hallarda siyasi, hərbi münaqişələr onların inkişafına mənfi təsir göstərə bilmirdi. Bizcə, bu dövrə aid hər hansı bir araşdırma apararıq tədqiqatçı həmişə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Belə sual qarşıya çıxır ki, bəs nə cür olmuşdur ki, üstqurum - xilafət (dövlət anlayışında) bazisin yeni inkişafına çərgivə kəsilməmiş, onun əsas sahələrinə nüfuz etmək gücünü itirmişdir.

Bunun iki əsas amili olmuşdur: xarici və daxili. Xilafətin hərbi və siyasi gücünü daima zəiflətməyə çalışan xəzərlər, oğuzlar və Bizans imperiyası onun keçmiş nüfuzunu sarsıtmaqla yanaşı, özləri də iqtisadi və ticarət əlaqələrində həyati maraqlı olduqlarından, bazis üçün maneə törətməmiş, əksinə, buna müəyyən dərəcədə təkan da vermişdilər. Bu xarici amillə yanaşı, daxili amil daha güclü və həlledici idi. Daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə çox vaxt kəsik (iqta) torpaqlarında inzibati, iqtisadi və hərbi idarəçilik bir adamın əlində toplanırdı.

Hər hansı bir qoşun başçısı (əmir) ona tabe ordunun yaşadığı yerə həm də canişin (amil) təyin edilirdi və yaxud əksinə. Beləliklə, hərbi-feodal quruluşu yaranırdı ki, bu da onların mərkəzi aparata tabeçiliyini zəiflədirdi.

Əsas isə bu idi ki, istehsal münasibətlərinin inkişafı feodalizmin inkişafı demək idi və bu da feodal sinfinin xüsusi çəkisini artırır, nəticədə istismarı qüvvətləndirirdi. Bu sonuncu ilə bağlı

olaraq sinfi ziddiyyətlər daha kəskin xarakter alır, feodal sinfi kütləviləşdikcə, sinfi mübarizə də kütləvi xarakter alırdı. Sinfi mübarizə xalq-azadlıq hərəkatları ilə də çulğışırdı.

Abbasilər xilafətinin IX əsr tarixini diqqətlə izlədikdə, siyasi mübarizənin əsasən üç xətt üzrə getdiyini görmək olar - birinci, sinfi mübarizə və ya azadlıq mübarizəsi, ikinci, feodalların müstəqilləşmək uğrunda mübarizəsi, üçüncü, mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə - bunların biri o birindən yararlanır, bəzən biri o birinin davamı kimi çıxış edir, bir-birini tamamlayır və ya müşayiət edirdi.

Sinfi və siyasi mübarizənin çoxsaylı, müxtəlif yönlü olması, müxtəlif sinif, təbəqə, xalq, toplum, cəmiyyət və s. iradəsini ifadə etməsi, cürbəcür ideologiya, ideoloji cərəyan, təriqət və məzhəblərin törəməsi ilə nəticələnirdi ki, bu da öz növbəsində ictimai fikri əlvanlaşdırırdı.

Mübarizə aparən qüvvələr çox vaxtı ilk öncə rəqibi ideoloji cəhətdən silahsızlaşdırmaq istəyirdilər. İdeoloji mübarizə bəzən silahlı mübarizədən daha geniş yayılırdı. Bir çox halda iş yalnız ideoloji mübarizə ilə də davam edir, sonu nə ilə qurtaracağı bəlli olmurdu. Bütün bunlar ictimai fikrin ziddiyyətli mübarizə şəraitində sürətli inkişafına əsas yaradırdı.

İctimai fikrin yeni dəyişikliklərə uğramasının bir səbəbi də mövcud cəmiyyətin iqtisadi-ictimai inkişaf mərhələsi ilə sıx bağlıydı. VII əsrdə yaranmış hakim islam dini ilkin feodalizmin məhsulu olduğundan, IX əsrin inkişaf etmiş feodalizminin tələblərinə cavab verə bilmir. Hətta o dövrün feodalını belə qane etmirdi. Yeni inkişaf mərhələsinin gətirdiyi yeni düşüncə düzümlərindən doğan sorğulara, hamı ya özündə, ya cəmiyyətdə cavab axtarırdı. Bu bir proses halını almışdı və ilkin olaraq VIII əsrin II yarısından - inkişaf etməkdə olan feodalizmin sonuncu dövründən başlamışdı. Yeni sorğulara o dövrdə hələlik böyük müsəlman fəqihləri-hüquqşünasları Qurana və hədislərə əsaslanaraq, onlarda olan bir fikri bir neçə cür yozmaqla, ya köhnəni yeni şəraitə cürbəcür üsullarla uyğunlaşdırmaqla, ya da özlərindən Məhəmməd peyğəmbərin və onun yaxın silahdaşlarının adına hədislər uydurmaqla cavab verirdilər.

Son vaxtlarda, IX yüzillikdə Yaxın Şərqdə ictimai fikrin, fəlsəfə, hüquqşünaslıq, məntiq və s. elmlərin inkişafından, mövqeyindən bəhs edən mütəxəssislər bu inkişafı doğuran iqtisadi-ictimai və siyasi şəraitə üzdən yanaşır, çox hallarda bunları qədim mədəniyyətlərin yalnız yenidən dirçəldilməsi kimi qiymətləndirir, sanki bunu bir qanunauyğun hal sayırlar ki, bununla razılaşmaq olmaz. Hər hansı böyük mədəniyyətin və müxtəlif elmlərin özündən qabaqkı irslərdən yararlanması, bəhrələnməsi, qidalanması zəruridir. Ancaq əlverişli iqtisadi-ictimai, siyasi şərait olmadan bu mümkün deyil.

Böyük inkişaf dövrü keçirən mədəniyyətin bəşəriyyətin ondan qabaq yaratdığı mədəni irsdən geniş ölçüdə faydalanması, heç də köhnənin yalnız yeni şəkildə təqdimi, yaxud köhnənin yeni şəraitdə təzahürü kimi qiymətləndirilməməlidir. Məhz Şərq mədəniyyətinə bu cür yanaşanlar Avropa burjua tədqiqatçılarının "avrosentrizm" (guya bəşər tarixində Avropa mədəniyyətinin mərkəzi olmuş, qalan mədəniyyətlər onun təsirindən yaranmışdır) uydurmasının təsirindən qaça bilməyənlərdir. Çağdaş alimlər Şərqlin tarixini hərtərəfli araşdırmaqla, çox elmi dəlillər əsasında Avrosentrizmə ardıcıl zərbələr vururlar.

Bəhs etdiyimiz dövrün ictimai-siyasi durumu mürəkkəb və çoxcəhətli olmuşdur. Məhz bu da ictimai fikrin, onunla bağlı ictimai elmlərin inkişafında əsas amil sayılmalı, məsələyə elə buradan başlanmalıdır. Biz bu dövrdəki ictimai fikrin yüksəlişinin əsas səbəbini sinfi və müxtəlif siyasi mübarizədə görürük. Bu fikri söyləmək üçün əlimizdə çoxlu tarixi dəlillər və sübutlar vardır. Burada yığcam halda və həm də yalnız əldə edilmiş nəticələr əsasında məsələyə yanaşılacaqdır.

750-ci ildən 808-ci ilədək Abbasilər xilafəti güclü, mərkəzləşdirilmiş dövlət olmuşdur. Bu dövlət dünyanın ən böyük imperiyası idi. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı feodal istehsal üsulunu hakim mövqeyə keçirmişdi. Belə bir qüvvətli imperiya məhz sinfi mübarizənin təsiri nəticəsində tənəzzülə uğramış, bir az keçmədən parçalanmağa başlamışdı. Xilafətin hər yerində irili-xırdalı müxtəlif üsyanlar, iğtişaşlar, kəndli çıxışları baş verirdi. Bunlardan ən böyüyü xürrəmilər hərəkatı olmuşdur. İlk öncə VIII əsrdə xürrəmi çıxışları Azərbaycanda, Xorasanda, Urgəncdə baş vermiş, VIII əsrin 70-ci illərində Məvarannəhri bürümüşdür. Xürrəmilər 776-783-cü ildə Müğənnanın (Ata) başçılığı altında çıxış edərək, xilafətin nüfuzunu Məvarannəhrdə sarsıtmışdılar. Müğəna hərəkatı yatırıldıqdan sonra, xürrəmi çıxışlarının ağırlıq mərkəzi Azərbaycana keçmişdir. Orta Asiyada "ağbayraq" və ya "ağörtüklə" çıxış edən xürrəmilər, Azərbaycanda qırmızı bayraqla çıxış etməyə başladılar: 815-16-cı illərdə Azərbaycanda xürrəmilərə Babək başçılıq etməyə başladığı üçün, bundan sonra onlara babəkilər də deyirdilər. Görkəmli sovet şərqşünası Yevgeni Belyayev, haqlı olaraq göstərmişdir ki, xürrəmilik ideologiyası ən bariz şəkildə özünü *b a b ə k i l i k d ə (seyrəltmə bizimdir-Ə.Ə.)* tapmışdır. Elə buna görə də burada xürrəmilik dedikdə babəkilik başa düşülməlidir. Xürrəmiliyin necə bir ideologiya olması və onun Yaxın Şərq xalqlarının ictimai fikrində hansı rolu oynamasından danışmadan qabaq onun siyasi mövqeyini az da olsa yada salmaq.

Akademik Ziya Bünyadov "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" əsərində Babək hərəkatını da işıqlandırmış, onun üsyan, azadlıq hərəkatı, xalq-azadlıq hərəkatı mərhələlərindən keçərək, Azərbaycan xalqının azadlıq müharibəsinə çevrildiyini ilk dəfə müəyyənləşdirmişdir.

Sovet İttifaqında aparılan bir sıra tədqiqatlar nəticəsində belə ümumi bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycan xalqının bu azadlıq müharibəsi Abbasilər xilafətinin tənəzzül və parçalanmasını müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri, həm də ən ümdəsidir. Bu müharibə 815-ci ildən 837-ci ilin sonunadək davam etmişdir.

Azərbaycan xalqının azadlıq müharibəsinin birbaşa təsiri nəticəsində 820-ci ildə Cənubi-Aşağı İraqda Zut tayfalarının 18 il davam edən üsyanı başlamış, 831-ci ildə Misirdə böyük kəndli üsyanı olmuş, Suriya və Livanda 840-842-ci illərdə 100 minədək kəndlilərin iştirak etdiyi üsyan baş vermiş, 838-39-cu illərdə Tabasaran, Deyləm və Gilanda xürrəmilərin güclü çıxışları olmuş, 850-856-cı ildə bütün Zaqafqaziyanı azadlıq mübarizəsi bürümüşdü.

Babəkin döyüşlərindən, xilafət ordularının məğlubiyyətindən bəhs edən həmin dövrün şair, tarixçi, filosofları nəinki Abbasilər xilafətinin, hətta islam dininin məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qaldığını etiraf edirdilər. Xəlifə Məmun (813-833) yeni çıxışlar baş verməsinə dəyə vergiləri azaltmış, yəhudi, xristian, atəşpərəst və s. dinlərdən olan əhalidən cizyə alınmasında tətbiq edilən həqarətli üsulları (məsələn, boyundan qurğuşunlu bağ asılması və s.) aradan

qaldırmışdı. Bir sıra tədqiqatçılar bu dövrdə ictimai fikrin və elmin inkişafına Məmunun özünün maraqlı olduğunu, elmə qiymət verdiyini yazıb, onu "liberal" şəxsiyyət kimi qiymətləndirirlər. Məmun heç də belə deyildi. O, qardaşı Əmini, yaxın dostu və vəziri Həsən ibn Səhli, əvvəl özünə vəliəhd təyin etdiyi yaxın qohumu və şüələrin səkkizinci imamı Əli Rzani, özünün hakimiyyətə gəlməsində əsas rol oynayan ordu başçısı və Xorasanın əmir-canişini Tahiri və başqalarını kimisindən itaətsizlik gördüyü, kimisindən şübhələndiyi, kimisindən gələcəkdə onun planlarına mane ola biləcəyini nəzərə aldığı üçün ya öldürmək, ya da əksər halda zəhərləndirməklə aradan qaldırmışdı. Məmun Misirdə baş verən üsyanı öz əli ilə yatırtmış, kəndliləri və sənətkarları qırmış, sinaqoq və kilsələri dağıtmış, amansız və qəddar olduğunu dönə-dönə göstərmişdi.

Bəs necə olmuşdur ki, Məmunun dövründə nisbətən azad fikirlilik yaranmış, elmin, ictimai fikrin inkişafı üçün əsas təməllər qoyulmuşdu. Əslində siyasi hakimiyyətdə bunların qarşısını almağa heç bir güc yox idi, əksinə bunlardan öz məqsədi üçün istifadə etməyə çalışmışlar. Məmunun biliyi və bacarığı məhz burada özünü göstərmişdi. Göstərməli ki, orta əsrlərdə Şərq feodalları arasında savadsızına çox təsadüfə rast gəlmək olardı. Halbuki Avropa feodalları kütləvi savadsız idilər, savadlısına nadir hallarda rast gəlmək olurdu. VII-IX əsrlərdə Bizans imperiyasında filosoflar təqib olunduğu, fəlsəfə məktəbləri bağlandığı halda, Şərqdə yeni elm ocaqları açılırdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ortodoksal islam inkişaf etmiş feodalizm cəmiyyətinin tələblərinə cavab verə bilmirdi. Belə bir zamanda isə, xürrəmlik-babəkilik gənc ideologiya kimi daha güclü idi. Babəkin xilafət orduları üzərində ardıcıl, böyük qələbələrini xürrəmiliyi müşayiət edən, ona üstün mövqe qazandıran əsas cəhət idi.

Xürrəmiliyin hakim ideologiyaya heç bir güzəştə getməməsi, ona daban-dabana zidd olması, sinifli cəmiyyəti məhv etmək qayəsi, onu, nəinki mövcud hakimiyyət, hətta xilafətin düşmənləri olan başqa feodal cəmiyyət və dövlətlər üçün də qorxulu etmişdi.

Xürrəmlik o dövrdə mövcud hakimiyyətə qarşı ən güclü ideologiya olmuş, sonralar bütün Yaxın Şərqdə, xüsusən də Azərbaycanda dərin kök salmış, bir neçə yüz illərlə əzilən sinif və təbəqələrin ideologiyası olmuş, IX əsrdən XV əsrə kimi bütün yoxsulların sinfi mübarizəsində özünü bu və ya başqa şəkildə göstərmiş, hətta Mütəzili, İsmaili, Qərməti və s. müsəlman təriqətlərinə təsir etmişdir. Xürrəmiliyin sufilikdə də çox böyük yeri vardır.

Türk tarixçisi Yılmaz Öztunanın belə bir fikri ilə razılaşmalıyıq ki, xürrəmlik uzun müddət Azərbaycan, İran, İraq və s. yerlərdə gizli yaşamış, ismaililik və qərmətilikdə özünü göstərmişdi. Buna əlavə olaraq, mənbələrdən tapdığımız bir neçə misal gətirməklə, xürrəmiliyin hansı dövrlərdə yaşadığını və mövcud hakimiyyət üçün necə qorxu törətdiyini oxuculara çatdırmaq istədik.

Bütün mənbələr göstərir ki, əgər Mütəsim (833-842) olmasaydı Babək (xürrəmilər) xilafəti və islamı məhv edəcəkdik.

XII əsrdə böyük Səlcuq hökmdarlarından Alp Arslanın və Məlik şahın vəziri Nizamülmülk yazırdı ki, əgər ali hakimiyyətə bir bədbəxtlik üz versə, onda hamı baş qaldıracaq və onların da əsas qüvvəsi xürrəmilər olacaqdır.

Orta əsr tarixçisi Fəzullah öz əsərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı, görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətayinin atası Şeyx Heydər haqda yazır ki, bu adam Azərbaycanda Babəkin fikirlərini, qanunlarını yayırdı. Səfəviyyə sufi təriqətinin banisi Şeyx Səfiəddinin təlimi Səfəvilər dövlətinin (xüsusən ilk çağlarında) ideologiyası olmuşdur. Bizcə Səfəvilərin silahlı mübarizəyə qoşulub nəticədə dövlət yaratmaları ilk öncə xürrəmiliklə bağlı olmuş, sonra onların ideologiyasında şiəlik üstün mövqe qazanmışdı. Bu ideologiyada xürrəmilik, şiəlik və sufilik birləşdirilmişdir. Daha doğrusu, bunların hər üçündən istifadə edilmişdi. Çünki, sufilikdə siyasi mübarizə rədd edilir, yalnız bəzi sufi təriqətinin müəyyən təşkilatında (məsələn, futuvvədə) güc tətbiq edilməsinə icazə verilmişdi. Səfəvilərin ideologiyası tədqiq edilməli çox maraqlı və geniş bir mövzudur. Burada ondan geniş bəhs etmək yersizdir.

Xürrəmiliyin iqtisadi və ictimai bərabərlik ideyası IX əsrdə bütün Yaxın Şərqə yayılmış, hakim ideyaları kökündən sarsıtmışdı. İctimai bərabərlik ideyasının öncül olması, sinifsiz cəmiyyət uğrunda mübarizə demək idi. Xürrəmilər siniflər fərqlərini yox etmək, ictimai bərabərlik yaratmaq üçün birinci olaraq mal və mülk bərabərliyini tələb edir, azad etdikləri torpaqlarda bunu həyata keçirirdilər. Heç bir artırmaya, böyütməyə yol vermədən deyə bilərik ki, bu o qədər yeni və o qədər güclü bir axın idi ki, hətta XIX əsr burjua tarixçiləri onu olduğu kimi görüb qiymətləndirə bilməmiş, bəzən də buna "kommunist hərəkatı" adını vermişdilər.

Xürrəmi ideologiyasının ən güclü və mütərəqqi cəhətlərindən biri də insanın bütün görünən və ağlagəlməz varlıqlardan üstün tutulmasıdır. Xürrəmilərdə insan şəxsiyyəti, insan azadlığı, iqtisadi və mənəvi azadlıq hər şeydən yüksəkdir. Təbiətlə insan vəhdətdədir. Var, mülk toplayanlar, başqasının azadlığına qəsd edənələr, özgəsinin əməyini mənimsəyənlər, ictimai bərabərliyi pozanlar təbiətin şər qüvvələri ilə birləşir. Bu iki əksiliyin mübarizəsi labüddür və sonda xeyir qüvvələr qalib gələcək, şər qüvvələr yox olacaq, təbiyyətlə cəmiyyət xeyirxahlıq vəhdətində birləşib, bir toplum olacaqdır. Bütün bunların təbliği və aşılması cəmiyyəti vahid bir mütərəqqi cəbhəyə cəlb etmək, mübarizə aparan mütərəqqi qüvvələri vahid bir xəttə yönəltməkdən başqa bir şey deyildi. Xürrəmilərin ideologiyası tək-cə yoxsul kütlələrə deyil, hətta bir sıra əyan və feodalın da şüuruna güclü təsir göstərmiş, onlarda hakim ideologiyaya qarşı şübhə və inamsızlıq yaratmışdı. Bunu, hətta Abbasilər dövlətinin və hakim ideologiyasının ən qatı təəssübkeşi, Əbu Təmmam (845-də ölüb) öz şerlərində etiraf etmiş, bir qəsidəsində Babəki "islamın çirağını söndürən" adlandırmış, insanların ürəyində inam qalmadığını bildirmişdi. Məsələ də elə buradan başlayır. Köhnə inam pozulmuş, yenisi yoxdur. Yeni inam kimi yalnız xürrəmilik çıxış edir ki, onu da mövcud quruluş, hakim feodal sinifi, əyan və tacir təbəqəsi, bütün varlıqlar özlərinə düşmən sayırlar. Ya köhnə inamı yenidən işləyib, mövcud şəraitin- varlıqların istək və arzularına yararlı hala salmalı, ya da xürrəmiliyin qarşısını ala biləcək yeni bir təlim hazırlanmalı idi. Hakim quruluşun və siniflərin buna böyük ehtiyac duyduğunu, daha doğrusu, onların mövcud tələblərə cavab verəcək bir ideologiyasız artıq yaşaya bilməyəcəyini çox adam açıq aşkar gördüyü kimi, Məmun da görmüşdü. Xürrəmilərin "ali ruhdan ayrılan ruhlara keçir, bir bədəndən başqa bədənə köçür, insan öləndən sonra həmin ruh yenidən ali ruha qovuşur" və s. bu-cür təlimləri cəmiyyətdə belə bir inam

yaradırdı ki, insanın varlığını ruh müəyyənləşdirir və bu ruh da ali yaradıcı ruhun bir hissəsidir. Elə həmin vaxtlarda xürrəmi təliminin güclü təsiri altında olan sufilər bu baxımla da insanı Allahın yaratdığı varlıq deyil, Allahdan törəyən varlıq sayır, Bustami kimi məşhur sufi öz ruhu ilə ali ruhu (allahı) eyniləşdirirdi. (Sonradan Mənsur Həllac bu təlimi daha da gücləndirmişdi).

İslam dininin ulu yaradıcı - Allah haqqında təlimi Quranda qoyulmuşdu. Ancaq dediyimiz kimi bu təlim VII əsrdə yarandığından IX əsr üçün primitiv görsənir, cəmiyyətin bütün yönlərini əhatə edər, şüurlarda yaranan yeni sorğulara cavab verə bilmirdi. Əvvəllər, belə hallarda məsələ qılınc zoruna qırğınlarla həll edilirdi. IX əsrin I yarısında isə mövcud hakimiyyət öz hakim ideologiyasını qılınc qorumaq iqtidarında deyildi. Xürrəmilərin hərbi gücü və ideologiyası, şamançılığın və sufiliyin kəskin müdaxiləsi islamın ali yaradıcı haqqındakı təlimini tamam pozmuş, ona inamsızlıq yaratmışdı. Xəlifə Məmun islam dini ideologiyasını qoruyub saxlamaq, onu məhv olmaqdan qurtarmaq üçün hər bir metod, şərt və tədbirə razı idi. Çünki bunsuz dövlətin yaşaya bilməyəcəyini başqaları kimi o da açıq görürdü. İctimai-siyasi vəziyyət belə göstərirdi ki, dövlət hərbi və siyasi cəhətdən nüfuzunu itirir, hakim feodal sinfi və onu müşayiət edən müxtəlif zümrə və təbəqələr iqtisadi baxımdan güclü olsa da, döyüşkənlik, müharibə aparmaq qabiliyyətlərini tamam itirmişlər. Xilafət Azərbaycanla müharibədə yarım milyona yaxın hərbi qüvvə itirmiş və həmişə də məğlub olmuşdu. Ancaq ideoloji müharibə üçün həm vəsait, həm də şərait var idi. Mənəvi və psixoloji cəhətdən tamam şikəst olmuş, ürəklərində inam qalmayan" təbəqələrə ürək-dirək vermək, onlarda özünə inam-islama inam yaratmaq, xürrəmiliyi gözdən salmaq, onu başqa cür qələmə vermək, ictimai bərabərlik cəmiyyətini böhtan və iftiralarla gözdən salıb, aşağıdan yuxarıya kölə tabeçiliyinə, sinifli cəmiyyətə, imperiyaya, sülalə hakimiyyətinə, mövcud quruluşa müxtəlif üsul və yollarla, müxtəlif vasitələrlə haqq qazandırmaq ölüm-dirim içərisində yaşayan həmin feodal cəmiyyətinin yeganə yolu idi. Elə bu vaxtdan da islam dininin sinkretikləşmə dövrü başlayır. Elə bu vaxtdan da islam dini yeni silahlarla - hüquq, fəlsəfə, ilahiyyətsünaslıq, ədəbiyyat, məntiq və s. elmlərlə silahlanmağa, başqa xalqların yaratdığından da dərs almağa, daha geniş sahəyə uyğunlaşmağa başlamışdır.

Elmin və mədəniyyətin inkişafı belə bir zəruri və qaçılmaz tələbdən doğmuş, gələcəkdə isə cəmiyyətin başqa-başqa tələbləri əsasında daha yüksəlmişdir.

IX əsrin I yarısından Bağdad xilafət ərazisində olan bütün mədəniyyət, elm və ictimai fikri özündə toplamağa və onların mərkəzinə çevrilməyə başlayır. Şairlər ərəblərin keçmiş qəhrəmanlıq və şücaətini tərənnüm edən əsərləri yenidən toplayıb üzünü köçürür, həmin təsir altında qəsidələr yazır, keçmiş və öz dövrlərində az-çox şücaət göstərən döyüşçü və feodalları mədh edir, xilafətin düşmənlərini "şeytan", "iblis", "haqq yolunu azmış", "fitnə-fəsadçı" və s. adlandırır.

Ədəbiyyatda və tarix elmində xüsusi damğalar yaranır. Harada üsyan, xalq çıxışı başlayırsa, ona "fitnə baş verdi" deyirdilər. Bütün tarixi əsərlərdə buna bol-bol tuş gəlirik. Tarix elmi sürətlə inkişaf edir. Müsəlman feodal tarixçiləri islamın vaxtı ilə dost tutmadığı, bəzən də düşmən saydığı, islama mənaca zidd olmuş ünsür və qüvvələri, o cümlədən atəspərəst Sasani hökmdarlarını, "Cahilliyə" dövrünün büt-pərəst ərəb qəhrəmanlarını, Makedoniyalı İsgəndəri, keçmiş Bizans imperatorlarını və s. tərifləyir, onlara yeri gəldikcə müsbət qiymət verirdilər.

Eramızdan qabaqkı quldar dövlətlərin bir sıra hökmdarlarını tərifləyəndən sonra, onların ürəyində allah xofu olduğunu, bəzilərinin hətta ürəyində allaha inanıb, gecələr ona ibadət etdiyi də söylənilir, onlara əfsanəvi don geydirilir, bu cür tarixi şəxsiyyətləri əfsanəvi qəhrəmana çevirir, əfsanəvi qəhrəmanları real tarixi şəxsiyyətlər kimi qələmə verirdilər. Yəhudi, xristian və islam peyğəmbərləri, apastollar, imamlar, din uğrunda vuruşanlar, ölənlər bir az həqiqətlə əfsanələşdirilir, yeni görkəmlə təqdim edilir, şüurlara yeridilərək ümumi bir düzüm yaratmağa çalışırlar. Tarixşünaslıq da, ədəbiyyat da daha çox siyasətə xidmət edirdi.

Lap uzaq keçmişlərdən tutmuş həmin dövrə qədər baş verən üsyanlar, qiyamlar, xalq çıxışları, hərəkətləri, bir sözlə əzilən sinif və təbəqələrin mübarizəsi, istər İranda, Turanda, Yunanıstanda, Bizansda və s. yerlərdə və istərsə də müsəlman dövlətlərində olsun, pislənilir, "fitnəkarlıq" adlandırılır, cəmiyyəti pozucu, qarışıqlıq, şuluqluq salan bir qüvvə kimi lənətlənir. Hər yerdə üsyan başçıları quldur, yolkəsən, başkəsən, dinsiz, imansız, əsl-i-kökü olmayan, vaxtı ilə avaraçılıq edən, öz hərəkətləri ilə insanları bezdirən bir insan kimi qələmə verilir. Ancaq onu da deməliyik ki, o dövrdə yazılmış əsərlərdə bir çox həyat həqiqətləri, tarixi dəlillər və məlumatlar, siyasi və ictimai hadisələr də dəqiq tarixi ilə düzgün verilir. Bir sıra əsərlərdə müəllifin hadisələrə, dəlillərə münasibəti çox cüzi yer tutur, müəllif dövrün siyasətindən uzaqda durmağa çalışır.

Xilafətə qarşı mübarizə aparan böyük qəhrəmanlara, üsyan başçılarına həcvlər yazılırdı.

Xəlifə Məmun tez-tez sarayda şairlərin, alimlərin, ilahiyyətçilərin yığıncağını düzəldir, islam təlimini yeniləşdirmək, gücləndirmək üçün tədbirlər təkür, şübhəli suallara da cavab tapdırmağa çalışırdı.

Aşağıdakı tarixi məlumata baxsaq, məsələnin hansı istiqamətdə getdiyini aydın görə bilərik: Bir gün Məmunun sarayında alimlərin mübahisəsində iştirak edən filosof xristian əl-Kindi müsəlman ilahiyyət alimlərinə belə demişdir: "Əgər qələbənin Allah tərəfindən tövsiyyə edilməsi, bəyənilməsi sübutu doğrudursa, onda bu daha inandırıcı görsənir ki, Allah Babəkə kömək etmişdir, belə ki, Abbasi xəlifələrinin ona qarşı göndərdiyi bütün ordulara o, qalib gəlir... Mənə de görüm, sənin ağan Məhəmməd peyğəmbərlə Babək Xürrəmi arasında nə fərq var?"¹

VIII əsrin II yarısında və IX əsrin ilk onilliklərində islam dininin əsas gücü fiqhdə (müsəlman hüquqşünaslığında) toplanmışdı. Fiqh cəmiyyətin həyatında bütün məsələlərin ümumi həllində aparıcı yer tutur, idarəçiliyin bütün sahələrini əhatə edir, "elm anlayışı" fiqh anlayışı ilə eyni tutulurdu. Müsəlmanların təfəkküründə "elm" dedikdə Quranda ona verilən anlayış canlanırdı. Bu söz müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif yazılarda fərqli, müxtəlif çalarlı anlayışla səslənirdi. Quranda "elm" sözü "bilik", "bilgi", "qavrayış", "doğrunu görmək", "düzgün anlamaq", "yəqinliyi bilmək" və s. mənalar verir. Eyni ilə də həmən kökdən yaranan "alim", "bilən", "bilici", "hər şeyi bilən", "hər şeydən xəbərdar" müxtəlif mənalarda izah edilə bilər. "Elm" dedikdə əsasən Quranın təlimi istiqamətində dünyanı, həyatı dərk etməyi öyrədən "bilik" başa düşülürdü.

Zaman keçdikcə "elm" sözü Qurani, şəriəti, Məhəmməd peyğəmbər və onun silahdaşları ilə bağlı hadisələri bilmək kimi qavranılırdı ki, fiqh bu təşəbbüsü öz əlinə almışdı. Fiqh də

waranma dövründə və bir qədər də ondan sonra "anlayış incəliyi", "bilik" kimi başa düşülürdü. Firuzabadinin lüğətində göstərilir: "Əl-Fəqih"- bir nəsnəyi zəhn və fitnətlə (*qavramaqla- Ə.Ə*) gərəgi kibi anlayub bilmək mənasındadır".²

O zaman anlayışındakı "elm" in yerinə əsl varis kimi çıxış edən fiqh ilahi-dini və dünyəvi məsələlərin hamısı ilə məşğul olurdu. Sonradan, fiqh bu mövqeyini itirib, elmin bir sahəsi kimi ayrıldı və "fiqh elmi" adını aldı. Birinci olaraq, fiqhdən ilahiyyətçilik ayrıldı və elm adından təkbaşına çıxış edərək, hətta fiqhın elm olmağını belə inkar etməyə başladı. Bu hadisənin də əsas ayrılma və üstün yer qazanma sığırayışı Məmunun vaxtında baş verdi ki, biz bunu da ictimai-siyasi şəraitin tələbi kimi qiymətləndiririk. Düzdür, o vaxta kimi bir sıra dini-siyasi təriqətlərin təlimlərində ilahiyyətşünaslıq ön yer tuturdu, ancaq, bu dağınıq və zəif idi və heç biri dövlətin ideologiyası səviyyəsində fəaliyyət göstərməmişdi. Həmin təriqətlər arasında mütəzili təriqəti ilahiyyətçilikdə daha qabağa getmişdi. Mütəzililik özünəqədərki bir sıra cərəyanların ideyasının qarşılıqlı toqquşması nəticəsində VIII əsrin ortalarından ortaya çıxmış, get-gedə ayrıca bir ideya cərəyanı halına düşmüşdür. Ancaq, mütəzililər VIII əsrin II yarısında ardıcıl təqiblərə məruz qalmışdır.

Xilafətdəki ictimai cərəyan və qüvvələrin münasibətini nəzərə alıb, ümumən mötədil mövqe tutmağa çalışan, real qüvvələri az-çox qiymətləndirməyi bacaran ehtiyatlı və tədbirli Harun ər-Rəşid (786-809) belə mütəzililəri təqib etdirmişdi. Xəlifə Məmun (813-833) xilafətin düşdüyü başqa bir ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərdiyindən mütəzililərə zəruri ehtiyac duymuş, onları "himayə" etməyə başlamış, onlara sərbəstlik vermiş, hətta mütəzililərin rəqiblərini sıxışdırmağa, təqib etmək üçün tədbirlər görmüşdü. Bununla da mütəzili təlimi xəlifə Mütəvəkkilin dövrünə kimi (846-861) xilafətin ideologiyasında önəmli yer tutmuşdur. Özlərini həmişə "Haqqçılar və təkallahçılar" sayan mütəzililərin təlimi tək hakimiyyətdə qanuniliyini yeni bir şəkildə düşüncələrə aşılamaq üçün daha yararlı idi və ortodoksal ruhanilər bu rolu artıq oynaya bilmirdilər. Mütəzililik mövcud hakimiyyətin təkə bu zəruri tələbini ödəməkdə qalmayıb, bir qədər idealist, daha çox materialist fəlsəfə ilə qidalanaraq, dini-siyasi cərəyandan daha çox, fəlsəfi cərəyan kimi təşəkkül tapmağa başladı. Bir daha yada salaq ki, bu islam dininin sinkretikləşməsi³ üçün təməl daşlarını qoymuşdu.

Mütəzililik haqqında Azərbaycan alimlərindən Ə.Zəkuyev, Ş.Məmmədov və Zakir Məmmədov öz əsərlərində bu və ya digər münasibətlə bağlı bir sıra ümumi məlumatlar vermişlər. Biz burada mütəzililiyin yalnız mövzuya aid cəhətlərindən ümumi danışmağı uyğun sayırıq. Bəhs etdiyimiz IX əsrin I yarısında mütəzililiyin ən görkəmli nümayəndələri İbrahim İbn Səyyar Nəzzam (835-ci ildə ölmüşdür) və Əbu Hüzeyl Əllaf (849-cu ildə ölmüşdür) olmuşdur. Həmin dövrdə mütəzililik bütün Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda da çox geniş yayılmağa başlayır. Əksər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Ə.Zəkuyev məsələnin səbəbini daha tutarlı yönəmlə izah edərək yazmışdır: "Mütəzililərin və onların sələfləri qədərilərin təlimi xilafətdəki sinfi mübarizə və xəlifələrin siyasəti ilə sıx bağlı idi".⁴

Müxtəlif xalqların içərisindən çıxmış mütəzililər o vaxtların dini və dünyəvi görüşlərini ümumiləşdirib, islam ilahiyyət (tanrıçılıq) elmini tam yeni bir şəkil və məzmununda yaratdılar. Mütəzililər bunu yaradarkən ağılı və məntiqi mühakiməni bütün məsələlərin həllində birinci sayıb, onu özlərinə üsul seçdilər. Düşüncə və qavrayışı birinci şərt kimi götürüb, geniş kütlələrdə məntiqi mühakimələrin gücünə, tək tanrıya yenidən inam yaradıb ona tapınmaq

mövcud hakimiyyətin varlığı üçün zəruri olduğundan, düşüncə və mühakimə azadlığına qarşı təqibi dayandırdı. Elə buna görə də bir sıra tədqiqatçılar mütəzililəri "azad düşüncəlilər" və ya "azad düşüncə tərəfdarları", "azad fikirlilər" də adlandırırlar. Mütəzililər öz təlimlərində gah idealist, gah da materialist mövqedən çıxış etmişlər.

Onların təlimində naturalizmin və rəasionalizmin geniş yer tutması bir sıra məsələlərdə materialistcəsinə dünyagörüşlərini yaratmışdır. Xüsusən Nəzzamın fəlsəfəsində varlığa materialist baxış güclü olmuşdur. Onun maddi aləmin təşəkkülü və əbədiliyi, ruhun maddiliyi, atomizm (bölünməz hissəciklər haqqında baxış) və s. haqda fikirlərində materialist düşüncəsi özünü açıq göstərir. Ancaq bir sıra mütəzililər kimi, Nəzzam da Allahın varlığını sübut etməli olduğundan son həddə idealist mövqeyə keçmək məcburiyyətində qalmış, fikirlərində idealist baxışla materialist baxışı çulğışdırmış, dolaşlıq (bəlkə də bilərəkdən) yaratmışdır. Farabi göstərirdi ki, Aristotelin fəlsəfəsini düzgün anlamaq üçün onun öz əsərlərində anlaşılmazlığa nə üçün yol verdiyini və buna nə üçün məcbur olduğunu bilmək lazımdır. Bizcə Nəzzam da, Farabi də, İbn Sina da bir sıra fikirlərini başqa cür yazmağa məcbur olmuş, ictimai siyasi şərait onları buna vadar etmişdir. Mütəzililər haqqında belə bir nəticə ilə kifayətlənək ki, onların son anda Allahın varlığını sübut etməyə çalışmalarından, sinkretik ilahiyyətçiliyin əsasını qoymalarından asılı olmayaraq, təlimləri bütün Yaxın Şərqdə sonrakı ictimai, fəlsəfi fikrin inkişafı üçün yeni qida mənbəyi olmuşdur.

Qabaqda dediyimiz kimi, IX əsrin I yarısında ilahiyyət bir elm tək formalaşma dövrü keçirib, fiqhə aralanmış və üstün yer qazanmışdı. Bununla yanaşı ədəbiyyat da yeni ictimai fikir cərəyanlarının təlimlərini mənimsəyir, ictimai həyata nüfuzunu dərinləşdirir, onun müxtəlif sahələrini əhatə etməyə başlayır. Əbu Təmmam (788-846), Buhtiri (820-897), Cahiz (767-869), İbn Mütəzz və b. görkəmli şair və ədiblərin əsərlərində adi bədəvi həyatından tutmuş sənətkar, müəllim, sərkərdə, hökmdar, alverçi, xırdavatçı və s. həyatı, yaşayışı, fəaliyyəti öz əksini tapmışdır.

Bir sıra mənbələrdə filosof Nəzzamın şagirdi kimi də göstərilən Cahiz mütəzili idi. İstər nəzm və istərsə də nəsr əsərlərində mədrəsə şagirdi və müəllimindən tutmuş haşimilər sülaləsinə, qiyamçı, sənətkar, kitab satandan tutmuş Allahın atributlarına qədər hər şeydən yazmış, ərəb dilli yeni nəsrin, ərəb ədəbiyyatşünaslığının özülünü qoymuş, nəsrin bir sıra növlərində, o cümlədən qafiyəli nəsrə (səc) yaxud mənsur şerdə ölməz nümunələr yaratmışdır. Nəhəng istedad olan Cahizin yaradıcılığına bir qədər yaxından yanaşanda, orada təkə mütəzili görüşü ilə ictimai həyatın bədii təsvirini deyil, başqa xalqların yaşayış tərzindən, adət-ənənəsindən, inamlarından, ədəbiyyatından gəlmə güclü təsirin necə ümumiləşdiyini də görmək olar. Mənşəcə zənci olan Cahiz ərəblərin, türklərin, farsların və başqa xalqların tarixini, adət-ənənəsini, psixologiyasını, fiziologiyasını, hərbi-siyasi qabiliyyətini yaxından öyrənmişdir. Onun "Mənaqib əl-Ətrak" ("Türklərin mənliyi") əsəri (bir neçə dillərə, o cümlədən rusçaya da çevrilmişdir) müəllifin türk xalqlarının həyatına necə yaxından bələd olduğunu açıq göstərir.

IX əsrdə bir sıçrayışla yeni məzmun və formada inkişaf edən ərəb dilli Şərq mədəniyyəti müxtəlif xalqların mədəniyyətinin toplusu idi. Hind, yunan, ərəb və fars dilli mədəniyyətlər kimi, türk xalqlarının mədəniyyəti də bu prosesdə çox böyük rol oynamışdı.

Qeyd etməliyik ki, IX əsrin ilk çağlarından xilafətdə türklər daha geniş yayılmağa başlayırlar. Onlar xilafətin siyasi həyatına tam yeni bir durum gətirdilər və bu dövr, xüsusən 830-932-ci illər "türk nüfuzu dövrü" adlandırıldı. Xarakterik bir misal kimi, orta əsr tarixçiləri göstərir ki, Quranı əzbər bilən, islamın təəssübkeşi olan, Misirdə müstəqil dövlət yaradan, adət hüququna geniş yer verən, ərəb və türk dillərində şer yazan Türk-oğuz Əhməd ibn Tulun (835-884-cü illər) xəlifələri bir oyuncağa çevirmiş türklər haqqında acıqla demişdir ki, "islamın hörməti onların yanında yoxa çıxmışdır". Bu tamamilə çox yığcam deyilmiş bir həqiqət idi. O zaman hərbdə xüsusi məharəti olan türklər dövlətçiliyi dini ideologiyadan üstün tutmuş, islama aludəçilik göstərməmişlər. Belə hal xəlifə Mütəvəkkilin dövründə (847-861) özünü qabarıq göstərmişdir.

Xəlifə Quranı Allahın sözləri hesab etməyən mütəzililəri təqibə başlayanda, onun vəziri türk Fəth ibn Xaqan mütəzililərin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Cahizi öz himayəsinə götürmüş, onu ölümdən qurtarıb, saray kitabxanasında elmi fəaliyyətini davam etdirmək üçün ona hər cür şərait yaratmışdı. Fəth ibn Xaqan o qədər çox mütaliə edirdi ki, hətta bir zərb-məsələ çevrilmişdi. Tarixçilər belə göstərir ki, o, kitab qoymaq üçün hətta paltarına, çəkməsinə cib tikdirmişdi. Xəlifənin qəbulunda gözləyərkən, onun hüzurunda olanda da boş vaxt tapan kimi cibindən kitab çıxarıb ya oturmuş halda, ya da ayaq üstə, bəzən gəzə-gəzə oxuyardı.

Beləbir fakt da maraqlıdır ki, hələ VIII əsrin sonunda "Oğuznamə" fars dilindən ərəb dilinə tərcümə edilmişdi. Bizcə Bağdadda saray həkimi tərəfindən tərcümə edilmiş "Oğuznamə"nin sarayda yaşayan Əbu Təmmama birbaşa təsirinin nəticəsidir ki, o, da qədim ərəb dastanlarını yığib "Himasə" toplusunu yaratmışdır. Bu bir də ona görə lazım idi ki, artıq döyüşçülük qabiliyyətini itirmiş ərəblərdə xürrəmilərə qarşı mübarizədə mətanət, cəsəret və keçmişinə baxmaqla bu gününə inam yaratsın.

İstər Cahizin, istərsə də Əbu Təmmam və Bühtirinin yaradıcılığında türklərin həyatından alınmış mövzular bol-bol yer tutmuşdur.

Bəhs etdiyimiz dövrdə "Ədəb" deyilən bir sahə yaranmışdır. Ərəb dilində bu söz ilkin çağında, yəni IX yüzillikdə "elm" sözündən ayrı izah edilirdi. Sonradan onu elmin bir sahəsi kimi götürüb, "elmül-ədəb" - "ədəb elmi" adı altında vermişlər.

Görkəmli sovet alimi A.V.Saqadayev klassik mənbələrə əsaslanıb belə nəticə çıxarmışdır ki, bu elm ilk yarandığı dövrdə bütün elmlərin sintezi kimi başa düşülmüşdür. Belə ki, elm və ədəb, alim və ədib anlayışları aşağıdakı kimi izah edilmişdir: alim biliyin bir sahəsi, yaxud bir fənlə məşğul olur, ədib bütün fənlərin nailiyyətlərini öyrənib, onları birləşdirir.

Belə deyək ki, tarix elmi tarixi öyrəndiyi halda, ədəb dil, poeziya, nəsr, tarix, fəlsəfə, etika, gözəl danışq, nitq, məntiq, incəsənət və sairədən özünə lazım olanı toplayır, yeri gəldikcə birindən az, o birindən çox qidalanır. Hətta gözəl yazı bacarığı olan, axıcı dildə danışan bir sıra alimlərdən xəbərdar, yüksək etikası olan qazi, katib, qoşun başçısı, xəlifə və s. də həm də "ədibdir" deyirdilər. "Ədəb" X əsrdən sonra ümumi bir elmi-tərbiyəvi təlim halına salınıb, o zamankı cəmiyyətin həyat normalarından birinə çevrildi. O, ümumi bir təlim kimi bütün

məktəb, mədrəsə və cürbəcür elm ocaqlarında, təriqətlərdə, ailələrdə, sufi ordenlərində və s. yerlərdə gənclərə öyrədilirdi. Sonralar "ədəb" daha çox "ədəbiyyat" mənasında işlədildi.

Bir neçə söz də tarix elmi haqqında. Ərəblər islamı qəbul edəndən sonra uzun müddət tarix elminə əhəmiyyət verməmişlər. İlk dəfə olaraq VIII əsrdə Peyğəmbərin tərcümeyi-halı yazılarkən onunla bağlı tarixi hadisələr qələmə alınmışdı. IX əsrdə keçmiş tarixin işıqlandırılması, qələmə alınması geniş yayılır. Müxtəlif sahələrdən bəhs edən tarix əsərləri yaradılır. İbn Quteybə (828-889) ("Şer və şairlər kitabı"), Əhməd Balazuri (892-də ölüb) ("Ölkələrin fəthi"), Əbu Hənifə Dinavəri (895-ci ildə ölüb) ("Uzun xəbərlər"), Əhməd Yəqubi (897-də ölüb) ("Tarix", "Ölkələr"), Məhəmməd Təbəri (838-923) ("Hökmdarların və peyğəmbərlərin tarixi") və s. tarixçilər qiymətli tarix əsərləri yazmışlar.

Dəqiq elmlərə gəldikdə, burada vəziyyət başqa cür idi. Dəqiq elmlərdə, xüsusən tibb, astronomiya, riyaziyyat, hesab, təbiyyat, memarlıq və coğrafiya elmlərində dinə qarşı təhlükə duymadan əksinə onların təcrübi əhəmiyyətini, xeyrini hər an görən xəlifələr, ortodoks ruhanilər onlarla məşğul olanlara toxmur, şərait yaradırdılar.

Xəlifələrin, əyanların yanında müsəlman həkimlərlə yanaşı, yəhudi, xristian və s. dinlərdən olan həkimlər çalışırdılar. IX əsrdə xilafətin mərkəz əyalətlərində dəqiq elmlərin inkişaf etdirilməsində ən böyük xidməti Orta Asiyalılar görmüşdür. Bu baxımdan Məhəmməd Xarəzmi (795-857), Əhməd Fərqani, Əhməd Mərvəzi və Xalid Məvərrazinin xidmətdəri daha böyükdür.

Məhəmməd Xarəzmi orta əsrlərdə təkcə Şərqdə deyil, bütün dünyada ən böyük riyaziyyatçılardan biri olmuşdur. O, ilk alimdir ki, riyaziyyatın sərbəst bir sahəsi kimi "Cəbr" elmini yaratmış, "əl-Cəbr və müqabələ" - "yerinəqoyma və bərabərləşdirmə" əsərini yazmışdır. Onun bu əsərinə görə həmən elm "əl-Cəbr- "Alqebra" adlanmışdır. "Arifmetika" və "loqarifma" da onun yaradıcısı "əl-Xarəzmi"nin adı idə bağlıdır. Üç, dörd və beş dərəcəli tənliklərin qurulması və ya bir neçə dərəcədə kök almanın da əsasını o qoymuşdur.

Astronomiya elminin inkişafında, daha doğrusu riyaziyyatın astronomiyaya geniş tətbiqində də Məhəmməd Xarəzminin xidməti böyükdür.

Avropada hələ orta əsrlərdən "Alfaraqanus" adı ilə tanınan Əhməd əl-Fərqani X əsrin ən böyük astronom və coğrafiyaçısı olmuşdur. Onun "Göy cisimlərinin hərəkətləri və astronomiya elminin toplusu" əsəri astronomiyada və coğrafiya elminin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Fərqani o dövr memarlığının və su qurğularının ən gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Məhəmməd Xarəzmi və Əhməd Fərqaninin böyük xidmətləri sayəsində astronomiyada böyük nailiyyətlər qazanılmış onunla bağlı triqonometriyanın əsası da qoyulmuşdu. Sonradan Bəttani (858-927) bunu daha da inkişaf etdirmişdi. Farabi və İbn Sinadan danışarkən onlara qədərki Şərq elminin bu səpgidə verilməsi bir qədər qəribə görünə bilər. Ancaq, belə bir yığcam və ümumi təsəvvür olmayınca, Farabi və İbn Sinanı yaxından tanımaq, onların xidmət və yaradıcılığını gərəyincə dəyərləndirmək mümkün deyil. IX əsr Şərq mədəniyyəti Ərəb, Türk, İran, Hind, Yunan, Yəhudi, Misir və s. xalqların mədəniyyətlərinin varisi idi. Orta əsrin ensiklopedik zəkalarından olan Biruni (973-1048) elə bu mədəniyyəti nəzərə alıb yazır: "Dünyanın bütün ölkələrindəki elm ərəb dilinə gətirilərək, daha da bəzədilir, ürəyəyatımlı olur.

Hər xalq öz dilini gözəl saysa da, ancaq (bu elm) ərəb dilinin sayəsində əzələlərə, qan damarlarına yayılır". Biruninin özü haqda yazdığı bir fikri, biz o dövrün bir çox böyük alimlərinə, o cümlədən Farabi və İbn Sinaya da aid edə bilərik. O, yazır: "Mənim doğma dilim elə bir dildir ki, əgər onda hər hansı bir elm əbədiləşdirsə, o, özünü leysan yağışında evdəki dəvə, ya da kanaldakı zürafə kimi qərib hiss edərdi. Onun üçün də mən ərəbcəyə və farscaya keçdim, onların hər birində mən gəlməyəm və onları çətinliklə mənimsəyirəm... Fars dili elm üçün yaramır..."

Farabi də, İbn Sina da və onlar kimi minlər də elə bu səbəbdən öz doğma dillərində deyil, başqa dildə yazmalı olmuşlar.

Farabının həyat və yaradıcılığına aid son illərdə Moskva, Alma-Ata və Daşkənddə çoxlu əsərlər yazılmış və yazılmaqdadır. Bu nəhəng dahinin dünya elmi yenidən tanımağa, öyrənməyə başlamışdır. Bu sahədə araşdırma aparənlər onun həyatını öyrənərkən ən çox İbn Xəlliqanın "Vəfayət əl-əyan" əsərinə istinad etmiş, Farabının orada yazılmış yığcam tərcümeyi-halını Rus, Qazax və Özbək dillərində ixtisarla, ya da bütöv tərcümə etmişlər. Y.N.Zavodovskinin rus dilinə etdiyi tərcümə və onunla bağlı şərh, qeydləri çox nöqsanlı və yarıtmaqdır. Həmin işi S.A.Şuyski də görmüş ancaq onunku nisbətən uğurlu alınmışdır. Özbək alimi Ə.İrisov Farabının tərcümeyi-halını ərəb dilindən özbəkçəyə çevirmiş, ona çox sanballı bir şərh yazmışdır. Ə.İrisovun bu işi qiymətli elmi əhəmiyyət kəsb edir. İbn Xəlliqan yazır: "Tanınmış həkim (*Hikmət adamı-Ə.Ə*) məntiq, musiqi və başqa elmlərə aid əsərləri olan Əbu Nəsr Məhəmməd bin Məhəmməd bin Tarxan bin Uzluğ əl-Farabi əl-Türki müsəlmanların ən böyük filosofudur və onlarda (*müsəlmanlarda - Ə.Ə*) onun (çalışdığı) fənlərdə onun dərəcəsinə çatan bir kimsə olmamışdır... O, türk idi, öz yurdunda doğulmuş və orada böyümüşdü... Sonra öz ölkəsindən çıxdı, səfərlər etdi, Bağdada gedib çatanda o, türk dilini və ərəb dilindən başqa bir neçə dil bilirdi. O, ərəb dilinə də girişdi, onu öyrəndi və məharətlə yüksək səviyyədə mənimsədi. Sonra hikmət elmləri ilə məşğul oldu"⁵

Farabi Bağdadda bir müddət qalib müxtəlif elmləri öyrənir, sonra məntiqi daha dərindən mənimsəmək üçün Harranda yaşayan filosof Yuhəna ibn Haylanın yanına gedir və ondan dərslər alır, sonra yenə də Bağdada qayıdır. Farabi Yaxın və Orta Şərqlin böyük mədəniyyət mərkəzlərini gəzmiş, Orta Asiyada Fərabdan (Otrar) başlayaraq Misirə qədər gedib çıxmış, bir sıra görkəmli alim, cəmiyyət və hökmdarların düzəltdiyi elmi məclislərdə iştirak etmiş, elmi mübahisələrdə həmişə son sözü o demişdir.

Səksən il yaşayan Farabi bütün ömrünü elmin yolunda qoymuş, Şərq xalqlarının fəlsəfi fikir tarixində heç kimin görə bilmədiyi bir iş görmüşdür. Doğrudan doğruya, Farabi orta əsr Şərq elminin əlçatmaz zirvəsində dayanır. Özünəqədərki Yunan və Şərq "möcüzələrini" bir yerə toplayıb ölçülməz bir aləm yaradan bu nəhəng istedadın cazibəsindən ondan sonra gələn heç bir Şərq filosofu qaça bilməmişdir. Yunan, Şərq və Avropa mədəniyyətini bir-birinə bağlayan körpünün baş memarı da Farabi olmuşdur.

Farabi fəlsəfəni "elmlər elmi" adlandırmış və bunu öz yaradıcılığında sübut etmiş, bütün elmləri fəlsəfənin məhəng daşında yoxlayıb, onun gümbəzi altında qurmuşdu. O, çox-çox uzaqlara baxmış, dinin sosial həyatda nüfuzunu da nəzərə alaraq, ideal cəmiyyəti "dini qızılığa götürmüş fəlsəfə ilə" idarə etməyi göstərmişdir.

Farabi ideal cəmiyyətin xeyirxah insanında "filosofluq, imamlıq və qəhrəmanlığın" birləşməsini əsas sayır və bildirir ki, əgər bu "filosof, imam və qəhrəman" sağ qalmasından daha çox ölümü ilə öz həmvətənlərinə xeyir verərsə, onda ölümü yaşamaqdan üstün tutmalıdır. Bu həmçinin o demək idi ki, ideal cəmiyyətin başçısı filosof eyni zamanda öz elinin yolunda ölümə gedən mübariz olmalıdır.

Farabının bir sıra əsərlərini göstərmək və onların bəzisdən bir neçə yerləri işıqlandırmaqla onun yaradıcılığı haqda oxucuda az da olsa ümumi bir təsəvvür yaratmağı gərəkli sayırıq. Mənbələr göstərir ki, onun 300-dən çox əsəri olmuşdur. Yetmişə yaxın dil bilən Farabi fəlsəfi biliklərin lap qədimdə Kəldanilərdə (Kəlt) olduğunu, sonra Misirə, oradan Yunanıstana oradan da ərəblərə keçdiyini göstərmişdir. Fəlsəfi biliklər dedikdə o, bütün dəqiq elmləri də nəzərdə tutmuş, özünün məşhur biliklərin bölgüsü tərtibatında belə bir düzüm yaratmışdır:

1. Dilçilik
2. Məntiq
3. Riyaziyyat
4. Fizika və Metafizika-Təbiə və Məbə'd Təbiə
5. İctimai yaşayış elmi

- I. Farabi dilçilik elmini hər bir dil üçün qanuni olaraq yeddi yerə bölür: 1) sadə sözlərin elmi, 2) sözbirləşmələrinin elmi, 3) sadə sözlərin qanununa aid elmi, 4) sözbirləşmələrinin qanununa aid elmi, 5) yazı qaydaları, 6) orfoepiya, 7) nəzm qaydaları.
- II. Farabiyə görə məntiq aparıcı elmdir və onun səkkiz bölməsi vardır ki, onlar da Aristotelin "Orqon" əsərində verildiyi kimidir: 1. "Kateqoriyalar", 2. "Yozmalar haqqında", 3. "Birinci analitika", 4. "İkinci analitika", 5. "Topika", 6. "Sofistika", 7. "Ritorika", 8. "Poetika".
- III. Riyaziyyatı da Farabi yeddi elmə bölür: 1. Hesab, 2. Həndəsə, 3. Optika, 4. Ulduzlar elmi - həm astronomiya, həm də astrologiya bir yerdə "nücum" - ulduzlar elmi adlanırdı, 5. Musiqi, 6. Ağırlıqlara aid elm, 7. Mahir fəndlər elmi.
- IV. Təbiə və məbə'd ət-təbiə, fizika və metafizika biliklərin bölgüsündə daha geniş sahəni əhatə edir. Belə ki, bütün dəqiq elmlər həm də fizikanın obyektini sayılır. Cisimlərin, əşyaların tərkibini, onların xassə, quruluş, hərəkət, sükunət və dəyişməsini, bitkiləri və heyvanlar aləmini öyrənir. Minerologiya, təbii hadisələr, tibb, kimya və bir sıra başqa sahələri öyrənən elmlər və təbiə elminin içərisində gedirdi.

Farabi irsinin tədqiqatçılarından A.Qasımcanov haqlı olaraq göstərir ki, Farabi metafizikanı ilahiyyət və doqmatik dinçilikdən ayrı götürmüş, maddi sayılmayan, yalnız ağılla dərk edilən varlıqları onun mövzusunda aid etmişdir.

- V. bölmənin adını biz şərti belə adlandırmışıq.

Ərəb dilində o "elmu-l-mədəni" verilir. "Mədəni"- şəhərli və ya "ictimai varlıq olan insan" və s. kimi də tərcümə etmək olar. Rus dilinə bu "qrajdanskaya nauka" hərdən "vətəndaş elmi" kimi

çevrilmişdi. Əslində bu elm siyasi-ictimai, hərbi, etik, birgəyaşayış, fiqh (müsəlman hüquqşünaslığı) məsələlərindən bəhs edib insanın "fərdin", "cəmiyyətin" mövqe və vəzifəsini, ictimai varlığın həyatını işıqlandırır.

Farabi bütün bu elmlərin müxtəlif sahələrinə aid əsərlər yazmış, özü də mütəxəssislərin birgə fikrinə görə hamısında yüksək biliyini göstərərək böyük uğurlar qazanmışdır. Onun bir sıra əsərlərinin adlarını belə gözdən keçirsək bilik dairəsinin nə qədər geniş olduğu haqqında təsəvvür əldə edə bilərik: "Fəlsəfə sözünün mənşəyi", "Platon və Aristotelin (Əflatun və Ərəstunun) fəlsəfələri" "Bürhan kitabı", "Əxlaq kitabı", "Nəfsin mahiyyəti haqqında traktat", "Bir və birlik", "Birliyin bölümlərinə aid traktat", "Biliklərin dərəcələrinə görə bölgüsü", "Biliklərin sayı kitabı", "Say haqqında", "Atom kitabı", "Tükənən qüvvə", "Kimya sənətinin gərəkliliyi", "Fələk hərəkətinin daimliyi", "Tərsimi (fəhmi) həndəsəyə giriş", "Varlığın başlanğıcı", "İnsanlığın başlanğıcı", "Heyvan əzaları haqqında", "Fəzilətli şəhər" (ya da "İdeal şəhər əhalisinin baxışları"), "Siyasət kitabı", "Orduya başçılıq etmə kitabı", "Ravəndiyə cavab", "Raziyyə cavab", "Sufiliyyə dair risalə", "Şer və nitq haqqında", "Yazı sənəti", "Şer sənətinin qanunları", "Sözlər və hərflər kitabı", "Dillərə aid kitab", "Böyük musiqi kitabı", "Musiqi nəzəriyyəsi", "Məntiqə giriş", "Fəlsəfənin əsasları", "Vakuum haqqında traktat", "Suallar və cavablar", "Ulduzların ehkamından hansı düzdür, hansı düz deyil" risaləsi, "Ağlın məna və mahiyyəti" və s. Bunlardan başqa onun Evklid həndəsəsinə, Ptolemey magistisinə, Aristotelin və başqa qədim yunan alimlərinin əsərlərinə yazdığı şərhlər, izahlar və əlavələr, (*seyrəlməni gərəkli saydıq-Ə.Ə*) müxtəlif sözlər, terminlər, istilahlər, anlayışlar haqda yazdığı saysız-hesabsız əsərləri min ildən artıqdır ki, mədrəsə tələbələrindən tutmuş dünyanın böyük alimləri arasında elm ocaqlarında Şərqdə, Avropada, Şimali Afrikada əldən-ələ gəzməmiş, "səyyar akademiya" olmuşdur.

Farabi "Kimya sənətinin gərəkliliyi haqqında" əsərində metal və minerallardan qızıl, gümüş almaq istəyib, bu elmdən sehrkarlıq məqsədi ilə yararlanan kimyagərləri tənqid edərək, bu elmdən dəqiq elmlərin gərəkli bir sahəsi kimi istifadə etməyi göstərir, başqa bir əsərində triqonometrik xətlərin əsas anlayışlarını, triqonometrik cədvəllərin tərtib qaydalarını, bir dərəcənin sinus və kosinusunun dəqiqləşdirmə əhəmiyyətini göstərir, tanges və kotangesi triqonometrik dairəyə gətirir, düzbucaqlı üçbucaq üçün sinuslar və tangeslər teoremlərini isbat edir. "Vakuum haqqında" yazaraq, təcrübə və məntiqi mühakimələrlə mütləq boşluğun mümkünsüzlüyünü sübuta yetirir, başqa bir əsərində materiyanın kateqoriyalarını açıqlayır, cismin hərəkət, sükunət və ətalətindən tutmuş optika məsələlərinə və musiqi akustikasına dair heç kimin demədiyi yeni fikirlər söyləyir, bunları elmi əsaslarla izah edir. Dördcildlik "Musiqi kitabında" ardıcıl musiqi nəzəriyyəsi yaradıb, burada idrak nəzəriyyəsi, estetikə, psixologiya, anatomiya və akustikadan ətraflı danışır, riyaziyyatı geniş ölçüdə musiqiyə tətbiq edir, hər hansı bir musiqiyə aid edilə biləcək ümumiləşdirilmiş çox qiymətli nəzəriyyələr irəli sürür. Yeri gəlmişkən göstərək ki, onun musiqi nəzəriyyəsi özündən səkkiz-doqquz yüz il sonra belə Avropa musiqi nəzəriyyəçilərinin müraciət mənbələrindən olmuşdur.

Bir neçə söz də Farabının varlığa baxışı haqqında. Farabının dünyagörüşünü düzgün dəyərləndirmək üçün onun Aristotel haqqında dediyi bəzi sözləri, Farabının özünə aid etmək gərəkdir. O, göstərir ki, Aristotelin sözlərinin çoxmənalı olduğunu və öz əsərlərində anlaşılmazlığa yol verməkdə *onu məcbur edən səbəbləri (kursiv mənimdir-Ə.Ə)* bilmək gərəkdir.

Farabi "ilk səbəb"i (illət əl-ulə) qəbul edərək həm də göstərir ki, dünya maddidir, əzəli və əbədidir. Farabidə ilk səbəb Allah, yaradan, xaliq və s. kimi götürülmür. Dünyanın əzəli və əbədi olması bütün dinlərin əsasına ziddir. Bəlli olduğu kimi Tövratdan (bəlkə də daha qədimlərdə yaranan) gələn budur ki, Allah dünyanı heçdən və 6 gündə yaratmış, yeddinci günü istirahət etmişdir və insanlar da o günü istirahət etməlidir. Bu təlim bir sıra dinlərə, o cümlədən xristianlıq və islama da keçmişdir. Quranda göstərilir ki, allah dedi: "ol!" və o, oldu, yəni dünya da yarandı. Onda dünya nə vaxtsa heçdən yaradılmış və əgər onun başlanğıcı varsa, sonu da olmalıdır. Başqa bir yandan da Tövrat, İncil və Quranda göstərilir ki, yalnız Allah əzəli və əbədidir və bunda ona şərik olan elə bir varlıq yoxdur. Elə buna və bir sıra başqa səbəblərə görə ortodoksal islamın nümayəndələri, Avropada xristian din xadimləri Farabini və onun davamçıları İbn Sina ilə İbn Rüştü mülhid (ateist), dəhri (naturalist-materialist) və s. adlandırır, Şərq peripatetiklərinin (Aristotel fəlsəfəsi tərəfdarları) fəlsəfi təlimlərinin bu dinlər üçün necə qorxulu olduğunu yaxşı başa düşürdülər.

Farabiyə görə maddi aləm cisimlərdən, cisimlər maddə və formadan ibarət olmuşdur. Farabiyə qədər, xüsusən Nəzzamın (təqribən 847-ci ildə ölmüşdür) təlimindən sonra Şərq filosoflarının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də atomizm idi. Bir sıra filosoflar, ilahiyyatçı, mütəkəllim və s. müxtəlif məntiqi dəlil və sübutlarla isbat edirdilər ki, cisim bölünə-bölünə elə bir həddə çatır ki, daha parçalanmaz olur. Buna "cuzun lə yətəcəzzəu" (bölünməz hissəcik) deyirdilər. Məhz Demokrit də "atom" haqqında fikrə gələrkən bu üsulla izah etmişdir. Bir çox tədqiqatçılar göstərir ki, Şərq alimləri də atomizmi Demokritdən mənimsəmişlər. Bizcə bu bir o qədər də doğru sayılmamalıdır. Hələ çox-çox uzaq keçmişdə Yaxın Şərqdə belə bir təsəvvür var idi. Belə ki, əsrlər boyu bir sıra xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar dünyanın işıqdan yarandığını düşünmüş və işığı ilkin yaradıcı qüvvə kimi götürmüşlər.

Buna qədim türk mifologiyalarında bol-bol tuş gəlirik. Bütün xeyirxah qüvvələrin, hətta insanın - Oğuz Xaqanın yaranmasında ilkin səbəb işıq götürülür.

İstər Midiya maqlarının təlimlərində və Avestada, istərsə də qədim türk mifologiyalarında varlığın ilkin səbəbi maddilik - işıq götürülmüş, sonra işığın da nədən törəndiyi haqqında düşünülmüşdür. Midiya maqlarının təlimlərində göstərilir ki, maddə duyulmaz dərəcədə balaca hissəciklərə bölünür. Eyni ilə də işıq da o cür balaca ağ dənəciklərin toplusundan yaranır və onlar aralı qalanda, həmin aranı qaranlıq tutur. İşıq təlimi ta çox-çox uzaq keçmişdən tutmuş Azərbaycanda əsas dünya təlimlərindən birini təşkil etmiş, Zərdüştlük, məzdəkilik, xürrəmilik, sufilik (bir sıra təriqətlərində) və işraqilikdə mərkəzi yer tutmuşdur.

Bütün bunları sadalamaqda məqsədimiz budur ki, bugünkü təsəvvürümüzdə olan maddənin atom haqda düşüncə təzi hər-hansı şəkildə olursa-olsun, Azərbaycanda var idi. Əgər Demokrit bunu Yunanıstanda söyləyən ilk alim idisə, Azərbaycanda bu ondan çox-çox qabaq ictimai düşüncədə yer tapmışdı. Bizcə, Demokrit özü də bunu ya birbaşa, ya da Misir vasitəsi ilə Şərqdən götürmüşdür. Farabinin bu barədə görüşündən danışarkən belə kənara çıxdığımızı görə oxucu suçumuzdan keçsin.

Atomizm Nəzzam tərəfindən çox ətraflı işlənib, bir təlim halına salınmış və doğrudan-doğruya gələcək elmi inkişafda və dünyagörüşlərində bir sıra təkanlara səbəb olmuşdur.

Ancaq Farabi bölünməz hissəciyin mövcudluğunu qəbul etməmiş, cismin bölünməsinə sonsuz hesab etmişdir. O göstərmişdir ki, ancaq düşüncəmizdə onun bölünməsinə dərk edə bilərik.

İlk baxışda belə görünə bilər ki, bu məsələlər yalnız dəqiq elmi mahiyyət daşıyır. Əslində isə, atomizm dini və dünyəvi ideologiyada çox dəyərli yer tutduğu üçün daha çox mübahisə və münaqişələrə səbəb olmuşdur. O dövrün ilahiyətçiləri, mütəkəllimlər, əksər din xadimləri məntiqi demək olar ki, çox yüksək səviyyədə bilirdilər. Onlar belə bir məntiqi nəticə çıxarırdılar ki, əgər cismin bölünməsi sonsuzdursa, onu əmələ gətirən maddə və forma həmişə özünü saxlayır, əzəli və əbədi olur. Ondən yaranan maddi aləm (dünya) də əzəli və əbədi olmalıdır. Onun yaranması və ya yox olması Allahın iradəsi ilə həll edilmir. Yox, əgər cism bölünməz hissədən-atomdan yaranırsa deməli ondan o tərəfə maddə itir və bu atom da bir vahidlik kimi heçdən birbaşa yaranır və Allah dünyanı heçdən yaratmışdır, onu istədiyi an yox edə bilər. Bəlli olduğu kimi, bu sonuncu atomçuluq baxışı idi. Atomçular da baxışlarına görə iki yerə ayrılırdı. Onlardan kimisi göstərirdi ki, atomdan sonra cismin bölünməsi davam edə bilər, ancaq atom bölünməzdir. Hətta buna çox adi bir misal gətirib deyirdilər ki, nöqtə bölünməzdir. Əgər o bölünsə daha nöqtəliyindən çıxar və başqa şeylər alınar. Ancaq fakt budur ki, nöqtə var, deməli bölünməz hissəciklər də vardır. Bəzi atomçular isə cismin bölünməsinin atomla qurtardığını, ondan o yana getmədiyini qəti iddia edirdilər. Bu sonuncular arasında ilahiyatçı filosoflar daha çox idi.

Başqa atomçular isə atomun varlığını qəbul edir, ancaq onun da daha kiçik hissəciklərə-zərrələrə bölündüyünü, daha doğrusu, bölünməzlərə bölündüyünü iddia edirdilər. Bunlar sadəcə olaraq atom anlayışını başqa cür götürür. Əslində isə bölünməz hissəciklərin varlığını başqa bir şəkildə başqa təsəvvürlə qəbul edirdilər.

Farabi, Biruni, İbn Sina və başqaları bunu qəbul etməyib bildirdilər ki, cism maddə və atomdan ibarətdir. O parçalandıqda hər yeni alınanda, törənəndə maddilik və forma qalır, itmir, yeni ölçüdə və çəkiddə olur. Əgər maddə və forma qalırsa, o, cismdir. Əgər forma itirsə maddə də itir və ya əksinə. Bəs onda atom nədir? Atom maddidirsə o bir yer tutmalıdır, daha doğrusu məkanı olmalıdır. Məkanı olanın sağ və solu, alt və üstü olur. Sağ-solu varsa demək forması vardır. Onda maddidir və forması varsa, o, cismdir, cism də bölünəndir. Bu bölünmə həyatda mümkün olmasa da, ağılda mümkün olur. Yəni ağılda təsəvvür edə bilirik ki, həmən atom deyilənin də iki bölgüsü - maddə və forması vardır.

Yuxarıda dediyimiz kimi atomu maddi aləmin-materiyanın başlanğıcı kimi götürmək, maddi aləmin sonu olacağını qəbul etməyə bərabər sayılırdı. Farabi bunu qəti rədd edərək, öz sistemini yaratmış, materiya və zamanın əzəli və əbədi olduğunu göstərməklə öz təlimini dolay yolla (başqa cür mümkün deyildi) yəhudilik, islam və xristianlıqda olan yaradıcı qüvvə haqqındakı təlimlərə qarşı qoymuşdur. Farabi varlığın ilk səbəbini rədd etmir, ancaq onu tamamilə başqa cür müəyyənləşdirir.

Farabının etdiyi böyük yeniliklərdən biri də, Şərqdə siyasi fəlsəfəni yaratmasıdır. Onun "Siyasət kitabı", "Yetgin toplum" və s. əsərləri çox dərin ictimai-siyasi, fəlsəfi məna daşıyır.

Başqa bir yazıda bu haqda danışacağımızdan, burada yetgin cəmiyyətdə qoyulan bəzi məsələləri yığcam nəzərə çatdırmaq istərdik. Bu əsərin ərəbcə adı "Mədinətu-l-fazilə" və

yaxud "Əra'u əhli-l-mədinəti-l-fazilə"-dir. Hərfi tərcüməsi "Fazil şəhər" və ya "Fazil şəhər əhlinin (dünya)görüşləri" kimi alınır. Əslində bu əsərdə qoyulan əsas məqsəd yetgin cəmiyyətin necə olmasını, hansı etik, əxlaqi, siyasi qayda və qayəsində dayandığını, hansı ictimai prinsiplərlə yaşadığını, onun sosial quruluşunu bu cəmiyyətdə fərdin yeri və vəzifələrini dərin fəlsəfi və məntiqi əsaslarla işıqlandırmaq və bəşəriyyətə yeni cəmiyyətin, yəni gələcək ideal cəmiyyətin necə qurulmasını göstərməkdir. Farabi ictimai birliklərin inkişaf etmiş forması kimi öz dövrünün şəhərini götürür. Bu, heç də təsadüfi deyil. X yüzillikdə daha doğrusu, Farabinin yaşadığı dövrdə şəhərlər birgəyaşayışın ən inkişaf etmiş forması idi və ayrı-ayrı mərkəzi şəhərlər onu əhatə edən, əyalət, nahiyə, qəsəbə, kənd, köçəbə, yurd və sairənin istər ictimai-siyasi həyatında və istərsə də iqtisadi-təsərrüfat həyatında başlıcıl yer tutur, şəhər təsərrüfatı başqa təsərrüfat növlərini öz ətrafında toplayır, onlara güclü nüfuz edirdi. Bütün bunlar müxtəlif yollarla, xüsusən geniş ticarət bağları ilə mərkəzi bazarlara bağlanırdı. Farabi bunları filosof-sosioloq gözü ilə araşdırmış və həmin ictimai-şəhər tiplərini ümumiləşdirmişdir. Müəllif burada müxtəlif ictimai birliklərdən danışaraq, onların ən yetgininin, daha doğrusu ideal olanını əsas götürüb, qalanlar haqqında bu birinci ilə tutuşduraraq danışır. Elə ona görə də əsərini "Fazil şəhər" adlandırır ki, bu da müəllifin qarşıda hansı məqsəd qoyduğunu açıq göstərir. Əsərdəki məsələləri düzgün başa düşmək üçün və dilimizin xüsusiyyətlərini göz önünə almaqla bu əsərin "Yetgin toplum" kimi adlanmasını daha doğru saymalıyıq. Toplum, dedikdə ümumiyyətlə insanların toplanmış birlikləri düşünüləlidir.

Farabi yazır ki, müxtəlif insanların bir yerə yığılmalarından cəmiyyət yaranır ki, bunlar da ya bütöv, ya da yarımçıq olurlar. Bütöv cəmiyyətlər üç görkəmdə olur: böyük toplum, orta toplum və kiçik toplum. Böyük toplum bütün yer üzərindəki insanlardan, bugünkü anlayışımızla bəşəriyyətdən ibarətdir. Orta toplum ayrı-ayrı millətlərdir. Bir xalqın yaşadığı ərazidə olan şəhərlər onun kiçik toplumlarıdır. Farabi bu üçüncü toplumları əsas götürüb, onlardan danışır.

Bütöv toplumlarla yanaşı yarımçıq toplumlar da vardır ki, bunlar da kənd, məhəllə, küçə və evə görə toplum sayılırlar. Farabi göstərir ki, ev küçəyə, küçə məhəlləyə, məhəllə kəndə, kənd də şəhərə bağlanaraq bir-birindən düzüm halında asılıdırlar. Bu o deməkdir ki, yarımçıq toplumlar bütöv toplumlara bağlıdırlar.

Farabi yetkin toplum haqqında belə yazır ki, şəhər əhalisi yalnız səadətə çatmaq üçün bir-birinə yardım edirsə, bu yetkin toplumdur.

Bütün şəhərləri əl-ələ verib hamılıqla səadətə çalışan bir millət də yetkin millətdir. Bütün millətləri səadətə qovuşmaq üçün iş birliyi yaradan, birgə çalışan bəşəriyyət də yetkin bəşəriyyətdir.

Farabi yetkin topluma (şəhərə) qarşı başqa toplumları qoyur, onların yarıtmaz olduğunu göstərir və bu üsulla da o, oxucu üçün mücərrəd olan yetkin toplum haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu cür toplumları o dörd yerə bölür:

1. Avam (cahil) toplum. 2. Azgın (fasiq) toplum. 3. Dəyişkən toplum. 4. Çaşqın toplum.

Avam toplumun da bir neçə növünü göstərir və onları təsvir edir. Zəruriyyətçi toplum, dəyiş-düyüşçü toplum, alçaq toplum, şöhrətsevər toplum, ağalıqsevər toplum, kefcil toplum, birlikçi toplumlar avam toplum sayılır. Farabi şöhrətsevər və birlikçi toplumların nisbətən üstün olduğunu göstərir. O, bildirir ki, əgər şöhrətsevər toplum şöhrət qazanmağa həddən artıq aludə olub, başqa toplumları hərbi yolla əzməyə çalışmırsa, yalnız öz şöhrətini başqasına zərər vermədən yüksəltmək üçün fəaliyyət göstərsə o, xeyirxahlığa yaxınlaşır.

Böyük filosof birlikçi toplumu bir çox baxımdan yetgin topluma yaxın sayır və göstərir ki, birlikçi toplumun əhalisi açıq fikirli olub, yetgin toplumun əhalisi kimi düşünür, xeyirxah işlər görür və görməyi gərəkli bilir. Farabiyə görə birlikçi toplumda hər cür məfkurəli fərdlər və icmalar olur, onlar fikirlərində azaddırlar. Düşüncələri müxtəlif olsa da, işləri birgədir.

Yetkin toplumdan danışarkən, Farabi yazır ki, hər hansı yetkin millətin tutduğu yol, başqa bir millətin tutduğu yoldan fərqli, hər ikisinin məqsədi isə eyni ola bilər.

Farabi yetkin toplumun başçısında hansı məziyyətlərin olmasının vacibliyini göstərərək yazır:

1. Bədəni sağlam və bütün üzvləri yerli-yerində normal olmalıdır ki, üzərinə qoyulan vəzifəni asanlıqla görə bilsin.
2. Ona deyilən hər bir sözü yaxşı başa düşüb qavramalıdır ki, həm söyləyənin məqsədini, həm də deyilən sözün mahiyyətini olduğu kimi anlasın.
3. Hafizəsi güclü olmalıdır ki, başa düşdüyü, eşitdiyi, gördüyü, sezdiyi hər nə varsa yadda saxlasın və unutmasın.
4. Ayıq və iti düşüncəli olmalıdır ki, gördüyü ən adi bir şeyi bir anda fərqləndirib, yerində həll edə bilsin.
5. Gözəl danışmağı bacarmalıdır ki, düşündüyünü açıq çatdıra bilsin.
6. Öyrətməyi və öyrənməyi sevməli, özünü buna uyğunlaşdırmalı, hər şeyi asanlıqla öyrətməyi bacarmalıdır ki, öyrətmə və öyrənmə ona yorğunluq, iztirab verməsin, vücudunu əzginləşdirməsin.
7. Yemək, içmək və qadın düşgünü olmamalıdır.
8. Düzgünlüyü və doğru danışanları sevməli, yalana və yalançılara nifrət etməlidir.
9. Alicənab olmalı və alicənablığı sevməlidir ki, xəcalətli vəziyyətə düşməsin, bütün varlığı ilə yüksək şeyləri axtarsın, arasın, qızıl və gümüşə, başqa dünya malına göz dikməsin.
10. Ədaləti və ədalət tərəfdarlarını sevməli, istibdada, zülmə və zalımlara nifrət etməlidir ki, özündən, öz qohumlarından və başqalarından haqqı tələb etsin, onları haqq yoluna çağırınsın, istibdad qurbanlarının köməyinə çatsın, yaxşı bildiyi nə varsa ona yardım etsin, onu həyata keçirsin.
11. Mötədil xasiyyətli olmalıdır ki, onun özündən haqq-ədalət tələb edəndə acıqlanmasın, zor göstərməsin, ancaq istibdada və yamanlığa sövq ediləndə buna qəzəbi tutsun və qarşı çıxsın.
12. Böyük əzm və iradə sahibi olmalıdır ki, zəruri bildiyi nə varsa onu həyata keçirmək üçün cəsarətlə hərəkət etsin, qorxaqlıq və yumşaqlıq göstərməsin.

Farabinin çox cüzi ixtisarla dilimizə çevirdiyimiz bu fikirləri Şərqdə "ədalətli hökmdar" ideyasını yaratmış, sözsüz ki, böyük Nizami Gəncəviyə də müəyyən təsir göstərmişdir.

Farabi bu şərtləri sayandan sonra bildirir ki, bunların hamısının bir adamda toplanması çox çətinidir. Buna görə də bu məziyyətlərin bir bölməsi bir adamda, başqa bir neçəsi isə ikinci və üçüncü adamda ola bilər. Onda yəqin topluma eyni zamanda bir neçə adam birgəlikdə başçılıq edə bilər və onlar hakimlik və ixtiyarda bərabər hüquqlu olmalıdırlar.

Farabının ictimai-siyasi fəlsəfəsi çoxçalarlı və mürəkkəbdir. Z.Məmmədov "Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir" adlı əsərində haqlı olaraq yazır: "Əbu Nəsr Farabının qiymətli irsi Yaxın və Orta Şərqdə özündən sonrakı alimlərin yaradıcılığına dərin təsir göstərmiş, onların ideya mənbəyinə çevrilmişdir". (səh.32)

Bu böyük dahi doğrudan-doğruya elmlərin bir sistem zirvəsində dayanaraq, özündən sonrakı bütün mütəfəkkirlərə, nəhəng simalara örnək olmuşdur. Elə buna görə də bütün Şərq mütəfəkkirləri onu özlərinə "müəllim" saymışlar. Bu böyük simalardan biri də İbn Sina olmuşdur.

Hüseyn Əbu Əli ibn Abdulla ibn Sina min il bundan qabaq 980-ci ildə Buxara yaxınlığında Afşana kəndində doğulmuşdur. İbn Xəlliqan (1211-1282) yazır ki, onun atası Bəlxdən idi və Buxaraya köçmüşdü. Anasının adı Sitarə idi, o da Afşana adlı bir kənddən idi. Hüseyn İbn Sina kiçik yaşlarından elm öyrənməyə başlamış, ilkin gəncliyində hind hesabını, cəbr, Quran və ədəb elmlərini mənimsəmişdi. Bu zaman Əbu Abdulla Natili Buxarada yaşayırdı. Hüseynin atası Natilini oğluna müəllim tutur.

Zəhriəddin Beyhəqi İbn Fındıq (1110-1170) "Sivan əl-hikmənin tamalanması" adlı əsərində Natilidən danışarkən belə yazır: "Əbu Əli (*ibn Sina-Ə.Ə.*) demişdir ki, mən məntiq qanunlarını ondan öyrənirdim". İbn Xəlliqan bunu bir qədər geniş verərək göstərir ki, İbn Sina "İsağuci" əsərini, məntiq elmini, "əl-Macisti"ni Evklid həndəsəsini Natilinin yanında öyrənmişdi. Sonra o, Zahid təxəllüsü ilə tanınmış buxaralı alim İsmayıldan fiqhi (müsəlman hüquqşünaslığını) öyrənir, ancaq bir qədər münaqişələri yaranır. O zamanlarda mübahisəli hüquq məsələləri alimlərin məclisində həll edilirdi. Buxara fəqihləri İbn Sinanın cəsəretli fikirləri ilə razılaşmayıb, ona qarşı etiraz etdiklərindən, İbn Sina fiqhdən uzaqlaşib fəlsəfə və tibb elmi ilə məşğul olmağa başlayır.

Bir sıra Şərq ilahiyyatçı və filosofları fəlsəfəni öyrənərkən ilk öncə məntiqdən başlayırdılar. Farabi də məntiq elmini fəlsəfənin açarı sayırdı. Məntiqə dərinlən yiyələnmiş İbn Sina fəlsəfə və ilahiyyəti öyrənərkən böyük çətinliklə üzləşir. Xüsusən o, metafizikanı (mə bəd ət-təbiə) ilk vaxtlar heç mənimsəyə bilmir. Bu haqda Beyhəqi yuxarıda göstərdiyimiz əsərində İbn Sinanın öz yazısına istinadən belə söyləyir ki, o, "Metafizika" kitabını qırx dəfə oxumuş, onu əzbərləmişdi, ancaq məna və mahiyyətini qavraya bilməmiş, ümitsizliyə qıpılmışdı... Bir dəfə bir kitab satan ona bir kitab təqdim edir. Əbu Əli onu qəti rədd edib, düşünür ki, o, əhəmiyyətsiz kitabdır. Onda satıcı təkid edir: "Onu al, olduqca ucuzdur, cəmi üç dirhəm, onun yiyəsinin pula ehtiyacı var". İbn Sina kitabı alır. Bu kitab filosof Əbu Nəsr Farabının Aristotelin "Metafizika"sına aid yazdığı əsəri imiş. Əbu Əli belə deyirmiş: "Mən evə qayıtdım və onu tələsə-tələsə oxudum. Həmin andaca onun məna və məqsədi aydın oldu".

Orta əsr qaynaqları göstərir ki, elm öyrənmək üçün Farabının "Biliklərin bölgüsü" əsərinin tayı-bərabəri yoxdur. Onun xüsusən təhlil metodu bütün alimləri üçün bir örnək idi.

İbn Xəllican Farabi haqda yazarkən qeyd edir ki, İbn Sina təhsilini Farabinin "kitabları ilə başa çatdırmış, öz əsərlərində onun sözlərindən yararlanmışdır".⁶

Beyhəqi də yazır ki, İbn Sina Farabi öləndən 30 il sonra doğulmuş və onun əsərlərinin şagirdi olmuşdur.

Tibb elmi, həkimlik sənəti hələ İbn Sinaya qədər Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış, həmişə yüksək tutulmuşdur. Bu sahədə ən məşhur alim Zəkəriyyə Razi (864-924) olmuşdur. Ona "müsəlmanların təbibi", "müsəlmanların Qaleni" deyirdilər. Farabinin "Nəzəri və təcrübi tibb" əsəri yeni bir istiqamətin başlanğıcı idi. İbn Sina 16-18 yaşlarında ikən tibbi dərinədən öyrənir. Çox güclü yaddaşı olan İbn Sina əlinə keçən bütün tibb kitablarını oxuyub, ümumiləşdirmələr, tutuşdurmalar aparır, əsərlər yazır, xəstələri pulsuz müalicə edirdi. Buxaranın tanınmış tibb alimləri ona qarşı çıxıb, cürbəcür böhtanlar atırlar.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, İbn Sina öz nəzəriyyələrini geniş ölçüdə sınaqdan keçirir, yüzlərlə xəstələri sağaltmaqla özünün doğru olduğunu əhali arasında sübuta yetirir.

Bundan sonra o, təcrübi tibb ilə nəzəri tibb arasındakı əlaqələri işləyib, bütün əsərlərini təcrübə əsasında yazır. Beləliklə, İbn Sina öz müalicə üsulları ilə tibdə bir çevriliş yaradır. O, 17 yaşında ikən Buxara əmiri Nuh bin Nəsr Səmanini müalicə edir və onun hörmətini qazandığı üçün kitabxanasına buraxılır. Bu kitabxana o dövrün ən zəngin kitab xəzinələrindən biri olmuş, orada saxlanan əlyazmaların ikinci nüsxəsini başqa yerlərdə tapmaq mümkün deyilmiş və bir çoxunun adını belə, bilmirmişlər. İbn Sina bu kitabxanada gecə-gündüz çalışır, çoxlu məlumat toplayır. Orada oxuduğu bir sıra mürəkkəb elmi problemləri əzbər öyrənir. Orta əsr qaynaqları göstərir ki, bu kitab xəzinəsində Farabinin nadir nüsxədə əlyazmaları da saxlanmışdır. Sonra bu kitabxanaya yanğın düşür və bütün kitablar yanır. Belə bir şeyə yaranmışdır ki, guya onu İbn Sina özü yandırmış, başqalarının oradakı əsərlərdən yararlanmasını istəməmişdir. Bütün bunlar gənc İbn Sinanın istedadına qarşı doğan paxıllıq və həsəddən yaranmışdır.

Əslində, kitabxana Səmanilərin hakimiyyət uğrunda gedən mübarizəsi nəticəsində, kəskin daxili müharibələr zamanı yanmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bir sıra əsərlərdə, o cümlədən V.V.Sokolovun "Srednevekova filosofiya" dərslisində (səh. 241) də kitabxananın yandırılması düzgün olmayaraq, başqalarının adına yazılmışdır.

997-ci ildə Səmani hakimi Nuh bin Mənsur öləndən sonra Səmani dövlətinin durumu daha kəskin pozulmağa başlayır. Əllərinə güclü hakimiyyət toplamış bir sıra ordu başçısı, vəzir və iri ruhanilər arasında siyasi hakimiyyət uğrunda gedən çarpışmalar özünü dövlətin mərkəzi Buxarada daha qabarıq göstərirdi. Dövlət işlərində çalışan gənc İbn Sina və atası Abdulla sarayla bağlı idilər və bu çəkişmələrdə tez-tez təhlükə altında qalırdılar.

Səmanilər dövləti son illərini yaşayırdı. Orta Asiyada oğuzların və qıpçaqların hərbi siyasi fəaliyyəti güclənir, qaraxanlılar dövləti öz nüfuzunu genişləndirərək Səmanilər dövlətinə ağır zərbələr vurur, onun süqutunu yaxınlaşdırırdı. Belə bir mürəkkəb çəkişmələr şəraitində Qəznədə yeni bir dövlətin əsası qoyulurdu. Hələ Nuh ibn Mənsurun sağlığında Səmanilərə tabe olan əmir Səbuktəkin özünü müstəqil aparmağa başlamış və qaraxanlıların başçıları ilə

ittifaq yaradıb Sır-Dərya hövzəsini onların ixtiyarına buraxaraq Amu-Dərya hövzəsini və Xorasani öz hakimiyyəti altına almışdır.

999-cu ildə Səmanilərin ordu başçılarından olan Faiq qaraxanlılarla gizli ittifaqda olduğu üçün, Səmani hökmdarı Mənsuru taxtdan salıb gözlərini çıxardır. Qaraxanlı hakimi Nəsir ordusu ilə Buxaraya girir. Səmanilər və onları müdafiə edən feodallar tam məğlub edildiklərini görüb Buxara şəhər əhalisinə müraciət edirlər. Şəhər əhalisi xarici hücumlara qarşı mübarizəyə başlayır və Nəsirlə tərəfdarlarını şəhərdən çıxarır. Səmanilərin bu ağır məğlubiyyətini gören Səbuktəkinin oğlu Mahmud həmin il paytaxtı Qəznə olan əmirliyi müstəqil elan edir. Bununla da Qəznəvilər dövləti yaranır.

Qaşqardan Amu-Dəryayadək Şərqi Türkiistanın bir bölməsini - Yeddisu, Şaş (Daşkənd), Fərganə və keçmiş Suğd ərazisini Qaraxanlı dövləti, Şimali Hindistandan Xəzər dənizinin cənub yönlərindəki indiki Əfqanıstan və şimal-şərqi İrani isə Qəznəvilər dövləti öz ərazilərinə qatırlar.

1005-ci ilədək Səmanilər dövlətinin varlığına son qoyuldu. Amu-Dəryanın aşağı axınında və Aral dənizinin cənub sahillərində çox da böyük olmayan bir dövlət - Xarəzm dövləti yarandı. Yeni yaranan bu dövlət Qaraxanlı və Qəznəvi dövlətləri ilə müəyyən münasibətlər yaratdı. Xarəzm hakimləri Xarəzmşahlar adlanırdı.

Xarəzm IX yüzillikdə Orta Asiyanın mədəni həyatında önəmli yer tuturdu. Kət, Köhnə Kət, Urgənc (Qurgənc) kimi şəhərləri elm və mədəniyyət mərkəzləri olmaqla yanaşı, oğuzların, xəzərlərin və Volqa bulqarlarının ən çox ticarət etdiyi yerlər idi. X yüzilliyin sonlarında oğuzlar Kınık tayfası ətrafına daha mütəşəkkil qüvvə kimi birləşməklə yanaşı, öz istiqamətlərini Yaxın Şərqi doğru yönəldirdilər. Xarəzm ilə oğuzlar arasında münasibətlər sıxlaşır, onlar bir-birinə daha da yaxınlaşırdılar. Bu dövrdə Xarəzmin öz daxilində siyasi durum sabit deyildi. Urgəncin əmri ilə Kətdə yerləşən Xarəzmşah arasında vuruşma gedirdi. 995-ci ildə Urgəncin əmiri Kəti tutdu, Xarəzmşahı edam etdi və özünü Xarəzmşah adlandırdı. Keçmiş Xarəzmşahın qohumu, böyük riyaziyyatçı və astronom Mənsur ibn Ərraq və onun sevimli tələbəsi, gələcəyin nəhəng elmi simalarından biri Biruni Urgəncin əmirinə qarşı şəhərin müdafiəsində yaxından iştirak etmiş və ordunun məğlubiyyətindən sonra şəhərdən uzaqlaşmalı olmuşdular. Biruni Reyə gəlmiş, orada iki ilə yaxın qalmış, elmi fəaliyyətini bir an da dayandırmamışdı. 997-ci ildə Xarəzmşah Məmun öldükdən sonra Biruni Xarəzm alimlərinin yeni hökmdara təsiri nəticəsində Xarəzmə qayıdır. Oradan Buxaraya məktublar yazıb İbn Sina ilə elmi mübahisələr aparır. Onların arasında gedən yazışmalarda bir sıra fəlsəfi məsələlər qoyulur və onların həllinə çalışılırdı. Bunun nəticəsində isə qiymətli traktatlar yaranmışdır. 998-ci ildə Biruni əmir Qabusun dəvəti ilə Qurqana gəlir və orada beş ilə yaxın çalışır.

1000-ci ildə Biruni yenidən Xarəzmə Urkəncə qayıdır. Bu zamanlar onun 32 yaşı var idi. Biruni Xarəzmi dövlətinin siyasi işlərində iştirak edir və dövlət aparatında sayılan bir mövqe tutur. İbn Ərraq və İbn Sina da Urgəncə gələrək orada elmi fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Ümumiyyətlə, 1004-cü ildən sonra Biruni İbn Ərraq və İbn Sinanın ən yaxın müdafiəçisi idi. 1010-cu ildən Biruni Xarəzmşahın siyasi məsləhətçisi olur və Xarəzmi xarici müdaxilədən qorumaq üçün geniş diplomatik fəaliyyət göstərir.

İbn Sina Urgəncdə 12 ilə yaxın qalaraq, məşhur "Tibb qanunu" və "Şəfa" əsərlərini burada yazmağa başlayır. Bütün həyatları hərbi-feodalların didişdiyi ağır bir şəraitdə keçən bu üç böyük alimin - İbn Ərraq, Biruni və İbn Sina - yaradıcılıqları üçün nisbətən əlverişli olan Xarəzmdəki həyatları da uzun sürmür. Orta Şərqdə ən güclü bir hökmdara çevrilmiş Mahmud Qəznəvi Şərqi böyük şair, alim və mütəfəkkirlərini öz sarayına yığmağa çalışırdı.

Bir çox əsərlərdə Mahmud Qəznəvi tarixi şəxsiyyət kimi düzgün göstərilmiş, ona Firdovsinin "Şahnamə"sində sonradan kimin tərəfindənsə əlavə edilmiş həcvin təsiri altında yanaşılır. Daha doğrusu, Mahmud Qəznəvi ilə Firdovsinin münasibətləri kimlərsə məzəccinə uyğun avam və məntiqsiz şəkildə yazılaraq bayağılaşdırılmış, nəticədə tarixilikdən çox aralı, gəlişigözəl bir rəvayət alınmışdı.

Mahmud Qəznəvi öz dövründə dövlətçilik və diplomatiyada xüsusi istedadı olan çox qüdrətli bir hökmdar idi. O, adi bir hərbi nümayişlə rəqiblərini çaşdırır, qızğın döyüşlərə təmkinlik və soyuqqanlılıqla başçılıq edir, hər bir kiçik məsələni dönə-dönə ölçüb biçir, qələbəyə tam əmin olandan sonra müharibəyə başlayırdı. Dövlətin prinsiplərini hər şeydən üstün tutan Mahmud Qəznəvi, avamlıq və fantazimdən uzaq, ağıllı, siyasətçi, məsələləri dəqiq qiymətləndirməkdə mahir bir despod idi. O, yüksək təhsil görmüşdü, türk, ərəb, fars və s. dilləri yaxşı bilirdi. Mahmud Qəznəvi də bir sıra hökmdarlar kimi, elm və mədəniyyətin o dövrdə necə bir gücdə olduğunu açıq-aydın görür, ondan yalnız və yalnız dövlətin nüfuzu üçün istifadə etməyə çalışırdı. Orta əsrlərdə elm və mədəniyyəti himayə edən bu cür hökmdarlar, vəzirlər, əmirilər çox olmuşdur. Bu himayəçilər haqqında mənbələrdə istənilən qədər yazılmış bir çox ədəbiyyatlarda da həmin mənbələrin təsiri qalmaqdadır. Bəzən xəlifələrdən Harun ər-Rəşid, Məmun, vəzir Nizamulmülk, Həmdani hakimi Seyfuddövlə, Səmanilərin bəzi nümayəndələri və s. az qala elm vurğunu kimi qiymətləndirilir, elmin və mədəniyyətin müəyyən dövrlərində inkişafı onların adı ilə bağlanılır. Bizcə bu cür təsəvvür kökündən yanlışdır. Bu cür "himayəçilər" dövrlərinin açıq düşüncəli siyasətçiləri və dövlət xadimləri olduğundan elmin gücünü və nüfuzunu yaxşı görmüş, onlardan ancaq dövlətin və öz hakimiyyətlərinin xeyrinə istifadə etməyə çalışmışlar.

Şərq tarix və mədəniyyətinin ən böyük bilicilərindən olan, faktlara olduqca real yanaşan görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazımbəy hələ vaxtı ilə bu məsələyə öləri toxunub göstərmişdir ki, elmə və mədəniyyətə bu cür münasibət qayğı və istəkdən deyil, daha çox tələb və məqsəddən doğmuşdur. Buna bir neçə söz artırıb deyə bilərik ki, elm və mədəniyyətə üzdən vurğunluq və qayğı kimi görsənən bu cür münasibətlər dövrün ictimai-siyasi inkişafının böyük tələblərindən doğan bir məcburiyyət idi.

IX-XVII əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə elm və mədəniyyətə sayğısız yanaşan hər hansı bir hakim heç cür ictimai nüfuz qazana bilmir, bu sayğısızlığına görə təqsirləndirilir, lağa qoyulur, həcv edilir, düşmənlərinin əlinə güclü bir silah vermiş olurdu.

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hökmdarı Cahan Pəhləvanın məmlükü Şəmsəddin Aydoğmuşun Ərbil hakimi Göy-Buriyə yazdığı məktub bu baxımdan olduqca səciyyəvidir. Aydoğmuşun məktubunda deyilir: "Qulağıma belə səslər gəlib çatmışdı ki, sən elm adamlarını və xeyirxahları himayə edir, onlara mərhəmət göstəirsən. Buna görə də biz səni yaxşı və mömin bir adam sayırdıq. Ancaq, indi biz bunun əksini görürük".⁷

Mahmud Qəznəvi əgər elm, ədəbiyyat, mədəniyyət yaradıcılarını himayə etməsəydi nəinki siyasi ictimai nüfuzunu itirər, hətta "mömin" sayılmazdı və bu çox böyük bir siyasi səhv olardı.

Başqa bir ifadə ilə desək, o dövrdə qələm sahibləri ilə zarafat etmək çox da asan deyildi. Tarixdə və cəmiyyətdə hökmdarın kimliyini və necəliyini müəyyənləşdirmək üçün xüsusən şair və ədiblərin vuracağı möhürün ölçülməz gücü var idi. Buna görə də hökmdarlar çalışırdılar ki, tanınmış şairlər öz əsərlərini ya onların adına ithaf etsin, ya da onların sifarişi ilə əsər yaratsın. Mahmud Qəznəvi də bu ənənədən qırağa qaça bilməzdi. Buna görə də o, Firdovsiyə "Şahnamə" əsərini yazmağı sifariş etmişdi.

"Şahnamə"ni hələ ondan qabaq şair Dəqiqi yazmağa başlamış, ancaq vaxtsız ölümü bunu sona çatdırmağa imkan verməmişdi. Firdovsi onun işini davam etdirərək Dəqiqinin yazdığı 1008 beyti öz əsinə daxil etmiş və "Şahnamə"ni yazıb qurtarmış və onu Sultan Mahmud Qəznəviyə təqdim etmişdi.

Bütün bunları ona görə göstərməli olduq ki, İbn Sinanın həyatı haqqında dediklərimiz aydın çatdırılsın. Mahmud Qəznəvi, Xorasan, Buxara və Xarəzmi öz siyasi hakimiyyəti altına almağa, nüfuzunu bu yerlərdə gücləndirməyə çalışırdı. Bununla yanaşı, Qəznəvilər dövləti mütəzilləri, qərmətiləri, sünniliyə qarşı olan bütün təriqət və cərəyanları amansız təqib edirdi. İbn Sina isə mübariz qərmətilyə daha çox meyilli bir alim idi. Buxara hakimlərinə yaxın olan İbn Sina eyni zamanda qərmətilərə divan tutan Mahmuda heç cür rəğbət bəsləyə bilməzdi və onun hakimiyyətini tanımaq da istəmirdi. Onu hələ Buxarada ikən Sultan Mahmud öz sarayına aparmağa çalışmış, ancaq İbn Sina oradan hələ Sultanın təsiri altına düşməmiş Xarəzmə getmişdir. Bir qədər keçməmiş, Sultan Mahmud əlini Xarəzmə uzadır. O, Xarəzməyə yazdığı məktubun bir bəndində Xarəzm torpaqlarında yaşayan alim, hüquqşünas, əyan və s. onun yanına göndərilməsini tələb edirdi. O, xüsusən İbn Sina, İbn Ərraq və Biruninin göndərilməsini təkid edirdi. Buna görə də İbn Sina orada da qala bilməyib Urgəncədən Nisaya gedir. Ancaq Mahmudun axtarışı dayanmır. İbn Sina oradan da Əbiverdə və sonra Tusa yollanır. Beləliklə, o, öz yurdundan didərgin düşür.

İbn Ərraq və Biruni 1017-ci ildə Qəznəvilərin sarayına aparılır və onlara xüsusi qayğı göstərilir. Bu dövrdə yaşadığı yerlərdə dövlət işləri və siyasətlə yaxından məşğul olan Biruni, Qəznəvilər sarayına düşəndən sonra yalnız və yalnız elmlə məşğul olur. Farabi kimi o, da dünya nemətlərinə etina göstərməyib, yalnız yaşayış və elm üçün ən zəruri olan şeylərlə kifayətlənir, "əli bir an belə qələmdən ayrılmır, gözləri daima axtarışda, arayışda olur, ürəyi düşüncəyə cumur". O, insan üçün doğruluq və düzgünlüyü birinci şərt götürərək göstərir: "Elə səbəblər vardır ki, onlar insanı həqiqəti görməkdə kor edir; insanda kök salmış yaramaz vərdişlər, ehtiras, rəqabət, şəhvət düşgünlüyü, hakimiyyət uğrunda mübarizə və s. bu qəbildəndir". Bu böyük ensiklopedik zəka, həqiqəti bütün varlığın, həmçinin elmin meyarı saymış, onun uğrunda çarpışmış və bildirmişdir ki, əgər insan həqiqət yolunu tutmasa, istədiyi yüksək amallara ən böyük zəhmət və cəhdlə də çata bilməz. Biruni haqqında burada geniş danışmağa ehtiyac duyulmadığından, yalnız onu deyə bilərəm ki, 150-dən çox iri həcmli (bəziləri bir neçə cild) əsər yazan bu qeyri-adi istedadın İbn Sinanın həyatında və dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rolu olmuşdur.

İbn Sina Birunidən Urgəncdə ayrılmış, bu iki dahi ömürlərinin sonuna kimi bir daha görüşməmişlər. İbn Sina Tusdan Qurqana gələrək oranın hakimi Qabus ibn Vəşəmkirin sarayında çalışmağa başlayır. Ancaq Qabusun qardaşı ilə olan ixtilafı nəticəsində, qardaşı orada qiyam edib, Qabusu həbsə alır və o, həbsdə öldürülür. İbn Sina orada da qala bilməyib, Xəzərin sahilindəki Dehistana gedir. O, Dehistanda ağır xəstələnir, oradan yenə də Qurqana qayıdır. Burada o, "Əl-Avsat" əsərini yazır ki, bəzi mənbələrdə həmən əsər "Əl-Avsat əl-Curcani" adlanır. İbn Sina bir qədər orada yaşadıqdan sonra Reyə gəlir orada da bir az yaşadıqdan sonra Qəzvinə qayıdır. İbn Sinanın "Tibb qanunu" əsərindən başqa, tibbə aid "Qulunc kitabı", "İztirab məsələlərinin tibbidə izahı", "Tibbi qanunlar və müalicələr", "Ürək dərmanları kitabı", "Nəbzə aid traktat", "Təbibin anadangəlmə enerjiyə yanaşmasına aid məqalə", şagirdi Əbu Mənsurun tibbə aid verdiyi suallara cavab olaraq yazdığı "İzahlar" və s. əsərləri vardır. Bu əsərlərdə qoyulan məsələləri müəllif öz metodları ilə həll etmiş, beləliklə təbabət elmində yeni-yeni istiqamətlər açmışdır. İbn Sinanın tibbə aid əsərləri, onun başqa əsərlərinin də geniş yayılıb tanınmasında bir növü bayraqdar olmuşdur. Bu əsərlər ilk öncə geniş yayılaraq öz təcürbi təsirini cəmiyyətdə göstərmiş, milyonlarla insana İbn Sinanın zəkasını çatdırmış, ona böyük rəğbət qazandırmışdı. Bu isə öz növbəsində onun başqa əsərlərinə də kütləvi maraq doğurmuş, onun fəlsəfi və ictimai fikirlərinə qarşı çıxan mürtəcə qüvvələrin gücünü sarsıtmışdır. İbn Sinanı fikirlərinə görə, məhv etmək istəyənlər belə onun əsərləri və dərmanları ilə müalicə edildikləri üçün geri çəkilməyə məcbur olmuşlar.

Yuxarıda dediyimiz kimi, İbn Sinanın tibb əsərlərini fəlsəfə və məntiq əsərləri hər yerdə müşayiət etmiş, sanki bu dahi, insanları fiziki müalicə etdikdən sonra, mənəvi müalicə etməyi də qarşısında məqsəd qoymuşdu. Heç də təsadüfi deyil ki, o, ən böyük fəlsəfi əsərini "Şəfa" adlandırmışdır. Bu da insanlara mənəvi, əqli, ruhi şəfa verməyi ön plana çəkmək idi.

"Şəfa kitabı" (ərəb tələffüzü ilə "Əş-Şifa") on səkkiz, bəzi mənbələrə görə 20 cildən ibarət olmuşdur. Həmin əsər hələ indiyə kimi hər hansı bir dilə bütövlükdə çevrilməmişdir. Müəllifin özü bu əsəri bir dəfə yenidən işləyərək yığcamlaşdırmış, bu ixtisar edilmiş variantı "Qurtuluş kitabı" ("Ən-Nicat") adlandırmış, sonuncunu da bir daha yığcamlaşdıraraq fars dilində "Danışnamə" ("Bilik yazısı") əsərini yazmışdır. "Danışnamə" İsfəhan hakimi Əhauddövlənin xahişi ilə yazılıb, ona təqdim edilmişdir. Bu əsərin məntiq, fəlsəfə və fizikaya aid bölmələri 1957-ci ildə, riyaziyyata aid bölmələri isə 1967-ci ildə rus dilinə çevrilərək çap edilmişdir.

İbn Sinanın fəlsəfi irsi onun tibbi irsindən heç də geri qalmır. Hətta bəzi tədqiqatçılar onu təbibdən daha çox filosof sayırlar. Ancaq, bir şeyi unutmamaq olmaz ki, İbn Sinanın tibb sahəsində qazandığı nailiyyətlər, yaratdığı yeniliklər və s. fəlsəfə sahəsində gördüklərindən üstündür.

İbn Sinanın "Şəfa", "İşarələr" ("Əl-İşarat"), "Səbəb və nəticə" ("Əl-hasil və əl-məhsul"), "Təbii qüvvələrə aid traktat", "Fəlsəfənin qaynaqları", "Fəlsəfə və elmlərin bölgüsü haqqında məqalə", "Şərq fəlsəfəsi", "Ərş fəlsəfəsi", "Aristotelin ruh (psixologiya) əsərinin şərh", "Kateqoriyaların vəzifəsinə aid məqalə", Aristotelin əsərlərinin şərhlerini özündə toplayan "İnsaf kitabı", Biruni ilə yazışmasından yaranan "On məsələ" və "On altı məsələ" və s. əsərləri onun fəlsəfi irsinin əsasını təşkil edir. Bu əsərlərin bəzisi bir neçə vərəqdən ibarətdirsə, bəzisinin həcmi 15-20 cildir.

Şərq fəlsəfəsini, o cümlədən İbn Sinanın dünyagörüşünü araşdıran bir sıra tədqiqatçılar məsələləri yanlış düzümdə və ya səpgidə qoyaraq, onların yaradıcılığında ya platonizm (platonçuluq), ya neoplatonizm (yeni platonçuluq), ya da aristotelizm (aristotelçilik) axtarıb tapmağa, bütün məsələləri yunan fəlsəfəsinin kölgəsində işıqlandırmaya çalışmışlar. Sözsüz ki, bu da avrosentrizmdən, yəni Avropanı mərkəz götürüb, bütün bəşəri nailiyyətləri onun ətrafında dolandırmaq, hamısını ona bağlamaqdan törəmişdir.

Hətta XIX əsrdə və XX əsrin başlanğıcında, bəzən indi də Avropanın çoxlu görkəmli filosof və fəlsəfə tədqiqatçısı Şərq filosoflarını ya Platonun, ya da Aristotelin ya təqlidçisi, ya şərhçisi, ya zəif davamçıları saymış və saymaqdadırlar. Bir çoxu bunlara qarşı çıxsada, özləri də müqayisəli metodla getmiş, şərq filosoflarının yaradıcılığını müstəqil təhlil etməmiş və ya edə bilməmişlər.

Bəlli olduğu kimi Yunan fəlsəfəsi, demək olar ki, bütövlükdə öyrənilmişdir. Şərq fəlsəfəsi isə bütövlükdə, tam müstəqil şəkildə öyrənilmədiyi bir halda, onu yunan fəlsəfəsi ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək işin birtərəfli həlli sayılmalıdır. Əslində isə Şərq filosoflarının yaradıcılığı tam müstəqil şəkildə tədqiq edilməli, sonradan onun müqayisəli öyrənilməsinə başlanmalıdır.

İbn Sinanın itmiş əsərdəri bir yana dursun, hətta dövrümüzə gəlib çatan əsərdəri bütünüklə tədqiq edilməmişdir. Belə olan halda onun dünyagörüşü ilə Aristotelin dünyagörüşünü müqayisə etmək hansı əsasa görə elmi sayıla bilər. Belə müqayisələrdən alınan nəticələr nə qədər düzgün olar?!

Yuxarıda dediyimiz metodla gedən tədqiqatçılar İbn Sinanın hər hansı bir fəlsəfi fikrini Aristoteldə tapmadıqda, onu platonçuluq və ya yeni platonçuluqda axtarırlar, orada da tapmayanda başqa bir yunan filosofunun fikri ilə müqayisə edirlər, əgər ona bənzəyəni ya tapmasalar, ya da "yerini bilməsələr?" mistika, təsəvvür, din və məzhəblərin təsiri ilə əlaqələndirirlər. Bunu sonuncularla bağlayanda, bir cümlə də ya qabaqda, ya da dalınca yazırlar ki, İbn Sina öz zamanının oğlu idi.

Xalqların mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənərkən, birini toplayan, o birini toplanan kimi götürmək olmaz. Bunların hamısı müstəqil toplanaraq çulğaşır və ümumi bəşəri mədəniyyət yaranır.

İbn Sina özünəqədərki bəşər mədəniyyətinin böyük nailiyyətləri ilə yaxından tanış olmuş, onu öz düşüncəsində süzğəcdən keçirərək, dünyagörüşünün düzgün yol seçməsi üçün məntiq əsasında aqlın hökmünə və təcrübəyə arxalanmışdı. O, bir sıra Şərq filosof və məntiqçiləri kimi aqlı birinci götürmüş, məntiqi bütün elmlərin açarı saymış, təbii varlıqları və gerçəklikləri materialistcəsinə izah etmişdir.

Böyük təbib və filosof insanı iki varlıqdan - bədən və ruhdan⁸ ibarət hesab edərək, onları maddi sayır və hər ikisini müalicə etməyin müxtəlif yollarını elmi şəkildə izah edir. İbn Sina da Farabi tək ruhun ölməzliyini və ya ilkinliyini qəbul etməyərək, onu bədənə gəlmə sayır və bildirir ki, insan ölərkən onun ruhu yaşamır. Bu məsələləri ən geniş və bitkin şəkildə İbn Sina həll etmiş, o, ruhun müxtəlif hallara düşməsinə bədəndə gedən dəyişikliklər, ətraf mühitin təsiri və s. münasibətlərlə bağlayaraq yüz illərlə bütün dünyada kök salmış, dini, idealist

baxışları darmadağın etmişdi. Müəllif fiziki xəstəliklərlə ruhi xəstəliklərin əlaqəsini dərinlən öyrənmiş, müalicədə bunu heç zaman gözdən qaçırılmamasını həkimlərə tövsiyyə etmişdi.

Şərqi filosoflarının, demək olar ki, hamısının bir neçə yüz illərlə mübahisəli şəkildə həll etmək istədikləri məsələ maddəyə və maddi aləmə münasibət olmuşdur. Yuxarıda ötərgi toxunduğumuz kimi, böyük filosoflar o cümlədən Nəzzam, Səfa qardaşları, Farabi, Biruni, İbn Sina, İbn Rüşd, Bəhmənyar maddi aləmin əzəli və əbədi olduğunu söyləmiş, onun mövcudluq və fəaliyyətini sərbəstləşdirmiş ruhi (ilahi) qüvvədən asılı olmadığını bildirmişlər. Bu filosoflar ilahi (tanrı) varlığı qəbul edib onu yaradıcı yox, səbəb saymış, maddi aləmi nəticə götürmüşlər və belə bir məntiqi əsasla bildirmişlər ki, səbəbsiz nəticə, nəticəsiz səbəb olmadığından, bu iki varlığın yaranma zamanı eynidir, biri o birindən asılı deyil və birinci səbəb olduğu kimi, ikincisi də başqa nəticələrin səbəbidir. Burada, birinci, ilk səbəb, ikinci isə birinci səbəb götürülür, birinci zəruri varlıq, ikinci mümkün varlıq kimi anlaşılır.

İlk səbəb və yaxud zəruri varlıq birinci səbəbi və ya mümkün varlığı yaratmır, birinci səbəb ilk səbəbdən asılı olmayaraq, onun nəticəsi kimi törəyir.

İbn Sina maddi varlığın törəməsindən bəhs edərkən, əsas fəaliyyəti onun özündə görür. O, ilkin materiyadan (əl-hətulə əl-ulə) danışarkən, onun formasının özündə olmadığını, ancaq mövcud olduğunu göstərir və bildirir ki, ilkin materiya istənilən anda formaya düşə bilər, formaya düşən materiya cismə çevrilir. İlkin materiyanın yaranmasında özü-özünü müəyyənləşdirir. Onun varlığa bu cür münasibəti o demək idi ki, ilk səbəb yaratmır. Bu isə dini təlimlərə dolaylı yolla qarşı çıxmaq demək idi. Çünki, yəhudi, xristian və islam dininə görə bütün varlığı ilahi qüvvə yaradır və onu istədiyi şəkllə (formaya) salır, varlığın var olması və ya yox olması onun iradəsindən asılıdır.

İbn Sinanın indiyədək az-çox öyrənilən fəlsəfi dünyagörüşünün özü o qədər mürəkkəb və çoxönlüdür ki, dünyanın əksər ilahiyatçı, filosof və fəlsəfə tədqiqatçılarını həmişə çaşdırmış, onun fəlsəfi yaradıcılığı haqqında ümumi fikrə gəlməyə, sanki imkan verməmişdir. Kimisi onun fəlsəfəsindən dinlərin xeyrinə, kimisi əleyhinə istifadə etməyə çalışmış, kimisi ona "dəhri" - yəni zamanın əbədililiyini əsas götürən demiş, onu "mülhid", "ateist", aristotelçi "kafir", "metofizik", "neoplatonist", "idealist", "materialist", "peripatetik", "dualist" və s. adlandıranlar da olmuşdur.

Bir daha qeyd edək ki, İbn Sinanın irsi bütövlükdə öyrəniləndən sonra onun dünyagörüşü haqda düzgün nəticəyə gəlmək mümkün olacaqdır.

İbn Sina minlərlə insan oğlunun düşüncəsinə qida vermiş, onları elmin dərinliklərinə çəkib aparmış, insanlığın inkişafına, varlığı düzgün anlamağı, doğru yol seçməyi yalnız və yalnız bilikdə - elmdə görmüşdü.

Elm öyrənmək "bilmək", "bilik qazanmaq" islam idealoqları tərəfindən də həmişə təbliğ edilmiş, alimlərə Şərqdə hər bir cəmiyyət, zümrə, təbəqə və qruplarda ehtiram göstərilmişdir. Yuxarıda dediyimiz kimi Quranda da elm öyrənmək dönə-dönə Allahın sözləri ilə tapşırılır, tövsiyə edilir, gərəkli sayılır. Ancaq, hansı yöndə, nəyi, nə cür öyrənmək? Bütün bunları müəyyənləşdirmək üçün Şərqi böyük alimləri məsələləri öz təlimləri əsasında yaradırdılar.

İbn Sina da bilikləri öz fikrinə görə düzümləmiş, bölgülərə ayırmışdı. O, bilikləri iki yerə - nəzəri biliklərə və əməli biliklərə aid etmişdi. Onun bölgüsündə nəzəri biliklər öz-özlüyündə üç yerə - yüksək biliklər, orta biliklər, aşağı biliklərə ayrılır. Yüksək biliyə - metafizika, orta biliklərə - riyaziyyat, o cümlədən həndəsə, cəbr, hesab, astronomiya, fizika, etika, musiqi, aşağı biliklərə - təbiyyat elmləri daxil edilirdi.

Təbiyyat elmləri dedikdə, minerologiya, biologiya, zoologiya, psixologiya, tibb, kimya, münəccimlik, yuxuların yozulması və s. nəzərdə tutulurdu. Əməli (təcrübi) biliklərə isə etika, iqtisadiyyat, ilahiyyat, siyasət, fiqh (hüquqşünaslıq), idarəçilik və s. daxil edilmişdi.

İbn Sina məntiqi bütün elmlərin "açarı", "ölçüsü", "tərəzisi" sayır, onu biliklərin bölgüsünə salmayaraq, ilk öncə ondan danışır, onu öyrədir, sonra o birilərinə keçir. Böyük alim bildirdi ki, insan bu elmləri öyrənəndən sonra dünyanı dərk etmək onun öz əlində olur.

İbn Sina bir sıra bədii əsərlər də yazmışdır. Mənbə və ədəbiyyatlarda onun "İbn Yəqdan", "Risalə Salam və İrsal", "Risalə ət-Tayr" bədii əsərləri xüsusilə qeyd edilir. O, bəzi elmi əsərlərini nəzmlə yazmışdır. İbn Sinanın əruz vəzninə aid rübailər yazdığı da söylənir.

İbn Sina hələ sağlığında Azərbaycanda geniş tanınmağa başlamışdı. O, Qəzvin və Həmədanda yaşamış, görkəmli Azərbaycan filosofu Bəhmənyarın müəllimi olmuş, bəzi əsərlərini onun suallarına cavab olaraq yazmışdır.

İbn Sinanın əsərləri orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış, indi də xalq arasında onun haqqında çoxlu həqiqətlər və rəvayətlər qalmaqdadır.

Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmaları fondunda İbn Sinanın müxtəlif əsərlərinin 15 əlyazması vardır. Bu əlyazmaların bəzisi haqqında mətbuatda vaxtaşırı məlumatlar verilmişdir.

Bir daha yada salmaq ki, "Qanun" əsərinin M-136 şifrəli əlyazması 1142-ci ildə, M-148 şifrəli əlyazması XIII əsrin sonlarında, "Əsrar əl-hikmə" əsərinin B-5445 şifrəli əlyazması 1681-ci ildə köçürülmüşdür.

Əlyazmalar fondunda saxlanan "Minhacəl-hikmə", "Burhan əl-hikmə", "Şəfa" və "Qanun" əsərlərinin bir neçə əlyazması hələ geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır.

İbn Sinanın "Qanun" əsərindən "Dördüncü kitabın" Azərbaycan dilində tərcüməsi olan çox müasir bir əlyazma da diqqəti cəlb edir. B-1626 nömrəli bu əlyazma təqribən on beş il bundan qabaq köçürülmüşdür. Ərəbşünas Muxtar Əfəndizadə(1880-1975) 1873-cü ildə çap edilmiş "Qanun" əsərindən "Dördüncü kitabı" müasir Azərbaycan dilinə çevirmiş, terminləri əslində olduğu kimi saxlamaqla Azərbaycanca qarşılıqlarını da göstərmişdir. Əlyazma 150 vərəqdən (300 səhifə) ibarətdir.

Əsəri 1873-cü ildə çap etdirən doktor Məhəmməd Əli girişdə belə yazmışdır: Bu kitab pak olan "Qanun" kitabıdır. Bu bir kitabdır ki, əgər özü ağırlığında qızıla satılsa, yenə satıcı aldanmış olur... Bu elmdən zövq alan, bununla çox maraqlanan adamlara deyilməlidir: "Ya bu cürə şəkil çək, ya şəkil çəkməyi tərək et".

"Dördüncü kitab" bütünlüklə qızdırma xəstəliyinə, onun cürbəcür növlərinə aiddir. O, yeddi bəhsdən ibarətdir. Birinci bəhs beş məqalədən, birinci məqalə otuz bir fəsildən ibarətdir. Burada qızdırmanın çoxlu növləri, onların müalicə üsulları, dərmanları, həmin dərmanların hazırlanması, diaqnozların müəyyənləşdirilməsi, xəstəliklərin daxili və xarici əlamətləri, xəstələri yedizdirmə qaydaları, yemək içməklə müalicə və s. göstərilir.

Bu əlyazmada dərman üçün işlədilən meyvə, bitki və qidaların, xəstəliklərin adları azərbaycanca verilmişdir ki, bunların da xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki klassik ərəb dilində verilən bu cür adların hansı bitki, meyvə və sairəyə aid olduğunu tapmaq olduqca çətin və bəzilərini hətta müəyyənləşdirmək olmur.

¹ Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə., B., 1965, səh.238 (rus dilində)

² Qamus tərcüməsi, İstanbul, 1305h, IV cild, səh.823

³ Sinkretik - bir-birilə uyuşmayan, ziddiyyətli görüşlərin birləşdirilməsi

⁴ Ə.K.Zəkuyev. Ən-Nəzzam fəlsəfəsi, B., 1961, səh.16 (rus dilində)

⁵ İbn Xəlliqan. Vafəyət əl-əyan, RƏF, əlyazma D-165, vərəq 188 ab və ya Misir çapı, 1289h, II cild, səh.499-500

⁶ İbn Xəlliqan. Vafəyət əl-əyan, RƏF, əlyazma D-165, vərəq 188 a

⁷ Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti, B., 1978, səh.104 (rus dilində)

⁸ "Bədən və ruh" Şərqi poeziyasında "cism və can", "cüssə və can", "cism və nəfəs" və s. şəkillərdə ifadə edilir. Müasir dilimizdə "can" daha çox "bədən" anlayışında işlədilir.

Yenidənqurma siyasəti və Azərbaycan

1985-ci il aprel. Bu yenidənqurma adı altında tarixi bir gün kimi yaddaşlarda qalacaq. Lakin, kimdə necə? Ən əvvəl ona görə yadda qalacaqdır ki, əgər son 30-40 il ərzində keçən günləri nəzərdən keçirsək, bunların birinin o birindən elə də əsaslı şəkildə fərqlənmədiyini görmək o qədər də çətin olmaz. Belə ki, bu günə qədər biz zərbəçi əməklə xalqımızın daha da firavan yaşadığına inanmışıq, dünyanın ən qabaqcıl ölkələrindən biri olmağımıza şübhə etməmişik, tezliklə amerikalı adamların yaşayış səviyyəsinə də çatacağımız haqda arzularla yaşamışıq. Bəlkə də hələ belə yaşayacaqdıq ki, bu gün gəldi çıxdı...

Bugün çox işlər aydın oldu. Aydın oldu ki, biz sovet adamları heç də düz fikirləşmirik və görmürük, ətrafımızda baş verən hadisələri düzgün dərk edə bilmirik. Sən demə, bizim SSRİ-də yaşayış səviyyəsi nəinki Amerikadan, nəinki Qərbi ölkələrindən, elə dünyanın özündə geri qalmış ölkə saydıqlarımızdan, hətta inkişaf etmək istəyən ölkələrdəki ilə müqayisə olunacaq səviyyədədir. Dünyəyə kimi, özümüzü başdan ayağa savadlılar ölkəsi hesab etdiyimiz halda, sən demə, dünyada 222-ci yerdə dururuq. Bütün bu və digər iqtisadi çətinliklərin belə təhrif olunmuş halda qəbul olunmasının zorakılıqdan doğan zərurətliyi, bugünə kimi bunların aşkarlanma bilməməsi səbəblərinin mövcudluğu dünyanın ən böyük çətinliyi kimi ortaya çıxdı. Müəyyən olundu ki, bizdə mövcud olan dövlət quruluşu kimi antidemokratik dövlət tarixdə çətin ki, olubdur. Biz belə bir şəraitdə yaşayırdıq ki, bir nəfər şəxsin iradəsi həmişə bizim üçün qanun qədər müqəddəs olub və bizi istədiyi kimi də idarə edə bilirdi. O, həm siyasətçi, həm hüquqçu, həm iqtisadçı, həm mühəndis, həm ... bizim hər birimizi hər yerdə əvəz edə bilən və ya bizlərə ixtisasçı kimi göstəriş də verə bilən olubdur. Maraqlıdır ki, bunların çoxunu o tutduğu vəzifədən (bir damcı aralı yox, bir pillə aralı deyək, çünki görünür bu pillənin hündürlüyü çox böyükdür) aşağı vəzifədə olarkən edə bilməzdi, sanki bu vəzifədə ona fitri istedad verilir, onun sözü yerdə Allahın nümayəndəsinin sözünə çevrilir (nağıllardan bilirik ki, belələri olur). İstədiyi adamı istədiyi vəzifəyə qoya bilərdi, vəzifədən götürə də bilərdi. Təyin olunan kadrlar, təyin olunduqlarına görə də özləri başqa kadrları təyin etmək və ya vəzifədən çıxarmaq qabiliyyətinə malik olurlar. İerarxiya şəkli almış bu sistemin möhkəm fəaliyyəti nəticəsində heç bir kadr nəinki təsərrüfat sahəsində, həm də partiya daxilində də öz yerinin möhkəmliyinə qabiliyyəti müqabilində əmin ola bilmirdi. İşin keyfiyyəti, şəxsi münasibətlərin keyfiyyəti arxasında qalırdı. Nəticədə kadrların böyük əksəriyyəti tərəfindən, şüurlu və ya şüursuz olaraq, saxtakarlıqlara yol verilirdi. Beləliklə, sabahkı günün maddi təminatı məsələlərini həll etməli kadrların məsələsi bu qaydada dolayı yollarla həll olunurdu. Saxtakarlıq o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, təmiz işləməyə cəhd göstərənlər iflic halına salınır, müxtəlif yollarla aradan çıxarıldı. Mövcud olan idarəçilik sistemində kadr məsələsinin öz düzgün həllini tapa bilməməsi təsərrüfatların düzgün idarə olunma bilməməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da təsərrüfatın geriləməsində, səmərəsizləşməsində öz əksini tapmışdır. Nəticədə, iqtisadiyyatın daima pozulması müşahidə olunmaqdadır. Beləliklə, dövlət idarəetmə aparatındaki böhranın törətmiş olduğu iqtisadiyyatdakı böhran da öz növbəsində zərurət olaraq bugünü yetirmiş oldu. Ölkənin iqtisadi və siyasi həyatının yenidən qurulması zərurətini ortaya atdı.

Yaranmış bu vəziyyəti doğuran səbəblərdən biri də budur ki, mövcud sistemin dərin iqtisadi nəzəriyyəsi yox idi. Ona görə də ölkənin iqtisadiyyatı bütövlükdə özünün inkişafını tapmayan

ideologiyasının məngənəsində boğulmaq dərəcəsinə gəlib çatmışdır. Nəzəriyyənin olmaması o deməkdir ki, biz yaxın gələcəyin planları ilə yaşamağa məcbur idik.

Sovet İttifaqının iqtisadiyyatının bugünə düşməsinin səbəblərini araşdırarkən 70 il ərzində müttəfiq respublikaların, mövcud olan konstitusiyada nəzərdə tutulmuş suverenliyin mərkəz tərəfindən gözlənilməməsi məsələsi də nəzərdən keçirilməlidir. Hər addımda respublikalarda (bəzən RSFSR də daxil olmaqla) əsasən cənub regionlarda yerləşənlərə ögeylik münasibəti onların təsərrüfatlarının fəaliyyətində yaradılmış yarımçıqlıqda, onların xammal bazasına çevrilməsinə yönəldilmiş əməllərində açıq-aydın hiss olunmaqdadır. İttifaqda bütün xalqların bərabər hüquqlu elan olunmasına baxmayaraq, bu işdə öz yerini tuta bilməmişdir. Məsələn, erməni millətinin nümayəndələrinin mərkəzi dövlət aparatında və idarəetmə aparatında bu qədər geniş yer tutmaları ilk anda təəccüb doğurur ki, bu da inqilabdan əvvəl Rus imperializminin digər xalqları, ən əvvəl türkdilli xalqları daima əsarətdə saxlamaqla yanaşı, ermənilərin süni surətdə vəzifələrə irəli çəkilməsinin davamı, təsirini bağışlayır.

Daşnak ermənilərinin türkdilli xalqlara münasibəti indi artıq bir daha aşkarlanmışdır və onların bu ideala nə dərəcədə sadıq qaldıqları şübhə doğurmur.

İqtisadiyyatın pozulmasında Stalin dövründə Stalinin yaxın ətrafının (Beriya, Mikoyan və s.) yaratmış olduğu rejimin ziyalıların kütləvi şəkildə həbs olunub, məhv olunmaları, Qafqazdan, Krimdən və Ermənistan SSR-dən türk xalqlarının kütləvi şəkildə Orta Asiyaya sürgün olunmaları da az rol oynamamışdır. Elə güman edirəm ki, aşkarlığın bərqərar olması ilə bu dövrlərdə baş verən hadisələr dərinədən araşdırılarkən SSRİ-nin bütün xalqlarının bu dövrdəki itkiləri üzə çıxarılacaqdır və məqsədli yaradılmış bu represiyalara rus xalqının özünün belə məruz qaldığı məlum olacaqdır. Bu əməliyyatlarda da kimlərin suyu bulandırması aydınlaşacaq, daşnak ermənilərin bu işlərin təşkilindəki rolu üzə çıxarılacaqdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bu günə düşməsi səbəbləri araşdırıldıqda, yuxarıda ittifaq üzrə göstərilən ümumi cəhətlərdən əlavə ermənilərin Azərbaycan Respublikasına və onun əhalisinə qarşı olan xüsusi münasibəti mütləq nəzərə alınmalıdır. Dağlıq Qarabağ ətrafında bugün də təkrarlanan hadisələr respublikada 70 il ərzində, əsasən bu dövrün birinci yarısında baş vermiş və bu fikri təsdiqləyən bir sıra məsələlərin də aşkarlanmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar belə bir fikri söyləməyə imkan verir ki, respublikada məsul vəzifələrin əksəriyyətində yerləşdirilmiş erməni daşnak millətçiləri Moskvada möhkəmlənmiş havadarlarının bilavasitə rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının nəinki mənəvi məhv olması üçün əllərindən gələni etmişlər, həm də iqtisadiyyatın tamamilə zəifləməsinə hər yolla çalışmışlar. Onlar Azərbaycanın nəinki SSRİ-də, hətta dünyada da nüfuzdan düşməsinə müntəzəm cəhd göstərmişlər və bugün baş verən hadisələr də göstərir ki, bünövrəsi o vaxtlar qoyulmuş bu qeyri-insani əməllərin bəhrəsini dərirələr. Şübhə yoxdur ki, zaman-zaman bu məsələlər daha ətraflı öyrəniləcək və bu səpkidə araşdırmalar ittifaq miqyasında aparılırsa, Sovet dövlət aparatına sarmaşığı kimi dolaşmış, bu insana nifrət rolunda tərbiyə olunanların (Bax: Veliçko "Kafkaz" 1904) mövqeyi aşkar olacaqdır. Çox keçməz ki, bu analizi rus xalqı özü etməyə nail olacaqdır.

Sov.İKP platformasında deyilir ki, hətta bir neçə on il sonra belə gələcəyin necə ola biləcəyini detallarla təsvir etmək mümkün deyildir. Bir şey aydındır ki, bu demokratiya şəraitində formalaşan cəmiyyət olmalıdır.

Göründüyü kimi, bugün biz bir şeyi qəti elan edə bilərik, yenidənqurma siyasəti bizim bugünkü reallığımızı nəzərə almaqla, ölkənin, xalqın potensiallarından layiqli istifadə etməyə imkan verən elə bir cəmiyyət yaratmağa yönəldilməlidir ki, adamlara layiqli həyat təzi təmin etmək mümkün olsun. Lakin hansı yollarla buna nail olmaq olar? Əlbəttə bunun üçün, alternativ əsaslarla yenidənqurmanın tərkib hissələrinin həyata keçirilməsi yollarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Ən əvvəl isə bilməliyik ki, yenidənqurmada inqilabi dəyişiklik nə deməkdir - indikin əksinə dövlət quruluşu və cəmiyyət yaratmaqımı, yoxsa o cəmiyyətin siyasi və təsərrüfat sahələrinin demokratikləşməsi ilə məhdudlaşır, ümumiyyətlə yenidənqurma harada qurtarır.

Ölkənin iqtisadiyyatının bərpasına yönəldilmiş yenidənqurmanın da nəzəriyyəsi işlənilib hazırlanmamışdır. Onun tərkib hissələri: aşkarlıq, iqtisadi islahat, sürətləndirmə, demokratikləşdirmə elan olursa da onların necə həyata keçirilməsi yolları müəyyənləşdirilmədiyindən ölkədə hərc-mərcliyin daha da artacağını əvvəlcədən gözləmək qanunauyğun olardı. Faktlara diqqət yetirək: - Yenidənqurma elan olunandan 4 il keçir. Ancaq indi bu illər yenidənqurma üçün sınaq dövrü elan olunmuşdur. Bu çox böyük vaxt deyilmi? Axı bu müddətdə nə qədər nahaq qanlar tökülmüşdür? İqtisadiyyat qat-qat pisləmişdir. İnsanlar arasında münasibətlər nə qədər pozulmuşdur. Xalqlararası münasibətlərdə, xalq - ordu münasibətində müsbət nə varsa, puç olmaq üzrədir. Bu proseslər getdikcə güclənir və sabah nə ilə nəticələncəyi məlum deyil. İdarəetmə imkanları həddinə çatmaqdadır - tez-tez hərbi ordu dinc əhaliyə qarşı qoyulur. Doğrudan da yenidənqurma ideyasında qəti məqsədəyönlülük olmadığından, hara gəlib çıxmaq istəyirik məlum deyildir. Bu baxımdan, biz ən əvvəl bu suallara cavab tapmalıyıq ki, yenidənqurma siyasəti sayəsində SSRİ-nin sabahını biz necə təsəvvür edirik? Federasiya və konfederasiya şəklində? Hansı məsələlərin həllində respublika həlledici səsə malikdir və s. Yeni dövlətin quruluş məsələsi həll olunmalıdır, çünki bir çox digər konstitusiya qanunları bunun nəticəsi kimi həllini tapmalıdır.

Bunlarla da iqtisadi quruluş və bu iqtisadi quruluşdan irəli gələn iqtisadi əlaqələr formalaşmalıdır. Biz bugün bu məsələləri həll etmədən, yenə də əvvəlki kimi (yenidənqurmanın mərhələləri nəzərdə tutulur) ortada və ya axırda durmalı məsələlərin həllini axtarmaqla heç bir nəticəyə gələ bilməyəcəyik - qərarlarda tamlıq, bütövlük olmayacaq, zaman keçdikcə o qanunların həyatda fəaliyyətsiz olduğu aşkar olacaq ki, əlbəttə bu da bu və ya digər sahələrdə mütləq öz təsirini göstərəcəkdir. Məsələn, çoxpartiyalılığı, mülkiyyət məsələsini götürək; respublikaların səlahiyyəti müəyyənləşmədən hansı mülkiyyətdən söhbət gedə bilər, hansı çoxpartiyalılıqdan söhbət gedə bilər? Qanunların əsası müəyyənləşmədən digər qanunlar sanki bünövrəsiz olurlar. Doğrudan da çoxpartiyalılıq şəraitində, seçkilərdə ayrı-ayrı regionlarda müxtəlif partiyalar qalib gələ bilər. Yəni ki, hakim partiyanın mövqeyinə uyğun yerlərdə iqtisadi münasibətlər və s. formalaşacaq. Belə bir mexanizm federasiya və ya konfederasiya şəraitində necə işləyə bilər. Çoxpartiyalılıq (demokratiya) və federasiya və ya konfederasiya bir birinə nə dərəcədə uyğunlaşır, cəmiyyətin inkişafına necə təsir göstərirlər? Bütün bunları SSRİ xalqlarının uzun illər birgə yaşayışını nəzərə alıb, tənqidi yanaşmaqla araşdırmaq gərəkdir.

Məlumdur ki, federasiya konfederasiya ilə müqayisədə daha çox bağlı olmaq deməkdir, konfederasiyada isə müttəfiq respublikaların sərbəstliyi artır. Deməli konfederasiyaya baxanda federasiyada demokratiya (respublikanın suverenliyi) məhdudlaşır. Təbii olaraq, belə bir sual ortaya çıxır: konfederasiya səviyyəsində sərbəstliyə ehtiyac varmı və ya onu federasiya daxilində həll etmək olmazmı?

Yenidənqurmanın belə çətinliklərlə rastlaşması təkcə onu istiqamətləndirici nəzəriyyənin olmaması ilə deyil, həm də ona qarşı olan əksinqilabi qüvvələrin varlığı ilə də müəyyənləşir. Yenidənqurmanın düşmənləri kimlər ola bilərlər? Bu suala yenidənqurmanı doğuran səbəblər, onun məqsədinin dövlət aparatının və cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi yolu ilə ölkəni iqtisadi böhrandan qurtarmağa yönəldiyini nəzərə almaqla cavab axtarmaq düzgün olar.

1. SSRİ-nin daxili düşmənləri - dövlət idarəetmə aparatının böyük bir hissəsi. Onlar hansı yolla olursa olsun, əvvəlki sistemi saxlamağa çalışırlar. Yenidənqurmaya qarşı bunlar əksinqilabi qüvvələr kimi çıxış edirlər.
2. SSRİ-nin xarici düşmənləri - onlar sovet partiya və dövlət aparatına uzun illər boyu yeridilmiş xarici imperialist dövlətlərin agentlərindən ibarətdir. Onlar yenidənqurmanı anarxiyaya çevirməklə dünya sosialist sistemini dağıtmaq, sovet dövlətini bir-birindən təcrid olunmuş xırda-xırda dövlətlərə parçalamağa çalışırlar. Yenidənqurma ideyasının ortaya çıxma səbəblərini və gedişini araşdırdıqda SSRİ-də ölkə daxilində, əsasən millətlərarası münasibətlərdə, baş verən son hadisələrin bütövlükdə təhlili belə bir qənaətə gətirir ki, bu daxilə daima mövcud olmuş müəyyən qüvvələrin, məsələn beynəlxalq imperializmin SSRİ-dəki agentləri olan "Daşnaksütyun" millətçi partiyasının erməni daşnak ünsürlərin bilavasitə təşkili, təhriki və onların bilavasitə iştirakı ilə xarici (daima "erməni məsələsi"ni qızıqdıran Amerika, Fransa və İngiltərə kimi) dövlətlərin uzun illərdən bəri Sovet və sosialist sistemini dağıtmaq planının həyata keçirilməsidir. Unutmaq lazım deyil ki, bir vaxtı "erməni məsələsi" Türkiyə Osmanlı dövlətinin darmadağın edilməsində az rol oynamamışdır. Yeri gəlmişkən demək olar ki, həmin türklər vaxtı ilə Konstantinopol şəhərini hərblə aldıqda ermənilər onda yerli hökumətə qarşı vuruşublar, türklərin qələbəsində rolları olmuşdur. Azərbaycanda yenidənqurma, bütün ittifaqda olduğu kimi ən əvvəl, cəmiyyətin müəyyən mənada ən "çevik" adamlarının əl-qolunu açdı. Bu da bir sıra kooperativlərin yaradılmasında öz əksini tapdı. Yenidənqurma siyasətində ən əvvəl torpaqda şəxsi əməyə əsaslanan kooperativlər yaradılması və sonradan onların genişləndirilməsi əsasında, daha başqa sahələrə nüfuz edə bilməsi imkanları nəzərdə tutulmuşdu. Məqsəd torpağı diriltmək, xalqın ehtiyac hiss etdiyi bir sıra xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması, böyük müəssisələrin istehsalatdan çıxardıqları bir sıra maşın və mexanizmlərlə, məişətdə işlənən və istehsalı kifayət qədər olmayan bir çox xırda-xuruş şeylərə əhalinin tələbatını təmin etmək olmuşdur. Lakin, kooperativ hərəkəti bu çığırdan çıxıb, tamam sərbəst inkişaf etməyə başlamışdır. Nəticədə təsərrüfatın yüksəlməsinə, məhsuldarlığın artmasına yox, ayrı-ayrı fərdlərin daha da varlanmasına gətirib çıxarmışdır. Şəxsi və ya ailəvi əməyə əsaslanan kooperativlər əvəzində, şəxsi cəhdlərə geniş yer verilməsi məqsədli kooperativlər əvəzində tez və çox gəlir verən, heç bir məhsul artımında iştirak etməyən və ona səbəb olmayan kooperativlər artıb-çoxaldı. Kənd təsərrüfatından başqa sənayeyə də daha çox nüfuz etməyə başladılar. Kooperativlərin belə bir fəaliyyəti ortaya çıxmışdır ki, nəticədə təsərrüfat sahələrinin

bir çoxunda dolaşılıqlardan baş açmaq olmur. Kooperativlər əsasən ayrı-ayrı adamlarda toplanıb yığılmış çoxlu miqdarda ölü pulların dövriyyəyə buraxılmasına imkan vermişdir. İlk baxışda elə də pis görünməyən bu hal, ən əvvəl ona gətirib çıxarmışdır ki, dünən oğurluqla yığılmış pullarını açıq-aşkar xərcdəyəndə az da olsa ehtiyat edənlər, indi tam açıq şəkildə öz varlıqlarını gizlətməyə ehtiyac hiss etmirlər. Dövriyyəyə buraxılan pullar onları daha da varlı edir. Geniş imkanlı kooperativlərin yaradılması üçün şübhəsiz çoxlu miqdarda vəsait lazımdır, bu isə müəyyən qrup adamlarda mövcuddur. İstehsalatı təşkil edənə pul sahibinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində belə kooperativlər yaradılır, işləmək üçün əlbəttə oraya ən yaxşı mütəxəssislər cəlb olunurlar. Bu da dövlət müəssisələrindən mütəxəssislərin kooperativlərə axmasına səbəb olur. Nəticədə mövcud sistem daxilində fəaliyyət göstərən müəssisənin onsuz da ağır olan vəziyyəti daha da ağırlaşır. Kooperativlərlə əlaqədar ölkədə yaranmış vəziyyətə tənqidi nəzər saldıqda istər-istəməz belə bir sual ortaya çıxır ki, niyə biz kooperativlərin təşkili ilə yanaşı mövcud olan dövlət müəssisələrinə də kooperativlərə verilən səlahiyyətləri verməyə? Nə üçün dövlət müəssisələri ilə kooperativlərin açıq rəqabəti, yəni dövlət müəssisələrinin hüquqlarını kooperativlərlə eyniləşdirilməklə təşkil olunmayı? Nəticəsi də hələlik budur ki, dövlət müəssisələrində iş öz ahəngini daha da itirir, yaxın gələcəkdə isə itkilərin cəmi çox böyük rəqəmlərə gedib çıxacaq. Kooperativlər nə vaxtı bu itkini ödəyəcək bir allah bilir. Dövlət-kooperativ konserni "ANT"-in fəaliyyəti bu deyilənlərə açıq misaldır. Bu konsernin fəaliyyətinin genişliyi adamda təəccüb doğurur: videoyazılardan tutmuş silah alverinə kimi sahələri əhatə edir. Cəmi 38 adda əməliyyatlarda iştirak etmək imkanı verilmişdir, məsələn faydalı qazıntıların istehsalı və emalı, ticarət və məişət xidməti, tibb sahəsində elmi-tədqiqat işləri aparmaq, xarici təşkilat və firmaları təmsil etmək və s. Konsernə verilən güzəşt və üstünlüklər barədə heç bir dövlət müəssisəsi düşünə belə bilməz. Onun yaradılması və fəaliyyəti prosesində nə qədər dövlət qanunlarının pozulmasına yol verilmişdir. Onu da qeyd etməmək olmaz ki, bu konsernin belə bir fəaliyyətdə olduğu təsadüf nəticəsində aşkarlanmışdır. Əgər bu təsadüf olmasaydı... Kim bilir necə kooperativlər mövcuddur. Kooperativlərin fəaliyyətində aşkarlanan bu cür pozuntuların varlığı bir daha təsdiq edir ki, keçmiş və indi də yaşayan bürokrat dövlət aparatının vəzifəli adamları bu cür işlərlə öz əksinqilabi fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

3. Yenidənqurma siyasətinin ortaya çıxması ilə cəmiyyətin mənəvi və siyasi sərbəstləşməsi prosesi də başlamışdır. Lakin bu hər yerdə eyni cürə və eyni istiqamətdə getmirdi. Sərbəstləşmə yolu mütəxəssisləşdirilmədiyindən, (bu isə yenidənqurmanın istiqamətləndirici nəzəriyyəsi olmadığından, mümkün də deyildi) sərbəstləşməyə münasibətdə fərq ortaya çıxmış xaos labüdlüyünə gətirib çıxarmışdır. Öz-özünə, kortəbii sərbəstləşmələr baş vermişdi ki, bu da hər fərdin, kollektivin, xalqın sərbəstliyi özü başa düşdüyü kimi həyata keçirməyə çalışmasında öz əksini tapmış, sərbəstləşməyə olan reaksiyalar da xeyli fərqli olmuşdur. Bu baxımdan yenidənqurma siyasətində, onun təşkilində hansı millətçi (nümayəndələrin) nə dərəcədə iştirak etməsi də özünü göstərməkdədir. Pribaltika və Ermənistan nümayəndələrinin bu siyasətin (yerinə yetirilməsindəki) təşkilindəki rolu, gələcək hadisələrin necə və hansı şəraitdə baş verə biləcəyini əvvəlcədən bilmələri, bəzən də

onları istiqamətləndirmək imkanlarının olması onların yenidənqurmadakı mövqələrini digər yerlərdəkilərdən fərqləndirirdi.

Mərkəzin münasibətində ayrı-seçkilik aydın nəzərə çarpmaqdadır. İttifaqın müxtəlif yerlərində baş verən eyni cürə hadisələrə reaksiya da müxtəlifdir. Rusiyada millətçilik hissləri, din hərtərəfli təbliğ olunur. Ermənistan SSR daxilində baş verən sistemli pozuculuq işlərinə münasibət əvvəllərdəki kimi indi də soyuqqanlılıqla yanaşılır. Eçmiədzin başda olmaqla erməni daşnaklarının hər cürə ifrat millətçilik hərəkətlərinin qarşısının alınması üçün heç bir cəhd göstərilmir. Nəticədə onların uydurub ortaya atdıqları Dağlıq Qarabağ problemi bütün Sovet dövlətini, yenidənqurmanı sarsıtmaq həddinə çatmışdır. Dağlıq Qarabağ problemi SSRİ-də millətlərarası münasibətləri elə vəziyyətə gətirib çıxarmışdır ki, iqtisadiyyatda iflic halları müşahidə olunurdu.

Yenidənqurmanın keçid dövründə adamların dövlət işlərini öz əllərinə almasına gəldikdə demək lazımdır ki, bu sonuncu sahədə nəzərə çarpacaq heç bir şey demək olmaz və bu mümkün də deyildir, çünki bu səpkidə hadisələrin sistemli getməsinə reallaşdırma biləcək yenidənqurmanın əsas tərkib hissəsi olan demokratikləşmə bu günə kimi hələ də həyata keçirilməmişdir. Bu isə mövcud qaydaların hələ fəaliyyət göstərməsində özünü göstərir. Partiyanın və eləcə də bütünlükdə cəmiyyətin demokratikləşməsi (4 il ərzində) ölkədə hərəmərcliyin elə bu dərəcəyə gəlib çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu şüurlu və ya bilməyərəkdan belə edilmişdir, bunu zaman göstərəcək. Ancaq onu qəti şəkildə demək lazımdır ki, yenidənqurmanın ilk mərhələsini aşkarlıqla yanaşı partiya aparatında bütövlükdə demokratikləşmədən (alternativ əsaslarda seçkilərin həyata keçirilməsindən) başlamalı, sonra isə sovet aparatının, müəssisələrdə rəhbər işçilərin və s. təsərrüfat rəhbərlərinin alternativ yolla seçilməsi həyata keçirilməli idi. Əslində isə təşkilatlarda (partiya aparatına toxunmadan) adda-budda seçkilər keçirmək siyasəti yeridilib ki, bu da xalqı çaşdırıb, onların hissləri ilə oynanıb. Heç bir istiqamətləndirici göstərişlər olmadan ümumi sözlərlə xalqı yenidənqurma adı altında, küçələrə tökmüşlər, mitinqlər, tətillər insanlar üzərində növbəti eksperimentlər aparılmışdır. Xalqın yenidənqurmaya inamı sarsılır.

Yenidənqurma ən əvvəl partiya və sovet aparatının aşağıdan yuxarıya doğru demokratikləşdirilməsi ilə ona görə başlamalı idi ki, yenidənqurmanı həyata keçirə biləcək kadr məsələsi düzgün həll olunsun. Uzun illər ərzində rəhbərlik etmiş partiya (və eləcədə sovet) işçiləri isə buna hərtərəfli mane olurdular, bu təbiidir ki, mövqələrini vermək istəmirlər. Ən əvvəl ona görə ki, onlar yeni qaydalarla işləmək işgüzarlığına malik ola bilmirdilər - köhnə iş qaydalarını saxlamağa çalışırdılar. İkincisi isə bilirdilər ki, seçkilərdə onlar seçilməyəcəklər.

Kadr hər şeyi həll edir şüarı partiya tərəfindən daima təkrarlansa da işdə öz təsirini tapa bilməmişdir. Həmin kadrlar indi də yenidənqurmanı elə istiqamətləndirmək istəyirlər ki, vəzifədə qalsınlar. Bu da xalqın müqaviməti ilə rastlaşır.

Beləliklə, ölkəni yenidənqurmaya partiyamı səsləmiş, yoxsa partiya ölkədə xalqın narazılıqlarını görüb, baş verə biləcək hadisələri qabaqlamaq, idarə edə biləcək şəkllə salmaq üçün edib sualına bugün qəti cavab vermək o qədər də asan deyildir. Bu işdə partiyanın fəaliyyətinin düzgün qiyməti partiya və cəmiyyətin tam demokratikləşdirilməsindən sonra verilə bilər.

Ölkədə çoxpartiyalılığın reallaşması demokratiyanın təzahür formasıdır. Çox partiyalılıq kütlənin əksəriyyətinin ölkənin siyasi həyatında iştirak etməsini təmin etmək deməkdir. Real çoxpartiyalılıq olmazsa yenidənqurma baş tuta bilməz. Çox partiyalılıq bir də ona gətirib çıxarır ki, partiya daxilində demokratikləşmə də reallaşır, əks təqdirdə bu müqaviməti qıra bilər, əvvəlki rejimə qayıtmaq ehtimalı artır. Partiya daxilində isə plüvuralizm olmalıdır. Ancaq partiyaların ideya mübarizəsi şəraitində ölkənin siyasi və iqtisadi cəhətdən yeniləşməsi yolları axtarılıb tapıla bilər.

İqtisadi böhranı aradan götürməyə yönəldilmiş yenidənqurmanın müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması üçün aşağıdakı əməli işlər yerinə yetirilməlidir:

1. Hər bir xalqa iqtisadi müstəqillik verilməlidir, bu da ittifaq daxilində belə iqtisadi əlaqələrdə dünya bazarına uyğun qiymətlərlə müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Güzəştli ticarət ancaq təsərrüfatın pozulmasına gətirib çıxarır.
2. Xalqların siyasi müstəqilliyi - suverenliyi təmin olunmalıdır - konfederasiya yaradılmalıdır. Əks təqdirdə heç bir hərbi qüvvə - zorakılıq buna mane ola bilməyəcəkdir. Dünyada gedən proseslər xalqların sərbəstləşməsinə aparır.

İttifaqdakı xalqların istər iqtisadi və istərsə də siyasi cəhətdən dünya miqyasında müstəqilliyini saxlaması imkanlarına malik olmaları şərt ilə, onlar iqtisadi və hərbi birliklərdə birləşməlidirlər.

SSRİ-də bütövlükdə və istərsə ayrı-ayrı respublikalarda iqtisadiyyatın bugünkü vəziyyəti onlardan heç birinə dünya bazarında elementar rəqabətə girə bilmək imkanı qoymamışdır. Ona görə də bu xalqların ən düzgün yolu, mövcud birliyi bu xalqların hər birinin inkişafını təmin edə biləcək iqtisadi və siyasi birliyə çevirməkdən ibarətdir.

SSRİ o zaman güclü olar ki, onun təşkilçiləri olan müttəfiq və muxtar respublikalar, muxtar vilayətlər və s. özləri güclü olsunlar. Əks halda biz iqtisadi cəhətdən yox, hərbi cəhətdən güclü olan SSRİ-yə malik olarıq. Bu da bugünkü vəziyyətimizlə təsdiq olunur. SSRİ respublikaları yaratmır, respublikalar SSRİ-ni yaradıblar. Burada bir faktı nəzərdən qaçırmamaq gərəkdir ki, hər respublikanın real imkanına uyğun inkişafı təmin olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, Rusiyanın özü də bu inkişafdan geri qalmamalıdır.

Mövcud olan sistem daxilində iqtisadiyyatını əsaslı dəyişikliyə uğraması üçün mövcud sosialist mülkiyyətin formalaşmasında demokratikliyə geniş yer verməklə elə etmək lazımdır ki, ümumxalq malının artırılmasına hər bir fərdin real marağı olsun. Mövcud olan sistem dedikdə, sistemin dinamikliyi nəzərdə tutulmaqla, iqtisadi - xalqla dövlət arasındakı mülkiyyət məsələləri və siyasi - mərkəzlə respublikalar arasındakı münasibətələri (respublikaların hüquqları və s. bütövlükdə) nəzərdə tutulur.

Bunlar aşağıdakı kimi təşkil oluna bilər.

1. İstehsal müəssisələrində rəhbərlik tam alternativ əsaslarla kollektivin özü tərəfindən, kənardan heç bir təzyiq olmadan seçilir.
2. Rəhbərliyin işinə nəzarət etmək məqsədilə (lakin onun işinə müdaxilə etmədən) müəssisədaxili nəzarət komitəsi (NK) yaradılır. NK kollektiv qarşısında hesabat verir və müəssisə rəhbərindən izahatlar tələb edir. Müəssisədə baş verən əliəyriklər və s. barədə kollektivə məlumat verir, kollektivin rəyinə görə ölçü götürülür. Kollektiv lazım bilirsə, dövlətin cinayət işlərinə baxan əlaqədar orqanlarını işə cəlb edirlər. Bu sonuncu dövlətin müəssisə işlərinə bilavasitə qarışmasını rədd edir. Müəssisənin tam sərbəstliyi gözlənilir.
3. İdarə və müəssisələrdə icra işlərinə nəzarət sovetlərə tabe etdirilir.
4. Sovetlər ümumi seçki yolu ilə alternativ əsaslarla seçilir.
5. Dövlətlərin yerlərdən başlamış bütün mərhələlərdə işinə nəzarət etmək məqsədilə, ictimai əsaslarla, Xalq Nəzarət Komitələri yaradılır və onun rəhbər üzvləri hamısı alternativ ümumxalq seçki yolu ilə müəyyənləşirlər - xalqın ağısaqqalları hüququna malik olurlar. Komitənin sədri növbələşmə yolu ilə müəyyənləşir. Ağısaqqallar həyat təcrübəsi olan vətəndaşlardan seçilməlidir.
6. Əmək haqqının məbləği müəssisələrdə kollektivin özü tərəfindən müəyyənləşir, sovetlərin idarəetmə aparatında isə ağısaqqallar şurasının iştirakı ilə təyin olunur. Əmək haqqı bazardakı dəyişikliklərdə öz əksini tapmalıdır.
7. Kollektivin hər bir üzvünün müəssisənin sahibi olması, onun müəssisənin aksiyasına malik olmasında özünü göstərir. Aksiyalara aid məsələlər müəssisənin ümumilikdə qəbul etdiyi qərarlarda öz əksini tapmalıdır.

Ümumittifaq tabeliyində olan müəssisələrin respublika tabeliyinə verilməsi məsələsi də həll olunmalıdır. Bizim fikrimizcə müəssisələrin dövrün tələbinə uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin etmək məqsədilə ittifaq tabeliyində olan müəssisələr onların tabeliyindən çıxarılıb, respublika balansına verilməlidir.

Əgər İttifaq nazirliyini belə bir hal razı salmazsa, onda həmin müəssisələr ittifaq və respublikanın uyğun nazirlikləri arasında şərikli müəssisələrə çevürülməlidir. Bu keçid dövründə zaman-zaman respublikanın payı artırılır və ən nəhayət tam respublika tabeliyinə çevrilir.